АРХЕОЛОГИЯ

ГОД. XLII

2001

КН. 3-4

Списанието публикува статии и съобщения за археологически паметници от разкопки в България, както и проблемни статии в областта на праисторията, античната и средновековна археология, нумизматика, сфрагистика, предлага кратка информация за новооткрити или новопостъпили в българските музеи находки, помества отзиви и рецензии за археологически изложби, музейни експозиции, новоизлезли книги, също и информация за научни срещи. Материалите се публикуват на български език с резюме на английски.

Указания към авторите

Ръкописите не бива да надвишават 36000 знака (20 стандартни машинописни страници) вкл. научния апарат.

Научният апарат се представя по т. нар. оксфордска система: в скоби в текста се изписва фамилното име на автора, без запетая следва годината на публикуване, а след запетая - страницата (страниците) или илюстрацията (илюстрациите), напр. (Бонев 1998, 74), (Ivanova 1997, 5-14), (Игнатов 2000, обр. 4), (Hiller 1993, Abb. 8-10). След текста на статията се прилага списък на цитираната литература, в който първо се представят заглавията на кирилица, след това на латиница и накрая - с друга азбука (напр. гръцка). Допуска се транскрипция на латиница на заглавията с редки азбуки. Публикациите във всяка група се подреждат според азбучния ред на фамилните имена. Ако цитираните публикации на един автор носят различни години на издаване, те се подреждат по възходяща градация - от най-ранната към най-късната. Когато един автор е представен в определен шрифт с повече от една публикация за определена година, към годината на издаване без интервал се прибавят малки кирилски или съответно латински букви букви - *а, б, в* и т.н или *a, b, c* и т. н. Наименованията на периодичните издания не се съкращават. Ако монографията е публикувана в поредица, след заглавието й в скоби се изписват наименованието на поредицата и съответния том. Ако се цитира статия в тематичен сборник или в том от определена поредица, преди заглавието му се поставя: "- В" или съответно "- In", а издателят се обозначава след заглавието.

Примери:

Бонев 1988: А. Бонев. Тракия и Егейския свят през втората половина на II хилядолетие пр. н. е. (Разкопки и проучвания, 20). София, 1988.

Велков 1956a: В. Велков. По някои проблеми на късноантичното село. - Исторически преглед, 1956, 5, 94-107.

Велков 1956b: В. Велков. Градът в Тракия и Дакия през късната античност (IV-VI в). Проучвания и материали. София, 1956.

Велков 1958: В. Велков. Към въпроса за езика и бита на траките през IV в. от н. е. - В: Изследвания в чест на акад. Д. Дечев. София, 1958, 731-741.

Георгиев, Ангелов 1952: Г. И. Георгиев, Н. Ангелов. Разкопки на селищната могила до Русе през 1948-1949 г. - Известия на Археологическия институт, 18, 1952, 119-194.

Обяснителни бележки се обозначават с индекс в текста и се изписват под линия.

Илюстрациите да бъдат в разумно количество - качествени графични изображения или черно-бели снимки, да бъдат номерирани на гърба с арабски цифри. Текстовете към илюстрациите да бъдат максимално ясни и информативни. Илюстрациите се обозначават като обр. (включително и при позоваване в текста); стрелка на гърба сочи горната страна на изображението. Желателно е обозначението на линеен мащаб. Графичните илюстрации да не бъдат по-големи от формат А4 и да издържат намаление, а снимките - не по- големи от 13 х 18 см. Когато илюстрацията е съставена от отделни изображения, те се обозначават с арабски цифри.

Резюмето на статиите и съобщенията да бъде максимално информативно, а като обем да представлява около 1/8 от текста им.

Ръкописите се представят на дискета на версия Win Word заедно с една разпечатка и илюстративен материал. Специалните знаци да бъдат нанесени върху разпечатката и да бъдат маркирани в цвят. Приемат се само напълно комплектовани ръкописи.

UNIWERSYTECKA BIBLIOTEKA w Poznaniu
Cal 43126 II
02 PAŹ. 2002

Археологически институт с музей
на Българската академия на науките

АРХЕОЛОГИЯ

год. XLII

2001

кн. 3-4

Археология
Орган на Археологическия институт с музей - БАН
Списанието е основано през 1959 г.

ISSN 0324-1203

Главен редактор: Васил Николов

Редакционен съвет: Хенриета Тодорова, Георги Китов, Людмил Гетов, Александра Милчева, Димитър Овчаров, Людмила Дончева, Йорданка Юрукова

Редакционна колегия: Станислав Станилов (зам.-главен редактор), Мария Гюрова (секретар), Явор Бояджиев, Диана Гергова, Георги Кузманов, Живко Аладжов, Николай Овчаров, Иван Йорданов, Василка Герасимова

Литературен редактор: Мария Узунова
Дежурен редактор: Васил Николов

Arheologia (Sofia)
Journal of the Institute of Archaeology with Museum - Bulgarian Academy of Sciences
This journal has been published since 1959.

Editor-in-Chief: Vassil Nikolov

Editorial Board: Henrieta Todorova, Georgi Kitov, Ljudmil Getov, Alexandra Milcheva, Dimitar Ovcharov, Ljudmila Doncheva, Jordanka Jurukova

Editorial Committee: Stanislav Stanilov (vice-editor-in-chief), Maria Gurova (secretary), Javor Bojadzhiev, Diana Gergova, Georgi Kuzmanov, Zhivko Aladzhov, Nikolaj Ovcharov, Ivan Jordanov, Vassilka Gerassimova

Typeset Editor: Maria Uzunova
Critic reader: Vassil Nikolov

Адрес на редакцията: Археологически институт с музей, Съборна 2, София 1000
факс: 988 24 05, e-mail: aim-bas @techno-link.com

Address: Institute of Archaeology with Museum, 2 Saborna Str., Sofia 1000
fax: 988 24 05; e-mail: aim-bas @techno-link.com

На корицата:
Торсо на женска мраморна фигура от селищната могила Казанлък.
Период Караново III, късен неолит, втора половина на VI хил. пр. Хр.
Снимка: Николай Генов
On the cover:
Torso of female marble figure from Tell Kazanlăk.
Period Karanovo III, Late Neolithic, second half of 6-th millenium B.C.
Photo: Nikolai Genov

©Археологически институт с музей, 2001

СЪДЪРЖАНИЕ

СТАТИИ

Димитър Овчаров, Радина Богомирова. 80 години Български археологически институт 5
Явор Бояджиев. Погребалната практика intra muros през неолита и халколита в българските земи: обичай или изключение 16
Николай Овчаров. Ранният католикон от IX–X в. на манастира "Св. Йоан Продром" в Кърджали и неговата монументална декорация 25

СЪОБЩЕНИЯ

Мария Гюрова. Функционален анализ на кремъчен ансамбъл от селищна могила Капитан Димитриево 38
Даниела Агре. Тракийски накити от района на Етрополе (V-IV в. пр. Хр.) 48
Петър Вълев. Слънчевият часовник от Пауталия 57
Методи Манов. Декрет на Калатис (IGBulg. II, 780 ter) 63
Методи Даскалов, Димитър Й. Димитров. За производството на накити през V-VII в. в българските земи 69

ОТЗИВИ И РЕЦЕНЗИИ

Методи Манов. Отново за Vicus Trullensium (по повод статията на Б. Александров. Vicus Trullensium. – Известия на Историческия музей-Ловеч, 2, 1996, 38-42) 75
Георги Атанасов. Л. Дончева-Петкова, Л. Нинов, В. Парушев. Одърци. Селище от Първото българско царство, 1. С., 1999, 185 с., LXI табл. 76

ПРЕГЛЕД

Мария Гюрова. XL Национална археологическа конференция, Пещера, 21-23 май 2001 80
Българската археология през последното десетилетие на XX век (*Васил Николов, Алексей Гоцев, Румен Иванов, Станислав Станилов, Бистра Божкова, Василка Герасимова*). 84
Състояние и проблеми на методиката и методологията на българската археология *(Диана Гергова, Людмил Вагалински, Маргарита Ваклинова, Боряна Русева, Коста Хаджиев)* 105
Венелин Бараков. Международна научна конференция "Професор Станчо Ваклинов и средновековната българска култура" 121
Людмила Слокоска. 100 години Никополис ад Иструм. Международна научна конференция "Римският и късноантичният град" 123
Лаура Бумбалова. Изложбата "Етруските " във Венеция, 2000-2001 г. 125
Мария Гюрова. Научни публикации на специалисти от АИМ-БАН и катедрите по археология в СУ "Св. Кл. Охридски" и ВТУ "Св. св. Кирил и Методий" през 2000 г. . . . 127
Мария Узунова. Защитени дисертации 131
Александър Минчев. Иван Симеонов Иванов (1944-2001) 135
Годишно съдържание 138

CONTENTS

STUDIES

Dimitar Ovcharov, Radina Bogomirova. 80 years Bulgarian Archaeological Institute 5
Javor Bojadzhiev. The *Intra Muros* Burial Practice during the Neolithic and Chalcolithic in the Bulgarian Lands: Custom or Exception? 16
Nikolaj Ovcharov. The Early Catholicon from the 9th - 10th Century in the St. John Prodromos Monastery in the Town of Kurdzhali and the Problem of its Monumental Decoration 25

REPORTS

Maria Gurova. Micro-wear Analysis of the Flint Assemblage from Tell Kapitan Dimitrievo 38
Daniela Agre. Thracian decorations from the Region of Etropole (5th - 4th century B.C.) 48
Petar Valev. The Sun-Dial from Pautalia 57
Metodi Manov. A Decree of Callatis (IGBulg. II, No. 780 ter) 63
Metodi Daskalov, Dimitar J. Dimitrov. On the Adornment Production in the 6th-7th Century in the Bulgarian Lands 69

REVIEWS

Metodi Manov. Отново по въпроса за Vicus Trullensium.(по повод статията на Б. Александров. Vicus Trullensium. – Известия на Историческия музей-Ловеч, 2, 1996, 38-42) 75
Georgi Atanassov. Л. Дончева-Петкова, Л. Нинов, В. Парушев. Одърци. Селище от Първото българско царство, 1. С., 1999, 185 с., LXI табл. 76

NEWS

Maria Gurova. XL National Archaeological Conference, Peshtera, 21-23 May 2001 80
Bulgarian Archaeology in the Last Decade of the 20th Century *(Vasil Nikolov, Aleksej Gotsev, Rumen Ivanov, Stanislav Stanilov, Bistra Bozhkova, Vasilka Gerasimova)* 84
Present State and Problems of the Methods and Methodology of Bulgarian Archaeology *(Diana Gergova, Ljudmil Vagalinski, Margarita Vaklinova, Borjana Ruseva, Kosta Hadzhiev)* 105
Venelin Barakov. International Scientific Conference "Professor Stancho Vaklinov and the Medieval Bulgarian Culture" 121
Ljudmila Slokoska. 100 Years of Archaeological Research at Nicopolis ad Istrum: International Scientific Conference "The Roman and Late Roman City" 123
Laura Boumbalova. The "Etruski" Ehxibition in Venezia, 2000-2001 125
Maria Gurova. Scientific Publications of Specialists from AIM-BAS and the Departments of Archaeology at the St. K. Ohridski University in Sofia and St. St. Cyril and Methodius University in Veliko Tarnovo 127
Maria Usunova. Dissertations 131
Alexander Minchev. Ivan Simeonov Ivanov (1944-2001*)* 135
Annual Contents 138

80 години Български археологически институт

Димитър Овчаров, Радина Богомирова

На 21 ноември 1920 г. Общото събрание на Българското археологическо дружество (БАД) взема важно решение - да превърне тази научна общност в нова, с название Български археологически институт (БАИ). На същото заседание е приет и устав на Института, с който неговата дейност се разширява и той става общодържавен (обр. 1).

Това решение е утвърдено от министъра на народното просвещение, като Институтът се определя за самостойно и независимо научно учреждение с права на юридическа личност и седалище в София. За неговата издръжка Министерството на народното просвещение (МНП) отпуска средства от бюджета (ОБАИ 1921а).

Веднага възниква въпросът защо е било необходимо това преустройство, след като създаденото през 1901 г. в София БАД извършва близо 20-годишна плодотворна археологическа дейност.

УСТАВ

НА БЪЛГАРСКИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ

Приет от общото събрание на Българското Археологическо Дружество на 21 ноември 1920 год. и утвърден от Министра на Народното Просвещение със заповед № 4979 от 1 декември с. г.

ГЛАВА I

Цел и средства

Чл. 1. Българското Археологическо Дружество в София се преустройва съгласно наредбите на настоящия устав, като се преименува в Български Археологически Институт.

Чл. 2. Българският Археологически Институт е самостойно и независимо научно учреждение. Той е юридическа личност със седалище в София.

Чл. 3. Българският Археологически Институт има за цел всестранното изучване на старините и художествените паметници на българските земи, както и по-основното разработване на българската история.

Чл. 4. В кръга на научната дейност на института влизат, до колкото те засягат неговите цели, следните специалности: а) предисторическа, антична и средновековна археология (изкуство, епиграфика, палеография, нумизматика и сфрагистика), б) българска история и история на балканските народи, в) етнография на Балканския полуостров и д) антропология.

Забележка. При по-нататъшното развитие на института в него могат да се устроят секции по разните специалности

Чл. 5. За постигане на своите цели институтът: а) урежда, предизвиква и подпомага научни издирвания, разкопки и експедиции: б) издава свой печатан орган под название „Известия на Българския Археологически Институт," както и други редици от публикации или отделни съчинения върху въпроси из областта на неговата научна дейност; в) урежда както курсове и лекции по застъпените в него специалности, така и общодостъпни сказки; г) грижи се за подготовката на научни сили по археология, като дава за тази цел стипендии

Обр. 1. Устав на Българския археологически институт (факсимиле)
Fig. 1. The Regulations of the Bulgarian Archaeological Institute (facsimile)

То обединява голяма част от изтъкнатите софийски професионални и любители археолози, развива сериозна събирателска дейност, като предава подарените или откупени паметници в Народния археологически музей (НАМ) и само участва активно в откриването на неговата първа експозиция през 1905 г. От 1910 г. дружеството ежегодно обнародва отчети за дейността си, а между 1910 и 1920 г. издава свои "Известия". Особено ценен е приносът на БАД по време на войните, когато голяма част от членовете му участват в организираните няколко научни експедиции в Македония, Тракия и Добруджа с цел събиране на археологически материали. Освен проведените там разкопки и проучвания за сбирките на НАМ е прибрана част от намерените паметници, имащи пряко отношение към българската история.

Две са главните причини за създаването на БАИ. Първата има финансов характер и е особено важна - БАД се издържа от доброволни дарения от държавата и частни лица, които естествено са твърде недостатъчни за научна работа и особено за теренни изследвания. Преминаването на държавна издръжка отстранява тази съществена пречка. Втората причина е от научноорганизационен характер. Налице е вече необходимостта от разширени и равностойни контакти с чуждестранни археологически учреждения, а за това е нужнаа сериозна държавна субсидия. Ясно е, че това може да стане само на институтско ниво, а не чрез личните контакти на археолозите. По отношение на устройството на бъдещия институт българската археология има два близки примера. Първият е Руският археологически институт в Константинопол (Турция), с който се поддържат дългогодишни научни връзки. На второ място е прекрасно организираният Германски археологически институт. По-голямата част от младите български археолози завършват образованието си в Германия и са добре запознати с методите за научно изследване на германската археологическа школа. Ето защо Българският археологически институт е създаден по германския модел; по подобие на Германския археологически институт, БАИ е самостоятелно научно учреждение до края на Втората световна война, когато е включен в рамките на Българската академия на науките (БАН).

През този близо четвъртвековен период Институтът съществува и се развива самостоятелно

наред с другите археологически институции, учреждения и организации у нас (Народният археологически музей, Катедрата по стара история и археология в Софийския университет, археологическите дружества, музеи и музейни сбирки в страната). Постепенно той се превръща във водещ и направляващ център на цялостната археологическа дейност в България.

Главна задача на новосъздадения Институт е всестранното изучаване на старините и художествените паметници в българските земи, както и основна разработка на българската история. В кръга на научната му дейност влизат следните специалности: праистория, антична и средновековна археология (изкуство, епиграфика, палеография, нумизматика и сфрагистика); българска история и история на балканските народи; етнография на Балканския полуостров; антропология. Предвижда се при бъдещото развитие на Института и разширяване обсега на неговата дейност да се сформират секции и по други специалности. За осъществяване на своите цели БАИ урежда и подпомага научни издирвания, разкопки и експедиции; издава свой печатен орган, както и поредици трудове или отделни съчинения по въпроси от неговата научна дейност; урежда курсове и лекции по застъпените в него специалности и общодостъпни сказки; грижи се за подготовката на кадри по археология, като отпуска стипендии и парични помощи за тяхното обучение. Институтът урежда и поддържа специализирана библиотека, както и сбирка от снимки, отливъци и други нагледни помагала; влиза във връзка с чуждестранни институти и учени за съвместна работа; подпомага материално и научно дейността на археологическите дружества в страната. За своята издръжка той разчита на парични суми от държавния бюджет, окръжните съвети и общините; подаръци и завещания от частни лица и дружества; на вноски от спомагателни членове и приходи от продажбата на институтски издания; постъпления във фондовете и лихви от капитали. Членовете на Института биват: почетни, действителни, дописни, благодетелни и спомагателни. Няма ограничения по отношение на тяхната националност, пол и брой. За почетни членове се избират лица, които с научните си трудове по застъпените в института специалности имат особени заслуги за развитието на БАИ и на българската наука в цялост. За действителни членове се избират лица, отличили се със своите научни разработки в областта на българската археология и история. Те са задължени да участват в организираните от Истиутта разкопки, обиколки, проучвания, курсове, лекции и сказки, и да докладват всяка година за научните изследвания, с които се занимават. В случай, че не сторят това без уважителна причина, минават в листата на дописните членове. Когато се налага, БАИ подпомага материално действителните си членове при техните научни проучвания. За дописни членове се приемат лица, които спомагат за развитието на Института със своята научна или практическа дейност. Благодетелен член е всеки, който е дарил на Института пари или имот в определен размер. За спомагателен член може да се запише всеки, който ще внася редовно годишния си членски внос. Всички членове на БАД стават по право спомагателни членове на БАИ.

Общото ръководство на БАИ се осъществява от Управителен съвет (УС). В първия УС влизат: проф. Б. Филов - директор, проф. Г. Кацаров, проф. В. Златарски, проф. Й. Иванов - членове и Р. Попов - секретар. Поради продължителното отсъствие на проф. Й. Иванов от страната, съгласно параграф 8 от Правилника, през 1927 г. на неговото място е избран проф. Ан. Иширков (до 1930 г.). След смъртта на В. Златарски през 1935 г. мястото му в управителното тяло заема проф. П. Ников. През 1939 г. на местата на П. Ников и Р. Попов за членове на УС са избрани Ив. Велков и Кр. Миятев. През 1940 г. Б. Филов по-

ЗАКОН

ЗА БЖЛГАРСКИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ

Приет от XIX Обикновено Народно Сжбрание вжв втората му извжнредна сесия, утвжрден с указ № 144 от 11 юли 1921 г. и обнародван в Джржавен Вестник бр. 83 от 16 юли с. г.

Чл. 1. Бжлгарският археологически институт, образуван от бившето Бжлгарско археологическо дружество в София, е самостойно научно учреждение, което се управлява вжз основа на особен устав под вжрховния надзор на Министерството на Народното Просвещение.

Институтжт е юридическа личност сжс седалище в София.

Чл. 2. Бжлгарският археологически институт има за цел всестранното изучаване на старините и художествените паметници на бжлгарските земи, както и по-основното разработване на бжлгарската история.

Чл. 3. За постигане на своите цели институтжт: а) урежда, предизвиква и подпомага научни издирвания, разкопки и експедиции, сжгласно сжс Закона за старините; б) издава свой научен печатан орган, както и други редици от публикации или отделни сжчинения вжрху вжпроси из областта на неговата научна дейност; в) урежда както курсове и лекции по застжпените в него специалности, така и общодостжпни сказки; г) грижи се за подготовката на научни сили по археология, като дава за тази цел стипендии и помощи; д) урежда и издържа специална библиотека, както и сбирки от фотографии, отливжци и други научни помагала; е) влиза в споразумение с чужди институти и учени за задружна работа, и ж) насжрчава и подпомага научно и материално дейността на археологическите дружества в страната.

Чл. 4. Джржавата подпомага института с една помощ в размер най-малко 200,000 лева годишно, които се вписват в джржавния бюджет.

Чл. 5. Всички имоти на института се освобождават от всякакви джржавни, окржжни и общински данжци и берии.

Чл. 6. Институтжт се сношава с джржавата чрез Министра на народното просвещение, който е негов почетен председател.

Обр. 2. Закон за Българския археологически институт (факсимиле)
Fig. 2. The Statute of the Bulgarian Archaeological Institute (facsimile)

Обр. 3. Богдан Филов – първият директор на Българския археологически институт
Fig 3. Bogdan Filov – the first director of the Bulgarian Archaeological Institute

дава оставка и остава само член на УС. За директор на Института е избран проф. Г. Кацаров. От същата година Кр. Миятев е назначен за секретар и редактор на всички издания на Института. Ръководители на Института са известни български учени, някои от които са и университетски преподаватели, служители в Народния археологически музей - София, ръководители на администрацията и отделите му. УС заедно с МНП изготвят законопроект за конституирането на БАИ, приет от Народното събрание (ДВ 1921). По силата на този закон БАИ се признава от държавата за самостойно научно учреждение под върховния надзор на МНП (обр. 2).

Държавата подпомага финансово Института със средства от държавния бюджет и освобождава имотите му от всякакви данъци и такси. Останалите членове на закона преповтарят основните точки от устава по отношение на статута, целите и задачите на института, както и начините за тяхното постигане. УС изработва и правилник за вътрешния ред, приет на 27. VII. 1921 г., регламентиращ правата и задълженията на неговите членове, управлението на института, прерогативите на директора и УС, издателската дейност, реда за ползване на библиотеката,за получаване на паричните възнаграждения, и пр. (ОБАИ 1921б). Така са налице всички необходими нормативни актове и наредби, уреждащи дейността и функционирането на БАИ .

По-късно, с развитието на института, се налага да се направят някои промени в нормативните документи. През 1925 и 1941 г. в устава и правилника са внесени незначителни корекции в текстовете (прибавени нови членове, допълнение и изменение в старите членове, но като цяло смисълът им не се променя коренно).

Тук е мястото да кажем няколко думи за първия директор на института - Богдан Филов (1883-1945), който е и основен инициатор за създаването му (обр. 3). Благодарение на неговата неизчерпаема енергия и организаторски талант БАИ се превръща в ръководен център на археологическите проучвания в страната. Роден в Стара Загора, като държавен стипендиант Филов учи класическа филология, стара история и археология в университетите във Вюрцбург, Лайпциг и Фрайбург. След завръщането си в България през 1906 г. е назначен на работа в Народния музей. На следващата година е изпратен на специализация в университета на Бон (където учи средновековно изкуство), в Лувъра в Париж и в Германския археологически институт в Рим. Ерудиран учен със солидно образование и всестранни научни интереси през 1910 г. той е назначен за директор на НАМ, а от 1920 г. е вече професор по стара история и класическа археология в Софийския университет. Многобройните му трудове са посветени на античната археология, в които изследва паметници от тракийската, гръцката и римската култура, епиграфика и нумизматика. Значителни са неговите приноси и в средновековната археология, като го занимават предимно проблемите на изкуството (Овчаров 1996, 29-33).

Обр. 3. Богдан Филов – първият директор на Българския археологически институт
Fig 3. Bogdan Filov – the first director of the Bulgarian Archaeological Institute

дава оставка и остава само член на УС. За директор на Института е избран проф. Г. Кацаров. От същата година Кр. Миятев е назначен за секретар и редактор на всички издания на Института. Ръководители на Института са известни български учени, някои от които са и университетски преподаватели, служители в Народния археологически музей - София, ръководители на администрацията и отделите му. УС заедно с МНП изготвят законопроект за конституирането на БАИ, приет от Народното събрание (ДВ 1921). По силата на този закон БАИ се признава от държавата за самостойно научно учреждение под върховния надзор на МНП (обр. 2).

Държавата подпомага финансово Института със средства от държавния бюджет и освобождава имотите му от всякакви данъци и такси. Останалите членове на закона преповтарят основните точки от устава по отношение на статута, целите и задачите на института, както и начините за тяхното постигане. УС изработва и правилник за вътрешния ред, приет на 27. VII. 1921 г., регламентиращ правата и задълженията на неговите членове, управлението на института, прерогативите на директора и УС, издателската дейност, реда за ползване на библиотеката,за получаване на паричните възнаграждения, и пр. (ОБАИ 1921б). Така са налице всички необходими нормативни актове и наредби, уреждащи дейността и функционирането на БАИ .

По-късно, с развитието на института, се налага да се направят някои промени в нормативните документи. През 1925 и 1941 г. в устава и правилника са внесени незначителни корекции в текстовете (прибавени нови членове, допълнение и изменение в старите членове, но като цяло смисълът им не се променя коренно).

Тук е мястото да кажем няколко думи за първия директор на института - Богдан Филов (1883-1945), който е и основен инициатор за създаването му (обр. 3). Благодарение на неговата неизчерпаема енергия и организаторски талант БАИ се превръща в ръководен център на археологическите проучвания в страната. Роден в Стара Загора, като държавен стипендиант Филов учи класическа филология, стара история и археология в университетите във Вюрцбург, Лайпциг и Фрайбург. След завръщането си в България през 1906 г. е назначен на работа в Народния музей. На следващата година е изпратен на специализация в университета на Бон (където учи средновековно изкуство), в Лувъра в Париж и в Германския археологически институт в Рим. Ерудиран учен със солидно образование и всестранни научни интереси през 1910 г. той е назначен за директор на НАМ, а от 1920 г. е вече професор по стара история и класическа археология в Софийския университет. Многобройните му трудове са посветени на античната археология, в които изследва паметници от тракийската, гръцката и римската култура, епиграфика и нумизматика. Значителни са неговите приноси и в средновековната археология, като го занимават предимно проблемите на изкуството (Овчаров 1996, 29-33).

От 1937 до 1944 г. Б. Филов е председател на БАН, но изоставя науката, за да се отдаде на политическа дейност. Като министър-председател на България той подписва тристрания пакт с Германия, Италия и Япония, заради което по-късно е осъден на смърт от Народния съд. Тези събития оставят в сянка научната му работа и заслуги, трудовете му биват заклеймявани като антинародни и антинаучни. Времето обаче постепенно изчиства политическите пристрастия и за археологическата наука се откриват многостранните и значителни научни приноси на първия председател на БАИ.

Научната дейност на Българския археологически институт започва на 26. I. 1921 г., когато са избрани и първите му действителни членове - сред тях са редица изтъкнати български учени, бивши членове на БАД: Б. Филов, Г. Кацаров, В. Златарски, Й. Иванов, Р. Попов, Ан. Иширков, М. Арнаудов, Б. Дякович, С. С. Бобчев, Н. Мушмов, А. Протич, Ст. Романски, Ал. Тодоров-Балан, Ив. Шишманов, Х. и К. Шкорпил, и др. БАИ се намира под високото покровителство на Н. В. Царя. Почетен председател е министърът на народното просвещение. През годината Институтът провежда редовни заседания, на които се представят и обсъждат научните трудове на неговите членове; докладват се резултати от изследователската работа; изнася се информация за открити паметници, представляващи всеобщ интерес. Кратко резюме на четените доклади се помества в извлеченията от протоколите на заседанията, публикувани в годишните отчети на БАИ, съгласно чл. 20 от правилника, а при възможност материалите се отпечатват в институтските "Известия".

Дейността на БАИ в началото е слабо подпомагана от държавата и обществото (УПр 1926). Желаещите да станат спомагателни членове на института са малко, незначителен е и броят на новосъздадените археологически дружества в България. Съществува обществена апатия към начинанията на БАИ. Затова УС започва да популяризира дейността на института чрез печатни материали, сказки и беседи в София и провинцията относно ролята на археологическите паметници и значението на Института за разкриването, научното изследване и опазването на богатата древна култура на България, и за развитието на археологическата наука. Апелира се към обществото да подпомогне морално и материално неговата кауза (Тодоров 1931).

По това време Институтът не разполага със собствена сграда, което също е пречка за провеждането на нормална научна дейност. Администрацията и библиотеката му се помещават в НАМ, а научните заседания се провеждат в Географския факултет на Университета. УС прави постъпки пред МНП за издействане на самостоятелно здание за настаняване на Института. От 1925 г. БАИ разполага вече със собствено, закупено помещение (обр. 4) на ул. Раковски 139 (ДВ 1926). По-късно, през 1933 г., сградата на Института е съборена и на нейно място е построена

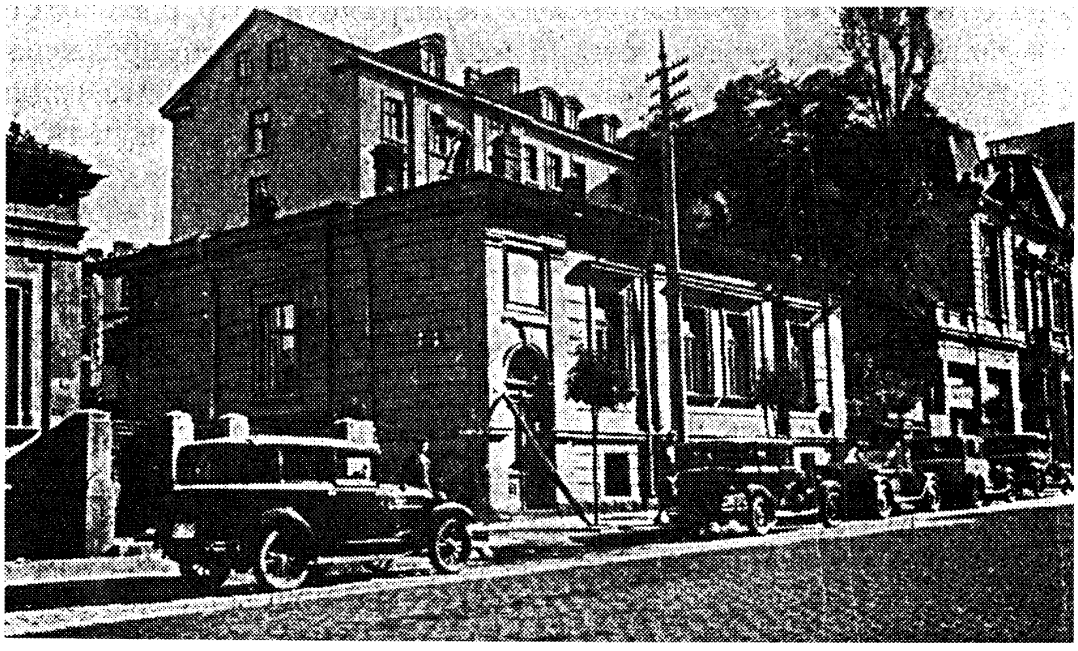

Обр. 4. Зданието на ул. Раковски 139, където се е помещавал БАИ до 1933 г.
Fig. 4. The building at 139 Rakovski St. used by the Bulgarian Archaeological Institute till 1933.

жилищна кооперация, в която БАИ получава един цял етаж. Днес там се помещава библиотеката на Археологическия институт с музей при БАН. На 5. XII. 1926 г. с тържествен водосвет е открита новата сграда на БАИ от софийския митрополит Стефан в присъствието на министъра на народното просвещение, представители на Н. В. Царя, на Софийска община и други официални лица. С акта на освещаването се извършва и официалното откриване на Института пред българската общественост.

В речта си при откриването просветният министър Н. Найденов изказва похвала на българските учени и общественици, основатели на БАИ, че в този труден за страната ни момент учредяват научен институт, средище на българската археологическа наука. Изтъкнат е фактът, че това е плод на частна инициатива, а не се разчита изцяло на подкрепата на държавата, както е в повечето случаи при организирането на подобни учреждения. Директорът на БАИ проф. Б. Филов подчертава в изказването си, че Институтът преследва не само чисто научни, но и образователни, и възпитателни цели. Главна негова задача е да привлече на своя страна членове от цялата страна, които да работят за неговата кауза и да издирва, събира и популяризира паметниците на миналото.

Честването завършва със сказка "Задачите на българската археология", четена от Г. Кацаров (Кацаров 1927). Задача на археологическата наука е не само да се събират, изследват и запазват случайно откритите старини, но и да се осъществи цялостно, целенасочено и системно проучване в хронологически ред на веществената култура, съхранена в земята. Г. Кацаров очертава приоритетите в научната дейност и в този смисъл речта му може да се определи като програма за насоките в бъдещите изследвания. България е страна, богата на непроучени археологически паметници. Предстои чрез системни разкопки на пещери и праисторически селищни могили да се изясни развоя на праисторическите култури в българските земи, за да се установи мястото им в общата схема на праисторическото развитие на Югоизточна Европа. Да се изясни влиянието на гръцките колонии по Черноморското крайбрежие върху културното развитие на Тракия. За изясняване на погребалните обичаи и вярвания на местното население (древните траки) предстоят мащабни разкопки на гробните могили от класическата епоха в Тракия, които до момента не са били обект на системно научно изучаване. По-нататъшното проучване на римските градове край Дунава, възникнали от становете на римските легиони, и тези от вътрешността на Мизия и Тракия ще даде нови сведения за облика на градския живот през римско време с всичките му характеристики. Започнато е изследването на историята на църковната архитектура и изкуство в българските земи чрез разкопки на старохристиянски базилики и църкви. Нов момент е проучването на паметниците на българската средновековна архитектура и изкуство за изясняване характера на културата и религията на славяните и прабългарите. Доказателство за актуалността на така поставените задачи пред българските археолози са проведените от БАИ и НАМ разкопки на археологически обекти от различни епохи. В края на словото си Кацаров посочва, че за да осъществи своите цели БАИ трябва да разшири обсега на своята дейност чрез археологическо изучаване на Балканския полуостров. Ролята на Института като важен център на археологическите проучвания в региона се подсилва от обстоятелството, че на Балканите по това време няма друг институт с археологически профил.

БАИ поддържа връзки със сродни научни организации в страната и в чужбина, с които разменя научна литература. До 1944 г. се осъществяват контакти с около 174 научни учреждения (археологически институти, музеи, академии, дирекции, школи), организации (археологически и исторически дружества, библиотеки, сдружения) и редакции от България и чужбина (Европа, Северна Америка, Африка и Азия), занимаващи се с археология, история и история на изкуството. За да се популяризират резултатите от изследванията на българските учени сред чуждестранните им колеги, Институтът, по думите на неговият директор Б. Филов, трябва да развива широкомащабна и качествена научна и издателска дейност, като подобри нивото на изданията си.

Официалният печатен орган на Института се трансформира в "Известия на Българския археологически институт" (ИБАИ). Те са важен фактор в социалната институционализация на археологическата наука в България и изпълняват свързваща функция между националната и международната научна общност. На техните страници се отпечатват научни съобщения, статии и студии по праистория, античност, средновековна археология и история, нумизматика и епиграфика от български и чуждестранни учени членове на Института. Характерна особеност на периода е интензивното обнародване на новооткрити паметници – намерени случайно или при археологически разкопки, на археологически находки от фондовете на музеите в страната, на материали по сведения на първооткривателите им (любители) или предоставени от тях на специалистите. Публикационната дейност, намерила отражение в излизащия печатен научен орган на БАИ, говори за една наистина постигната актуалност в

проблематиката (българска и чужда), отразяваща съвременното състояние, тенденциите и перспективите в развитието на археологическата наука в България. С разнообразната си проблематика и богато тематично съдържание, групирано в отделни рубрики, с научно издържаното си вътрешно оформление, адекватно на съвременните критерии за научна литература и наложен академичен научен стил, Известията намират добър прием в чужбина и си извоюват свое място в чуждестранната археологическа литература. Това е показател както за професионализма и солидната научна подготовка на членовете на редакционния колектив, така и добър атестат за актуалността на научните изследвания, провеждани в България, и за квалификацията на хората, които ги извършват.

Потвърждение за това намираме в едно от писмата на видния руски византолог Ф. Успенски до В. Златарски (1926 г.): "...Неотдавна имах случай да се убедя от контактите си с Българския археологически институт и запознаването ми с неговите издания колко са напреднали научните изследвания във Вашата страна и колко през последните години е нараснал броят на сериозните изследователи в областта на историко-филологическите изследвания..." (Костадинова, Флорова, Димитрова 1968, 337). За улеснение при научното ползване на "Известията" Т. Герасимов изготвя "Указател" със съдържанието на излезлите 7 тома от ИБАД и отпечатаните до този момент 7 тома от ИБАИ (1934 г.). Съгласно чл. 5, т. б от Устава на БАИ започва издаването на специализирана поредица книги, озаглавена "Художествените паметници на България", в която се публикуват в систематичен ред монографични трудове върху най-важните произведения на българското монументално, декоративно и приложно изкуство, църкавна архитектура и живопис (Грабар 1924; Рашенов 1932; Филов 1934; Миятев 1936). Книги I, II и III излизат и на френски език под заглавие "Monuments de l'art en Bulgarie". За да може в тази библиотека да се публикуват трудове както на френски, така и на други чужди езици, УС решава тя да излиза под латинското заглавие "Monumenta artis Bulgariae". Тук е отпечатана монографията на Кр. Миятев за преславската рисувана керамика на немски език, която излиза и като книга IV от поредицата на български език с паралелен текст на немски. В началото на 1922 г. БАИ издава "Ръководство за археологически разкопки и за запазване на старини и монети" от Р. Попов и Н. Мушмов, предназначено за любители. Институтът продължава издаването на поредицата "Материали за историята на София", в която се отпечатват научни трудове върху миналото и най-важните археологически паметници на столицата (Мушмов 1926; Филов 1933; Костов, Петева 1935; Динеков 1937; Ковачев 1940; Дуйчев 1939; Бобчев 1943).

През 1928 г. Комитетът за история на София при БАИ подготвя за печат и издава "Юбилейна книга за град София" по случай 50-годишния юбилей от избирането на София за столица на България. С парична помощ, дарена на Института от неговия спомагателен член Ив. Буров за издаване на популярни трудове по археология, започва отпечатването на "Популярна археологическа библиотека" (Кацаров 1926; Попов 1928; Попов 1930; Пик 1931). Със средства от фонд "Пловдивски окръг" БАИ обнародва капиталното съчинение за резултатите от разкопките при Дуванлий, Пловдивско от Б. Филов в съавторство с Ив. Велков и В. Миков "Надгробните могили при Дуванлий в Пловдивско" (1934). Трудът излиза отделно и на немски език. През 1936 г. е отпечатан "Отчет на фонд Пловдивски окръг за времето от 1929 до 1936 г.". Със средства от същия фонд е финансирано издаването на поредицата "Материали за историята на Пловдив", в която са публикувани две книги на Д. Цончев - директор на Пловдивската народна библиотека и музей, действителен член на БАИ и активен изследовател на района (Цончев 1938; Tsontcheff 1940). От 1942 г. започва да излиза поредицата "Отделни трудове на БАИ", в която се обнародват самостоятелно отделни студии и монографии с цел да се намали обемът на "Известията" (Protisch 1942; Димитров 1942; Данов 1942). Има идея като книга IV да се отпечата трудът на Д. Цончев "Старини по северните склонове на Еленската и Сливенската планини", но поради войната не се реализира. През 1943 г. е подготвен за издаване "Сборник в чест на Г. Кацаров" (по случай 70-годишнината от рождението му). За съжаление на 30. III. 1944 г. Държавната печатница е засегната и опожарена по време на бомбардировките над София, при което са унищожени част от събраните материали за сборника и полуотпечатаният т. XV от "Известията". Част първа от сборника, посветен на големия български учен Г. Кацаров, излиза като т. XVI на ИБАИ през 1950 г. Съществува идея да започне систематичното издаване на източниците за българската история, но поради трудности от финансов характер на този етап това научно предприятие остава в сферата на добрите намерения. Въпреки нелеките условия за издаване на научна литература и тясно специализираната научна проблематика на по-голямата част от изданията, което е причина за по-ограниченото им търсене, БАИ издава 14 тома от своите "Известия", 5 поредици трудове, общо 22 монографии с научно и научнопопулярно съдържание - важен принос в развитието на археологи-

ческата наука в България и за популяризирането ѝ сред световната археологическа научна общност.

Към БАИ са създадени и функционират обществени и частни фондове, средствата от които се използват както за издателска дейност, така и за научни цели. Научната дейност на Института обхваща провеждането на предварителни обходи, археологически разкопки и проучвания в страната и чужбина. До Втората световна война се очертават няколко линии в проучванията на археологически обекти и паметници от страна на Института - праисторически пещери и селища; тракийски надгробни могили; антични старини; църковна архитектура и живопис; изследване на нумизматични и епиграфски паметници. За изясняване на периодите в праисторическото развитие в България, характера на праисторическите култури по българските земи и връзката им с паралелно съществувалите праисторически култури в Европа и на Балканския полуостров, за осветляване на живота и културата на праисторическия човек в България и съставяне на обща хронологическа схема, по която да се класифицират праисторическите култури, са предприети разкопки на праисторически пещери, селища и могили. Със средства от Института Р. Попов и В. Миков правят изследвания и разкопки в многобройните пещери в Искърския пролом (в землищата на селата Кунино, Карлуково и Реселец), където най-ранните материали са от палеолита (Миков 1923-1924; Миков 1926). От всички разкопани пещери в района най-ценен материал дава Темната дупка, в която за пръв път не само в България, но и на целия Балкански полуостров са намерени следи от късния палеолит (т. нар. ориняшка епоха) (Попов 1926). На Р. Попов е отпусната помощ за предварително проучване на Деветашката пещера (Миков 1928-1929а; Миков 1929).

Българските праисторици търсят следите на халщатската култура - започват проучвания на могилите в Западна България, където са открити най-много находки от ранната желязна епоха. През октомври 1929 г. В. Миков разкопава няколко надгробни могили в Ловчанско (в района на селата Александрово и Надежда); част от могилния некропол до Малка Брестница, Тетевенско, датиран в края на първата желязна епоха (халщат) (Миков 1931). През 1921 г., подпомогнат от БАИ, Р. Попов предприема проучване на надгробните могили от праисторическо време в Софийското (Попов 1921-1922) и Врачанското поле, където установява напластявания от всички праисторически култури от средния неолит до края на втората желязна епоха (т. нар. латен) (Попов 1923-1924). Заедно с Г. Кацаров и Ив. Велков, Р. Попов разкопава част от надгробните могили на некропола при Байлово, Софийско. Прави разкопки в района на гара Мездра, при Долна Кремена и Влашко село (дн. Царевец), Врачанско. Със скромна парична помощ, отпусната от Института, през 1934 г. В. Миков проучва голям брой долмени в Сакар планина около Ения, Свиленградско, които датира към VIII-VI в. (Миков 1932-1934). С пари от фонд "Пловдивски окръг" през 1939 г. В. Миков започва разкопки на голямата селищна могила от каменномедната и бронзовата епоха при Юнаците, Пазарджишко (Миков 1937-1939). Със средства от фонд "Българска история и археология" В. Миков прави разкопки на праисторическата могила при Веселиново, Ямболско, която отнася към бронзовата епоха (Миков 1928-1929б; Миков 1939). Разкопките на праисторически обекти са системни, стратиграфски, но поради малкото средства имат повече характер на сондажи. Откриват се материали от всички праисторически епохи, които се обработват научно. Материалът е изобилен, но проучванията вървят бавно поради липсата на достатъчно подготвени кадри в тази област.

Започва и системното проучване на античните надгробни могили в България. Належащо е те да се разкопават, защото привличат иманярите или се разорават от местните хора и така изчезват или се разрушават ценни за науката паметници (Кацаров 1927). Особено плодотворна практическа дейност в тази насока се развива по линия на създаденият през 1929 г. към БАИ фонд "Пловдивски окръг", средствата от който (отпуснати от градските и селските общини от Пловдивски административен окръг) са предназначени за разкопки и проучвания в района на Пловдив и прилежащите му общини с уговорката, намерените материали да бъдат предавани за съхранение в Пловдивската народна библиотека и музей. Археологическите разкопки и проучвания са насочени главно към Пловдив и околността му, където са съсредоточени големи групи могили. С разкопките на могилния некропол в Дуванлий, Пловдивско (1929), проведени съвместно от БАИ и НАМ под ръководството на Ив. Велков и под надзора на Б. Филов, се поставя началото на научното и системното проучване на надгробните могили от тракийско време в България (Филов, Велков, Миков 1934). В могилния комплекс в околността на селото са разкопани гробове и гробници, някои от които с богат погребален инвентар, съдържащ скъпи предмети с рядка художествена стойност - главно импортни произведения на старогръцкото изкуство, датирани в класическата епоха (V-IV в. пр. Хр.). Книгата "Надгробните могили при Дуванлий в Пловдивско" представлява каталог на всички находки, открити при разкопките, стриктно издадени, критично коментирани и стилово

анализирани. След точното им датиране те намират мястото си в общата история на древното изкуство (Паунов 1994). През 1929 г. Ив. Велков получава ежегодната парична награда на Института за заслуги към българската археологическа наука, за проведените от него разкопки в Дуванлий. През 1931 г. БАИ предприема със собствени средства, под ръководството на Б. Филов и с участието на Ив. Велков по-мащабни разкопки в околността на Мезек, Свиленградско във връзка със случайно откритата от иманяри могила Малтепе с тракийска каменна гробница от IV в. пр. Хр. от типа микенска кръгла куполна гробница с кошеровиден купол по архитектурна форма и строителна техника, а по вътрешно оформление - от т. нар. македонски тип гробници (Филов 1937; Velkov 1931). Гробницата има голямо научно значение поради липсата на такива архитектурни паметници в Тракия отпреди елинистическата епоха. През 1934 г. с пари от фонд "Пловдивски окръг" започват проучвания на група тракийски могили при Брезово, Пловдивско, ръководени от Ив. Велков (Велков 1934; Велков 1938). С тях продължава изучаването на надгробните могили в България. Гробовете не са така богати както в Дуванлий, но се предполага, че там са били погребани знатни тракийци.

През 1921 г. със средства, отпуснати от американския археолог Том Уайтмор - дописен член на Института, продължават разкопките на Червената църква при Пастуша до Перущица, в които участва екип от членове на БАИ под ръководството на Б. Филов (Попова 1956; Иванова 1922-1925). Под ръководството на Т. Уайтмор и с предоставени от него средства, през 1924 г. са направени разкопки на руините на църквата при Белово, Пазарджишко. Това е част от систематичното изучаване на известни старохристиянски паметници в българските земи. Паралелно с тези изследвания върви изучаването на българската църковна и фрескова живопис, скалните църкви в България (в долината на река Русенски Лом при Иваново и Червен край Русе).

През 1934 г. НАМ започва разкопки на крепостта Садовско кале при Садовец, Луковитско в долината на р. Вит под ръководстовото на Ив. Велков, където е открито антично селище от IV в., вероятно населено от готи (Velkov 1935; Velkov 1937). От проучванията са заинтересувани немски учени и през 1936 г. Германският археологически институт в Берлин влиза в споразумение с БАИ за съвместни разкопки на по-голямата крепост Големаново кале. Разкопките при Садовец са първото съвместно археологическо проучване между български и чужди учени по проблемите на Великото преселение на народите. Д-р Герхард Берсу - ръководител на разкопките от немска страна, обнародва отчет за резултатите от тях в английското списание Antiquity (Bersu 1938). Изразеното от Ив. Велков становище, че укрепените селища в Садовското кале и Големановото кале при Садовец са готски, не е възприето от немските учени, но намерените там голям брой находки с готски произход не изключва възможността за присъствието на готски федерати на Византийската империя през размирните V-VI в. в близост до границата с р. Дунав.

В последните години до влизането на България във Втората световна война се развива особено плодотворна практическа дейност по линия на фонд "Пловдивски окръг". Археологическите разкопки и проучвания са съсредоточени главно в Пловдив и околността му, в Средногорието и в Хасковско. БАИ подпомага научната работа на своите членове и други лица, занимаващи се с проучване на миналото, за командировки в страната и чужбина (Македония, Беломорието) за изследване на археологически паметници, свързани с древната и по-нова история. Не всички лица, получили пари за научна дейност, представят отчет за извършената работа. През военната 1944 г. парични средства за проучвания са отпуснати само на Кр. Миятев и Н. Мавродинов за изследване на новооткритата през април с. г. тракийска гробница при Казанлък.

Направените теренни проучвания в повечето случаи са съобразени с интересите на отделните изследователи. Те не винаги са добре обезпечени финасово. Това е и основната причина за частичното, в много случаи повърхностно разкопаване и изследване на редица археологически обекти в страната, на което се дължи непълната представа за тях. Едно е безспорно обаче - направените проучвания са основата за по-нататъшните изследвания. Като цяло периодът между двете световни войни може да се определи като време на количествени натрупвания на фактически археологически материал, който предстои да получи по-задълбочено научно обяснение.

Със свои делегати Институтът взема участие в национални и международни научни форуми - конгреси и събори на археологическите дружества в България, международни конгреси и археологически чествания. През 1926 г. е учреден Съюзът на археологическите дружества в България (САДБ) с главна задача да координира и направлява археологическата дейност в страната и да посредничи в отношенията между археологическите дружества и музеи, и централните институции по археология. САДБ работи под непосредствения контрол и ръководство на БАИ. Организацията няма дълготраен успех поради липсата на дисциплина от страна на някои негови членове и поради ограничени финансови възможнос-

ти. БАИ изпраща свои представители на I, II и III международни конгреси по византология, проведени в столиците на балканските държави (1923 г. - Букурещ, 1927 г. - Белград, 1930 г. - Атина). Й. Иванов е българският представител в международния комитет по организирането на конгресите. БАИ взема участие в подготовката и провеждането на IV конгрес по византология, проведен от 9 до 16 септември 1934 г. в София под патронажа на българското правителство. В споразумение с организационния комитет, Институтът поема редактирането и отпечатването на докладите от конгреса, които са публикувани на оригиналните езици, на които са изнесени (немски и френски) в т. IX (1935) и т. X (1936) на "Известията". В българската делегация за V византолошки конгрес в Рим през 1936 г. участват и представители на Института. Б. Филов е избран в комитета от вещи лица, натоварен да изработи плана за обнародване на систематичен каталог на сбирките с византийски паметници от всички страни.

БАИ разполага с една от най-пълните специализирани библиотеки по археология и история в страната.

Съвместно с НАМ през летните ваканции на 1926 и 1929 г. Институтът урежда замислените спецкурсове по археология и музейно дело за учители от страната, уредници на музеи или музейни сбирки, или с изявен интерес в областта на археологията, с цел повишаване на тяхната квалификация. Курсовете не стават ежегодни поради отказа на МНП да отпусне необходимите средства (командировъчни за път и дневни).

В резултат от създадените международни връзки на БАИ със сродни научни организации в чужбина за действителни и дописни членове на Иститута са приети редица чуждестранни учени, работещи по проблеми от българската археология и история. Имена със световна известност като Н. П. Кондаков, Й. Стриговски, Г. Мийе, К. Пач, Б. Пик, Ш. Дил, Г. Фехер, Ф. Успенски, А. Грабар, Н. Вулич, Л. Нидерле, С. Рейнах, Р. Каня, Е. Калинка, Ф. Шмит, М. Ласкарис, А. Салач, Ф. Дьолгер, Р. Егер, Г. Берсу, Х. Грегоар. Действителни членове на Института са редица видни български учени: Б. Филов, Г. Кацаров, В. Златарски, Ан. Иширков, Р. Попов, Б. Дякович, Й. Иванов, Н. Мушмов, А. Протич, Ал.Т.-Балан, Ив. Шишманов, К. Шкорпил, Х. Шкорпил, Д. Дечев, Ив. Велков, Кр. Миятев, Т. Герасимов, Н. Мавродинов, В. Бешевлиев, Ив. Гошев, В. Миков, П. Ников, Ал. Рашенов, Д. П. Димитров, Хр. М. Данов, Ив. Дуйчев. През 1932 г. за дописни членове са избрани и жени - Вера Иванова-Мавродинова (първата жена археолог в България) и д-р Елисавета Петева-Филова. Същевременно българските учени са избирани за членове на чуждестранни дружества, институти и научни организации. В началото на своето съществуване БАИ наброява 249 души. До 1944 г. членската маса се е увеличила на 325 души като числеият състав се променя всяка година - има новопостъпили членове, починали, други се отписват по различни причини. От списъка се заличават имената и на хората, които не са плащали членски внос в продължение на две и повече години, което се приема като отказ за сътрудничество на института.

Втората световна война слага своя отпечатък върху археологическата дейност в страната - почти са преустановени разкопките, престават да излизат "Известията" на Института. Заради бомбардировките над София дирекцията и библиотеката на БАИ са евакуирани в провинцията. Въпреки това последиците от тях се оказват много по-сериозни за Института. Цялата 1945 г. преминава във възстановителна и организационна работа след почти бездейно изтеклата евакуационна 1944 г. Предприети са първите следвоенни разкопки и опити да се възстанови нормалната научна дейност.

През февруари 1947 г. влиза в сила Законът за БАН, по силата на който БАИ се включва в нейния състав. Възниква идеята и НАМ също да се присъедини към БАН. Въпреки съпротивата на музейното ръководство, с решение на УС на БАН от 03. 11. 1948 г. се извършва обединяването на Археологическия институт с Народния музей и се създава Археологическия институт с музей при БАН (АИМ-БАН).

В периода 1948 - 1950 г. в БАН се провеждат научни дискусии и сесии. Тези в Археологическия институт, са ръководени лично от председателя на академията Тодор Павлов. Основните изисквания към участниците в тях са да се заклеймят т. нар. буржоазна наука и нейните прояви в областта на археологията, и да се поеме курс към "интегриране" със съветската археология. Наложените изисквания са изпълнени и на сесията през 1950 г. повечето от старите кадри подлагат на остра самокритика своята предишна научноизследователска работа и своите научни виждания независимо дали са били правилни или не (ПНСАИ 1950).

Следват години на активна теоретическа и практическа дейност. Успехите, свързани с последвалата научна работа, както и допуснатите слабости са предмет на друго изследване. Безспорно е обаче, че създаденият през 1920 г. Български археологически институт изиграва определена положителна роля и е важен етап в историята на цялостната археологическа теория и практика в България.

Цитирана литература:

Бобчев 1943: С. Н. Бобчев. Материали за изучаване на топографското устройство и архитектурата на града (Материали за историята на София, 11). София, 1943.

Велков 1934: Ив. Велков. Могилни гробни находки от Брезово. - Известия на Българския археологически институт, 8, 1934, 1-8.

Велков 1938: Ив. Велков. Могилни гробни находки от Брезово. - Известия на Българския археологически институт, 12, 1938, 259-280.

Грабар 1924: А. Грабар. Боянската църква. Архитектура-живопис (Художествените паметници на България, 1). София, 1924.

Данов 1942: Хр. М. Данов. Полибий и сведенията му за източната половина на Балканския полуостров (Отделни трудове на Българския археологически институт, 3). София, 1942.

Димитров 1942: Д. П. Димитров. Надгробните плочи от римско време в Северна България (Отделни трудове на Българския археологически институт, 2). София, 1942.

Динеков 1937: П. Динеков. София през XIX в. до Освобождението на България (Материали за историята на София, 8). София, 1937.

Дуйчев 1939: Ив. Дуйчев. Софийската католическа архиепископия през XVIII в. Изучаване и документи (Материали за историята на София, 19). София, 1939.

ДВ 1921: Държавен вестник, 1921, бр. 83 от 16 юли.

ДВ 1926: Държавен вестник, 1926, бр. 250 от 5 февруари.

Иванова-Мавродинова 1922-1925: В. Иванова-Мавродинова. Стари църкви и монастири в българските земи (IV-XII в.). - Годишник на Народния музей, 4, 1922-1925, 429-582.

Кацаров 1926: Г. Кацаров. България в древността. Историко-археологически очерк (Популярна археологическа библиотека, 1). София, 1926.

Кацаров 1927: Г. Кацаров. Задачи на българската археология. - Училищен преглед, 1927, 4, 552-563.

Ковачев 1940: М. Ковачев. Драгалевският манастир "Св. Богородица Витошка" и неговите старини (Материали за историята на София, 9). София, 1940.

Костадинова, Флорова, Димитрова 1968: Л. Костадинова, В. Флорова и Б. Димитрова. Българо-руски научни връзки XIX - XX в. (Документи). София, 1968.

Костов, Петева 1935: Ст. Л. Костов и Е. Петева. Селски бит и изкуство в Софийско (Материали за историята на София, 7). София, 1935.

Миков 1923-1924: В. Миков. Материали за проучване на неолитичната култура в България. - Известия на Българския археологически институт, 2, 1923-1924, 218-225.

Миков 1926: В. Миков. Пещери и пропасти между Искър и Вит. - Естествознание и география, 1926, 7-8, 236-240.

Миков 1928-1929а: В. Миков. Принос към предисторическата култура у нас. - Известия на Българския археологически институт, 5, 1928-1929, 309-318.

Миков 1928-1929б: В. Миков. Селищната могила от бронзовата епоха до с. Азапкьой (Ямболска околия). - Годишник на Пловдивската народна библиотека и музей, 1928-1929, 171-183.

Миков 1929: В. Миков. Ловчанско в предисторическо време. - Ловеч и Ловчанско, 1929, 57-65.

Миков 1930-1931: В. Миков. Могилни некрополи в Ловчанско и Тетевенско. - Известия на Българския археологически институт, 6, 1930-1931, 153-170.

Миков 1932-1934: В. Миков. Разкопки в Сакар планина. - Годишник на Народния музей, 4, 1932-1934, 99-105.

Миков 1937-1939: В. Миков. Селищната могила при Юнаците, Пазарджишко. - Годишник на Пловдивската народна библиотека и музей, 1937-1939, 55-84.

Миков 1939: В. Миков. Селищната могила от бронзовата епоха до с. Веселиново. - Известия на Българския археологически институт, 13, 1939, 195-227.

Миятев 1936: Кр. Миятев. Преславската керамика (Художествените паметници на България, 4). София, 1936.

Мушмов 1926: Н. Мушмов. Монетите и монетариците на Сердика (Материали за историята на София, 5). София, 1926.

ОБАИ 1921а: Устав на Българския археологически институт. - Отчет I на Българския археологически институт за 1921. София, 1922, 54-59.

ОБАИ 1921б: Правилник за вътрешния ред на Българския археологически институт. - Отчет I на Българския археологически институт за 1921. София, 1922, 60-63.

Овчаров 1996: Д. Овчаров. Богдан Филов и българската средновековна археология. - Минало, 1996, 2, 22-33.

Паунов 1994: Е. Паунов. Кой бе Богдан Филов? (Кратка негова био- и библиография). - Анали, 1994, 1, 82-93.

Пик 1931: Б. Пик. Монетни изображения от римската епоха в България (Популярна археологическа библиотека, 4). София, 1931.

ПНСАИ 1950: Първа научна сесия на Археологическия институт - май 1950. София, 1950.

Попов 1921-1922: Р. Попов. Некрополът при с. Байлово, Софийско. - Известия на Българския археологически институт, 1, 1921-1922, 68-85.

Попов 1923-1924: Р. Попов. Предисторически изследвания във Врачанското поле. - Известия на Българския археологически институт, 2, 1923-1924, 99-136.

Попов 1926: Р. Попов. Пещерата Темната дупка при Карлуково. - Български турист, 1926, 1, 5-8.

Попов 1928: Р. Попов. Култура и живот на праисторическия човек в България, 1. Каменна епоха (Популярна археологическа библиотека, 2). София, 1928.

Попов 1930: Р. Попов. Култура и живот на праисторическия човек в България, 2. Метална епоха (Популярна археологическа библиотека, 3). София, 1930.

Попова 1956: Д. Попова. Червената църква при Перущица. Опит за реставрация. София, 1956.

Рашенов 1932: Ал. Рашенов. Месемврийските църкви (Художествените паметници на България, 2). София, 1932.

Тодоров 1931: Я. Тодоров. Една дата на българската култура. - Отец Паисий, 1931, 9-10, 136-137.

УПр 1926: Освещаването на Българския археологически институт в София. - Училищен преглед, 1926, 25, 223-226.
Филов 1933: Б. Филов. Софийската църква "Св. Георги" (Материали за историята на София, 6). София, 1933.
Филов 1934: Б. Филов. Миниатюрите на Лондонското евангелие на Иван Александър (Художествените паметници на България, 3). София, 1934.
Филов, Велков, Миков 1934: Б. Филов, Ив. Велков, В. Миков. Надгробните могили при Дуванлий в Пловдивско. София, 1934.
Филов 1937: Б. Филов. Куполните гробници при Мезек. - Известия на Българския археологически институт, 11, 1937, 1-16.
Цончев 1938: Д. Цончев. Приноси към старата история на Пловдив. (Материали за историята на Пловдив 1). София, 1938.
Bersu 1938: G. Bersu. A 6-th Centuty German Settlement of foederati (Golemanovo Kale, near Sadowetz, Bulgaria). - Antiquity, 1938, 12, 31-43.
Protisch 1942: A. Protisch. Ikonographie und byzantinische Kunst (Отделни трудове на Българския археологически институт, 1). Sofia, 1942.
Tsontcheff 1940: D. Tsontcheff. Le Sanctuaire thrace de Batkun (Материали за историята на Пловдив, 2). Sofia, 1940.
Velkov 1931: I. Velkov. Grabfund von Maltepe. - Archäologischer Anzeiger, 46, 1931, 418-422.
Velkov 1935: I. Velkov. Eine Gotenfestung bei Sadowetz, Nord-Bulgarien. - Germania 19, 1935, 149-158.
Velkov 1937: I. Velkov. Eine Gotenfestung bei Sadowetz. - Das Bild, 1937, 3, 65-69.

80 years Bulgarian Archaeological Institute

Dimitar Ovcharov, Radina Bogomirova

The first independent of the Bulgarian Academy of Sciences institute was established in Bulgaria in 1921. On November 21 the General Meeting of the Bulgarian Archaeological Society arrived at a decision to transform the Society into Bulgarian Institute of Archaeology, intended to organize a thorough research of the archaeological heritage within the Bulgarian lands. The change was not a formal one. Given the example of the German Archaeological Institute and the already disbanded by that time Russian Archaeological Institute in Constantinople, the Bulgarian archaeologists aimed at gaining greater international respect and scientific recognition.

The Bulgarian Institute of Archaeology existed for three decades as an independent scientific body. Throughout this period of time it conducted its research work in close cooperation with other scientific institutions - The National Archaeological Museum, the Department of Ancient History and Archaeology at the Sofia University, the museums and archaeological fellowships in the country. The activity was focussed on ground surveys and excavations as well as detailed research and consideration of the antiquities and art monuments in the Bulgarian lands .

A Managing Committee composed by eminent scholars was at its the head of the Bulgarian Institute of Archaeology. Its first director was Bogdan Filov. Initially the Institute had no particular building at its disposal, but was housed at the National Archaeological Museum. In 1925 a private apartment at 139 Rakovski Str. was bought for its needs. Later, after the reconstruction of the old building, the Institute got a whole flat in it.

The Bulgarian Institute of Archaeology undertook large-scale research work and excavations in a number of prehistoric sites (tells, caves), Greek colonies on the Black Sea coast, Thracian sites, towns and fortresses from the Roman period as well as military, civil and cult buildings and of wall-paintings dating from the Middle Ages.

The relations of the Bulgarian Institute of Archaeology with scientific institutions abroad are well-known.The findings of the research work were published in Bulletin of the Bulgarian Institute of Archaeology and in other five specialized series of monographs. Twenty-two monographs entered those series. A number of popular books also were published.

The independent period of functioning of the Bulgarian Institute of Archaeology is to be characterized by accumulation of huge amount of material evidence, which formed a solid basis for further detailed research work in the years after the World War II. Archaeologists took part in many international scientific meetings (congresses, conferences, symposia), representing in a fitting manner Bulgarian archaeological science.

In 1950, after a discussion and a special session, the independent functioning of the Bulgarian Institute of Archaeology ceased. It was integrated with the National Archaeological Museum and subjected to the Bulgarian Academy of Sciences, receiving its present name - Institute of Archaeology with Museum. For the three decades of its independent functioning the Bulgarian Institute of Archaeology succeeded in gaining the role of indisputable centre and coordinating body of archaeological research in Bulgaria. Therefore its name will remain forever in the annals of Bulgarian archaeological science, marking one of the most important stages in its development.

Погребалната практика intra muros през неолита и халколита в българските земи: обичай или изключение

Явор Бояджиев

Погребалният обред остава една от все още слабо изследваните страни на духовната култура през праисторическата епоха в българските земи. За цели периоди и райони данните са епизодични и крайно недостатъчни. Липсва яснота и относно един от основните елементи на ритуала - местоположението на "дома на мъртвите" спрямо жилищата на живите. Недостигът на информация предоставя възможност за появата на различни хипотези. За разположението на гробовете спрямо селището се налага мнението, че през неолита обредът е интрамурален и постепенно, в резултат на еволюцията на религиозните представи, се преминава към екстрамурален, като в известен период през халколита двата обреда съществуват едновременно. Тази хипотеза е най-добре разработена в изследванията на Т. Иванов (Иванов 1978, 159-161) и Л. Авилова (Авилова 1984, 161-162). В различна степен тя се приема и от други специалисти (Тодорова, Вайсов 1993, 222-223; Бъчваров 1994, 266). Резерви към съществуването на самостоятелен интрамурален обред изказват А. Хойзлер (Häusler 1992, 134-135) и В. Мацанова, която въз основа на ситуацията в последния халколитен хоризонт в селищна могила (по-нататък в текста - с. м.) Юнаците предлага и конкретно обяснение на интрамуралните гробове от този период (Мацанова 2000). За разлика обаче от проблемите, свързани с интрамуралните гробове от средноевропейския ранен неолит, които се дискутират от дълги години и са обстойно разгледани от У. Файт (Veit 1996), за района на Югоизточна Европа и конкретно за България тази погребална практика много по-епизодично е обект на внимание от страна на изследователите (Chapmann 1983; Bačvarov 2000).

Сигурните сведения във връзка с разглежданията проблем са и териториално, и хронологически ограничени. Установено е, че екстрамурални некрополи са използвани в Североизточна България през халколита. Интрамурални гробове се срещат в значително по-широк диапазон - както през неолита, така и през халколита, във всички части на България. Възниква въпросът доколко те отразяват редовния, масово използван обичай или се касае за изключение от нормалната практика. Тук е необходимо да се направят някои уточнения на използваната терминология. Под *обичай* се разбират общоприети действия и норми, дълбоко вкоренени в живота на дадена човешка общност и естествени за нея при нормални обстоятелства. *Отклонение от обичая* е налице в случаите, когато масовата практика е нарушена поради обективни или субективни причини. По археологически път разграничаването обичай - отклонение се осъществява на базата повторяемост - единичност. Що се отнася до погребалния обред, когато даден негов елемент се среща в мнозинството случаи, то той явно е част от общоприетия ритуал. Когато обаче този елемент липсва, или е променен в част от погребенията (обикновено не повече от 10% от всички), то те може да се приемат като изключения. Наличието на обичай при разполагането на гробовете чрез инхумация води до създаването на некрополи. Съответно терминът интрамурален некропол може да се използва само когато са налице достатъчно данни, за да се смята, че става въпрос за масова, обичайна погребална практика. В случаите, когато има основания да се предполага, че откритите гробове са резултат на отклонения от ритуала, ще използвам термина интрамурални гробове. Те могат да се дължат на две основни групи фактори и съответно да се разделят на две големи групи. Към първата спадат отклонения, които са регламентирани от самия обред и се дължат на определени представи и вярвания, засягащи ограничен кръг от населението или използвани епизодично, в точно определени случаи - т.е. те са част от погребалния обичай, но остават единични, тъй като се отличават от масовата практика. Могат да бъдат свързани с ритуални практики, със здравно-хигиенни изисквания, със социално положение (представители на обособени групи, имащи специално положение в обществото - както към върха на социалната йерархия - вождове, жреци, така и към нейното дъно - роби, военнопленници и др.), с етнокултурни различия (наличие в съответната общност на индивиди от друга етнокултурна група) и т. н. Втората група обхваща случайни явления и събития, които водят до инцидентно нарушаване на обичайния погребален обред поради това, че изпълнението му е било възпрепятствано. Те могат да са военно-политически, метеорологически, криминални и др. Регламентираните отклонения предполагат известна повтаряемост и приблизително еднакво съотношение спрямо обичайните погребения в рамките на по-дълъг период от време. Слу-

чайните отклонения предполагат както хронологическа, така и количествена неравномерност - в продължителни периоди от време може да няма никакви отклонения, след което такива да се случат неколкократно в сравнително кратък период; да останат единични; да засегнат един-двама индивиди или значителна част от населението.

Големият проблем е, че за да се установи кои елементи са обичайни и кои са изключения (както и към коя група спадат), е необходима достатъчно представителна "извадка" за съответния обред - т.е. да е налице информация за начина на погребване на по-голямата част от населението, обитавало дадено селище или район. За праисторическата епоха натрупването на такава информация в достатъчен обем на настоящия етап е изключително трудно. Всъщност засега на територията на България само в един случай - селището и некропола при Дуранкулак - жилищата и на живите, и на мъртвите са разкопани на достатъчно голяма площ, за да дадат сравнително цялостна представа за живота и погребалните практики на местното население и да позволят съпоставка между тях (Todorova, Dimov 1989).

Предвид оскъдността на информацията, най-сигурният начин да се установи дали гробовете intra muros представят масовия, нормалния обичай или са изключение от него, е изследването на съотношението на обитателите на селището към броя на погребаните в неговите рамки. Анализът на серии 14C дати от последователни хоризонти показва, че средната продължителност на съществуване на един неолитен или халколитен хоризонт е 40 - 60 години (Boyadziev 1995, 152-16). Средната продължителност на живота през праисторическата епоха е между 30 и 40 години, като 50-60 години е пределът за този период (Тодорова 1986, 93-94, обр. 17; Тодорова, Вайсов 1993, 237). Следователно по време на съществуването на един жилищен хоризонт ще се сменят (и съответно ще бъдат погребани) най-малко две поколения[1] - строителите на селището и техните деца. Числеността на едно поколение може да се определи приблизително въз основа на наличните жилища в селището. За съжаление повечето цялостно проучени обекти не са и цялостно публикувани. За неолита най-пълни са данните за Овчарово-гората. В хоризонт I (отдолу) са установени 13 землянки; в хоризонт II - 19 наземни жилища; в хоризонт III - 17 жилища и в хоризонт IV - 27 жилища (Ангелова 1992, 42-44). Ако се приеме, че всяко жилище е обитавано само от една семейна двойка (което е възможно най-малкият брой), то минималният брой на жителите в зряла възраст се е движил от 26 (хоризонт I) до 54 (хоризонт IV) за едно поколение. Аналогична е ситуацията и в Азмашката с. м. Първото раннонеолитно селище там също се е състояло от 13 жилища. Точни данни за по-горните хоризонти не са публикувани, но проучвателят отбелязва: "С нарастването на населението на свободните участъци са се строели нови жилища..." (Георгиев 1966, 4). Подобни са данните и от халколитните селищни могили. В с. м. Поляница жилищата нарастват от 14 (в I хоризонт) до 30 (в IV хоризонт) (Тодорова 1986, 168-171, обр. 26-29). Както в III-VIII хоризонт на с. м. Голямо Делчево (Тодорова и др. 1975, 27), така и в I и II хоризонт на с. м. Виница (Радунчева 1976, 10-21, 32-41) са установени по 10 жилища, които обаче са по-големи по размери от неолитните и в повечето случаи са разделени на две помещения, така че най-вероятно са използвани от повече от една семейна двойка. В хоризонт I от Радинград има 16 сгради, а в хоризонт II - само 8, но с по три помещения (Иванов 1984, 84-86). В значително по-големите по площ могили в Тракия броят на жилищата съответно също е по-голям. Предвид по-горните данни може да се приеме, че действителният брой за едно поколение в средно голямо селище не е по-малък от 30-40 души. Следователно израсналите индивиди, погребани по време на съществуването на един строителен хоризонт, ще са най-малко 60-80 човека. Към тях трябва да се прибавят починалите междувременно деца. Техният брой, обусловен от високата раждаемост и детската смъртност (приблизително 50% - Тодорова 1986, 93-94, обр. 17; Тодорова, Вайсов 1993, 34, 237), е поне колкото този на израсналите индивиди (подобно съотношение показват и гробовете при Дуранкулак). В крайна сметка погребаните индивиди от един хоризонт трябва да са поне 120-160 души.

За проверка на този теоретичен брой може да се използва некрополът при Дуранкулак. В него са открити 1200 гроба, в които са погребани значителна част от обитателите на неолитните и халколитните селища. И тази цифра обаче не отговаря на броя на всички погребани индивиди. Разликата между количеството на действителните и на проучените гробове се обуславя от няколко фактора.

- В нито една посока границите на некропола не са установени със сигурност. И ако в северна, западна и източна посока рязкото намаляване на концентрацията на гробовете показва, че границите са наблизо, то на юг подобна индикация липсва.

- Една част от гробовете са унищожени от покъсни изкопи. Тази констатация е особено валидна за северната половина на некропола, където бяха установени антични и средновековни сгради, култови ями от къснобронзовата и желязната

[1] *Под поколение разбирам индивидите във възпроизводителна възраст (Adultus).*

епоха, средновековни гробове.

- Не е запазена значителна част (поне 50%) от детските гробове (особено тези от периода Хаманджия I-III).

Към шестте строителни хоризонта[2] на културите Хаманджия IV и Варна се отнасят 600 гроба - т. е. по 100 на хоризонт, като със сигурност това не са всичките за периода, тъй като най-голямата концентрация на гробове от етапа Хаманджия IV - Варна I е в южната част на некропола, която не е допроучена поради наличието на подпочвена вода. Същевременно към селището от фази Хаманджия I-II, от което досега са установени само три землянки (Димов 1992, 124-126), се отнасят около 200 гроба.

Следователно съотношението 120 гроба на строителен хоризонт може да се приеме като долна граница на действителния брой погребения в средно голямо селище[3]. Какво показват данните за откритите досега гробове?

Неолит. Сведенията за погребалния обред през неолитната епоха все още са минимални. Досега са известни данни за 86 гроба от 15 селища, като освен това са дадени съвсем общи сведения за наличие на скелети, без да се уточни техният брой (Азмашка могила). Има съобщения и за единични човешки кости - от Овчарово-гората (Ангелова 1980, 22), Слатина-София (Николов и др. 1989, 4); Деветашката пещера (Попов 1929), Кремиковци (Боев, Чолаков 1980, 51) - за които не е ясно дали произхождат от нормални погребения или случайно са попаднали в културния пласт. Открит и проучен е само един екстрамурален некропол, който се отнася към финала на епохата в Добруджа. В случая от особено значение са изцяло разкопаните неолитни селища, при които се изключва възможността да останат нерегистрирани гробове. Досега те са пет, като четири са многослойни, а едно е еднослойно. В I хоризонт на с. м. Голямо Делчево не е открит нито един гроб (Тодорова и др. 1975, 15-20). Няма открити скелети и в четирите хоризонта на Овчарово-гората. Г. Нобис свързва единичните човешки кости в обекта с наличието на канибализъм (Ангелова 1992, 46-47). В седемте раннонеолитни хоризонта от Чавдар е открит само един гроб (Георгиев, Кънчев 1981, 7). Фактът, че той не е от най-долния строителен хоризонт (VII), а от V-и, изключва възможността да е свързан с "предварително погребение" преди построяване на селището, като вид строителна жертва. Подобна е ситуацията и в с. м. Казанлък, където в деветте раннонеолитни хоризонта са открити само два двойни гроба (Иванов 1978, 158)[4], а за седемте късноеолитни хоризонта не е съобщено за нито един скелет. Следователно, единичните гробове в последните два обекта могат да се приемат като случайни, изключение от господстващия ритуал. По-голям брой гробове са установени единствено в Азмашката с. м. Там обаче положението е твърде неясно, преди всичко поради фрагментарността на публикуваната информация. Проучвателят Г. И. Георгиев отбелязва само: "Във всички строителни хоризонти на неолитния пласт и преди всичко в трети, са открити погребения, предимно детски" (Георгиев 1966, 9). Споменава се и за голям съд с човешки черепи и разбити кости в него (Георгиев 1966, 10). Подробно е описан само един гроб на възрастен индивид (Георгиев 1963, 174). Аналогична е ситуацията в раннонеолитните хоризонти на с. м. Караново. Там в пласт I са открити четири детски гроба и само един на възрастен мъж, а в пласт II, освен седем гроба (от които три са детски) е открита и яма под пода на жилище, с голям брой детски кости в нея (Бъчваров 1994, 264).

Само детски гробове са установени и в някои други раннонеолитни селища, които са проучени на значителна площ, макар и не изцяло: Ковачево - 3 бебета на 2-3, 8-9 и 10-12 месеца, свити, гробовете им не са специално оформени и са разположени близо до жилищата, без археологически материал в тях (Николов и др. 1994, 22; 1994б, 8)[5]; Ракитово - кости на едно бебе, намиращи се в съд, поставен в яма под пода на жилище (Бъчваров 1994, 265-266); Българчево - два детски гроба[6]. В тези обекти не е открит нито един скелет на възрастен индивид.

В повечето от останалите селища се касае за единични гробове на възрастни индивиди и деца, дори когато става въпрос за многослойни обекти, проучени на значителна площ:

Циганова могила (ранен неолит) - жена (30-35 години) (Бъчваров 1994, 263);

Ясатепе (три късноеолитни хоризонта) - жена (55-60 години), с разбит на две череп от удар с

---

[2] *В изцяло проучения IV хоризонт са установени 15 сгради, като повечето се състоят от две помещения (Тодорова 1986, 176, обр. 33)*

[3] *Останалите некрополи, в които са открити само по няколко десетки гроба (най-много 53 - във Винища), са разкопани само частично, което се отбелязва в повечето случаи от самите проучватели. (Тодорова и др. 1975, 54; Радунчева 1976, 92). Възможност за цялостно проучване е налице при Варненския некропол, при който досега са установени 294 гроба от късния халколит, без да са достигнати границите му в нито една посока (Иванов И. 1997, 20).*

[4] *Няма информация дали и двата са от един хоризонт, или от различни.*

[5] *В отчетите за резултатите от разкопките през 2000 г. беше съобщено за още два бебешки гроба - единият в съд, а другият в плитка яма (извън жилище), като скелетът е обграден с камъни.*

[6] *Изказвам най-сърдечната си благодарност на Л. Перничева за предоставената ми информация относно откритите гробове в Българчево.*

остро оръдие; в съседство с нея части от бедрена кост и от череп на възрастен индивид (Детев 1959, 5, 8);

Слатина (6 раннонеолитни хоризонта и тънък пласт от късния неолит) - 6 скелета и останки от поне още 6 индивида, като повечето от тях се отнасят към най-горния раннонеолитен хоризонт; един гроб от късния неолит (Nikolov et al. 1992, 222-223; Петков 1961, 66-67);

Българчево - един двоен гроб в къснонеолитния пласт (два хоризонта); два детски гроба от ранния неолит;

Ваксево (два раннонеолитни хоризонта) - един гроб на около 50 годишен индивид (Чохаджиев 1990, 10);

Самоводене (11 ранно- и къснонеолитни хоризонта) - 6 гроба. Четири от тях са раннонеолитни, като три са детски и само един е на възрастен индивид. Разположени са в периферията на селището. Два гроба - на дете (6-7 години) и на жена (над 30 години), се отнасят към късния неолит (Станев 1991, 21).

Кърджали (5 раннонеолитни хоризонта) - 5 гроба: две деца (5-6 и 8-10 години), две жени (25-30 и около 60 години) и възрастен индивид (Пейков 1978, 16-17, обр. 41-42; Боев, Кавгазова 1983).

На практика във всички тези селища гробовете се отнасят към един-два хоризонта, а в останалите такива не са открити. Във всеки обект броят на възрастните индивиди е прекалено малък, за да може да се говори за масов обичай, дори когато се вземе предвид съотношението разкопана към цяла площ.

По-значителен брой гробове са установени само в Малък Преславец и с. м. Караново. Двадесетте гроба в Малък Преславец се намират в периферията на многослойното селище. Част от тях са на различна дълбочина в льоса, наред с културния пласт, а други остават под подовете на жилищата (Панайотов и др. 1992, 52). В периферията на селището са и гробовете от Градешница (Николов Б. 1975, 37). В тези случаи не е ясно до каква степен погребванията са били извършвани в рамките на селището, или непосредствено до него, като при разширяването му в по-късните етапи новите жилища застъпват в една или друга степен по-старите гробове. От с. м. Караново са известни 27 гроба (Бъчваров 1994, 264-265). Те са разпределени сравнително равномерно по периоди - Караново I (представен от три жилищни хоризонта)[7] - 5 гроба[8]; Караново II (4 хоризонта) -7 гроба; Караново III (пет хоризонта)[9] - 9 гроба; Караново III/IV и IV (най-малко три хоризонта) - 6 гроба - т.е. приблизително по два гроба на хоризонт. Тази ситуация прави малко вероятна възможността те да са резултат на случайни фактори. Същевременно техният брой (дори ако се отчете съотношението на разкопаната към неразкопаната площ) е твърде малък, за да се приеме, че това е обичайният начин на погребване. Следователно най-вероятна изглежда хипотезата, че сред обитателите на с. м. Караново са съществували определени ритуални практики, според които някои от мъртвите са били погребвани в рамките на селището. Тази традиция се запазва от ранния до късния неолит - т. е. в продължение на близо 1000 години. Същевременно няма някаква закономерност - по възраст, пол, разположение спрямо жилищата, начин на трупополане, ориентация и т. н. - която да даде индикация относно причините и същността на тези регламентирани отклонения. За изключение от нормалния обред говори и груповият гроб на вторично положени детски кости (Bačvarov 2000, 138).

Халколит. Положението през този период е значително по-ясно, тъй като са открити редица екстрамурални некрополи (Варна, Дуранкулак, Девня, Голямо Делчево, Виница, Поляница, Радинград, Омуртаг-Пчелина, Търговище), които показват, че този начин на погребване е масово използван. Проблемът е на какво се дължат гробовете intra muros от тази епоха. За разлика от предходната, сега те се срещат много по-рядко, но за сметка на това в обектите, където ги има, броят им е значително по-голям. Досега гробове са установени в границите на четири селища - с. м. Кубрат (Балбунар), Русе, Юнаците и Окръжна болница - Стара Загора[10].

В с. м. Окръжна болница - Стара Загора, в пластта Караново II, са установени три скелета - на възрастен мъж, юноша и на 2-3 годишно дете, които според изследователя принадлежат на селището от култура Марица V (Димитров 1985, 25). Малката разкопана площ и недостатъчната информация не дават възможност за сигурни и задълбочени изводи относно причините за погребването на тези индивиди в границите на селището.

Най-ясна е картината в с. м. Юнаците, където разкопките през последните години разкриха ситуация, чието тълкуване е недвусмислено и спо-

[7] *Стратиграфията на с. м. Караново е по Щ. Хилер и В. Николов (Hiller, Nikolov 2000).*

[8] *В двете публикации на К. Бъчваров (Бъчваров 1994, 264-265; Bacvarov 2000) има известно разминаване при отнасянето на гробовете към съответните пластове на могилата. В настоящата работа се използват данните от първата статия, където гробовете са публикувани по периоди.*

[9] *Към тях се включват и двата хоризонта, обособени като фаза II/III.*

[10] *По сведение на В. Николов, на когото изказвам най-сърдечната си благодарност, гробове има и в халколитния пласт на с. м. Караново (според графичната документация на разкопките на В. Миков и Г. И. Георгиев). За тях обаче липсват каквито и да е други данни.*

мага за изясняването на редица въпроси относно интрамуралните погребения. В разрушените и опожарени жилища от най-горния халколитен хоризонт са открити останки от 29 индивида, явно станали жертва на насилствена смърт (Mazanova 1992, 258, Abb. 1; Мацанова 2000, 121). Липсват данни за извършен погребален обред и те очевидно се намират в положението, в което ги е застигнала смъртта. Десет скелета са открити и в междужилищното пространство. Погребването е извършено чрез инхумация в поза хокер надясно (с две изключения), повечето са със симетрично положени ръце, в три случая горната част на скелетите е покрита с фрагменти от дебелостенни съдове. Същевременно липсват някои основни елементи на погребалния обред - гробно съоръжение, погребален инвентар. Голяма част от скелетите носят следи от насилствена смърт (Мацанова 2000, 122-123). Прецизният анализ на наличните факти дава основание на В. Мацанова да заключи, че откритите скелети не са част от интрамурален некропол, а са резултат "на извънредни обстоятелства и липса на възможност и време да бъдат погребани в екстрамуралния некропол, който без съмнение е съществувал в околностите на селището" (Мацанова 2000, 123).

Резултатите от проучванията в с. м. Юнаците хвърлят светлина и върху ситуацията в с. м. Русе. Това е селището с най-голям брой интрамурални гробове - около 100 индивида (точният им брой не може да се установи, тъй като костите на някои скелети са пръснати на различни места) (Георгиев, Ангелов 1952, 182-186; Георгиев, Ангелов 1957, 112-121). Тъй като могилата е цялостно разкопана, наличната информация дава основания за по-убедителни заключения.

1. Откритите гробове се отнасят към фаза III на култура Коджадермен-Гумелница-Караново VI, представена в могилата с 11 жилищни хоризонта и пласт с дебелина 4,00 м (Георгиев, Ангелов 1952, 123; Георгиев, Ангелов 1957, 52). В осемте по-долни хоризонта, отговарящи на първата половина на късния, както и на ранния халколит (Попов 1996, 38-43) скелети не са регистрирани - обстоятелство, което ясно показва, че не може да се говори за "интрамурална" традиция в погребалния обред.

2. Дебелината на пласта от фаза III и броят на хоризонтите в него показват значителна продължителност на живота в селището и съответно голям брой на обитавалите го индивиди, който явно далеч е надхвърлял броя на установените скелети (на хоризонт се падат не повече от 10 гроба).

3. Гробовете са концентрирани в периферията на могилата.

4. При някои скелети ясно личат следи от насилствена смърт (например дупка от удар в черепа) (Георгиев, Ангелов 1957, 114).

5. Висок е процентът (около 11-12%) на груповите гробове, каквито в екстрамуралните некрополи не се срещат.

6. Голямо е разнообразието както в положението на скелетите (25 десни хокера, 17 леви хокера, 2 хокера по гръб и 1 по очи; 5 изпънати по гръб, 4 изпънати на дясната си страна, 1 изпънат наляво), така и в тяхната ориентация (Ю - 16, ЮИ - 14, ЮЗ - 7; З - 5; СЗ - 3; С - 5, СИ - 6; И - 4).

7. Забелязва се концентрация на определен тип погребения (като поза и ориентация) на различни дълбочини – например разрушените скелети са предимно до 2 м, като до тази дълбочина има и най-голямо разнообразие в позите и ориентацията на погребаните; на дълбочина около 2,90-3,50 м преобладават хокерите надясно с ориентация Ю-С (с отклонения на ЮИ и ЮЗ); скелетите на най-голяма дълбочина също бележат чувствителни различия като поза и ориентация.

8. Малък е броят на гробовете с инвентар - едва 9 (т.е. по-малко от 10% от всички), а и при тях той обикновено е само от един предмет.

9. Част от погребванията (особено тези в горната част на пласта) са извършени не в нормални гробни ями, а в боклучни, като труповете са лежали върху фрагменти от съдове и не са били достатъчно покрити с пръст, поради което "Впоследствие погребенията са били разрушени и костите им разпилени" (Георгиев, Ангелов 1957, 114).

Всички изброени особености подсказват, че интрамуралните гробове от с. м. Русе едва ли са резултат на обичайния, масово практикуван обред от населението в района. Х. Тодорова изказва предположението, че това са "погребения на хора, загинали в сражение с идващото от степите номадско население" и се отнасят към времето непосредствено след опожаряването на селището (Тодорова 1986, 74-75). В. Мацанова, базирайки се и на ситуацията в с. м. Юнаците, доразвива тази идея, като групира гробовете в три нива - 2,45-2,20 м; 1,90-1,60 м; 1,40-0,90 м - отговорящи на три последователни вражески нашествия, последното от които слага край на живота в селището (Мацанова 2000, 124). Данните показват, че повечето от горните хоризонти, с които се свързват гробовете, са изцяло или частично опожарени и разрушени. Проучвателите съобщават за горели жилища на дълбочини: 0 м, 0,50 м, 0,70 м, 1,20 м, 1,80 м, 2,10 м, както и за трапове, запълнени с опожарена мазилка, намиращи се на различни дълбочини (на 2,10 м са открити 22 трапа, на 2,45 м - 9 трапа) (Георгиев, Ангелов 1957, 52-56). На същите дълбочини, в които са установени опожарени и разрушени жилища, както и трапове с ос-

танки от тях, са регистрирани и скелети, чието положение дава основание да се усъмним доколко става въпрос за нормални погребения, особено от гледна точка на днешния ни опит и знания.

- Дълбочина 1,80 м - открити са два скелета, които "лежат върху горяла пръст, сред голямо количество късове от глинени съдове"; "погребение 4 - ... било е извършено на място, където се е намирала северната стена на едно голямо жилище, което е било опожарено" (Георгиев, Ангелов 1957, 115, 116,).

- Дълбочина 2,25 м - "Погребение 1 - ... е било извършено в боклучен насип"; "погребение 5 - ... На 20 см под скелета беше разкрито разрушено огнище" (Георгиев, Ангелов 1957, 117).

- Дълбочина 2,45 м - "Погребение 10 - ... е извършено до пода на глинена пещ" (Георгиев, Ангелов 1957, 120).

Следователно хипотезата за неколкократни последователни вражески нашествия е твърде вероятна и най-добре съгласува наличните данни. Колко са били онези нападения - три или повече, е трудно да се установи. Може да се предположи, че те са били повече на брой, като не всички са довеждали до завладяване и разрушаване на цялото селище. Вероятно някои от нападенията са били отбивани, а селището само частично е било опожарявано (на това се дължи и разликата в броя на погребаните в различните слоеве, както и наличието на опожарени и неопожарени сгради в един и същи строителен хоризонт). При разчистване на развалините за възстановяване на жилищата са изкопани и траповете, в които са събрани останките от разрушените сгради. Възможно е откритите в боклучни ями скелети да са на убитите нападатели, на които е извършено "неритуално погребение", като "символична съпоставка между ритуалната и материалната нечистота" (Veit 1996, 28).

Най-неясна е ситуацията в с. м. Кубрат. В направения от В. Миков сондаж са открити 25 скелета (Миков 1927). Те образуват две ясно разграничени групи. Първата, по-многобройна, включва 13 хокера, ориентирани И-З, разположени на известно разстояние помежду си, както и два отделни черепа. Към втората се отнасят 10 хокера, намиращи се в непосредствена близост един до друг в югозападната периферия на могилата (според дадения чертеж разстоянието между тях е не повече от 0,50 м) и ориентирани Ю-С (един - С-Ю) (Миков 1927, 280). Двете групи ясно се различават помежду си - по ориентация, компактност на погребване, както и по нивото на което се намират - втората група е разположена на 0,15-0,20 м по-плитко от първата (Миков 1927, 280). Може да се предположи, че те се отнасят към хронологически и/или етнокултурно различно население. Същевременно всички гробове са снабдени с инвентар, приблизително еднотипен, което заедно с еднаквата ориентация (във всяка група) и начин на трупополагане дава основание да се приеме, че става въпрос за нормално извършени погребения. Наличните данни не позволяват да се установи точно отношението на гробовете спрямо жилищата. От една страна, гробовете са в периферията на могилата, което според Х. Тодорова означава, че "нововъзникналото поселение... не е заемало цялата площ на могилата, та на известна негова част е могъл да бъде разположен некрополът" (Тодорова 1986, 72); от друга, В. Миков отбелязва, че "там, където е имало останки от разрушени колиби, е имало и повече гробове" (Миков 1927, 280). Но и самият разкопвач не е сигурен дали тези жилища са имали връзка с гробовете. Не е изключено по-късните сгради да са залегнали върху гробове, намиращи се извън рамките на по-ранното селище. Възможен е и обратният вариант - по-късното селище да е по-малко по площ, а намиращите се в периферията му гробове да са вкопани в границите на предхождащо го по-обширно селище[11]. Трябва да се има предвид, че откритите скелети са твърде малко, за да отговарят на действителния брой на жителите, обитавали в продължение на стотици години селищната могила. И докато за гробовете от първа група може да се очаква, че ще продължат и под останалата неразкопана част, то компактното разположение на тези от втора група и наличието около тях на обширно празно пространство подсказва, че те са обособени и едва ли са съставлявали част от по-обширен некропол. Твърде малкото разстояние между скелетите от тази група, както и разположението на някои от тях - два обърнати с лице един към друг и дете между тях, възрастен и неизраснал индивид, разположени с главите си един до друг по дължина - дават основание да се предположи, че погребенията са извършени едновременно или в кратък интервал от време.

Анализът на досега известните гробове от неолитната и халколитната епоха позволява да се направят следните изводи:

1. Интрамуралните гробове не представляват обичайния погребален обред, а се явяват отклонения от него. В този смисъл не може да се говори за еволюция в погребалния обред от интрамурални към екстрамурални некрополи. Всъщност останките от интрамурални погребения са най-масови именно през втората половина на късния халколит - в с. м. Русе, Кубрат, Юнаците.

2. Извършването на погребения вътре в рамки-

[11] *Такава ситуация е установена в халколитния некропол при с. м. Демир баба теке, където гробове са вкопани в по-ранна постройка, оставаща извън селищната могила (Матева 1991).*

те на селището се дължи на различни причини, които не са единни нито по хронологичен, нито по териториален (и съответно културен) принцип.

- Част от откритите в неолитните селища единични гробове са резултат на случайни обстоятелства.

- В някои селища са съществували вярвания и обичаи, изискващи погребването на определени индивиди вътре в границите на селището. Най-използваната погребална практика, явяваща се регламентирано отклонение от масовия обред през ранния неолит, е полагането на бебета и малки деца под жилищата или близо до тях. Като се има предвид относително малкия брой на детските гробове и в селищата, където такива са открити, изглежда, че погребения intra muros са се извършвали само в определени случаи и не засягат всички починали деца. При това тази погребална практика не е повсеместно разпространена дори и в селищата на една и съща култура.

- Повечето от интрамуралните гробове през късния халколит се дължат на извънредни обстоятелства, предизвикани от вражески нападения, които правят невъзможно прилагането на нормалния обред и използването на намиращия се извън селището некропол.

- В някои случаи суперпозицията селище-гроб се е получила вторично, като са възможни два варианта. При първия, по-често срещащ се, погребенията са били извършвани извън рамките на селището, но в непосредствена близост до него, като с постепенното му разрастване новите жилища залягат върху част от по-старите гробове. При втория гробовете са вкопавани във вече изоставено селище (или част от него). Дори когато погребенията поради една или друга причина са извършвани в рамките на селището, в повечето случаи е предпочитана неговата периферия.

3. При частично разкопани обекти не може да се установи дали откритите единични или малобройни гробове се дължат на извънредни, случайни обстоятелства или на регламентирани отклонения в погребалния обред, тъй като не е известен техният брой и разпределение нито на територията на цялото селище, нито във времето (когато обектът е многослоен).

Разбира се, при положение, че интрамуралните погребения се явяват изключение от масовата практика, то веднага възниква въпросът - къде са извършвани обичайните погребения? Той има два възможни отговора. Първият, много по-вероятен, е че те са екстрамурални, разположени извън рамките на селището. Неоткриването на неолитни некрополи е лесно обяснимо с природо-географските промени и ерозиационно-акумулационните процеси от неолита до днес - преди всичко повишаването на морското равнище, свързаното с него повишаване на нивото на подпочвените води, както и увеличаването на наносите по долините на реките. Изглежда процесът засяга особено силно Южна България, реките от която се вливат директно в Егейско море. Доказателство за това е оставането на някои селища под (напр. долните хоризонти на с. м. Езеро, Гълъбник, Перник и др.) или на нивото на подпочвените води (напр. Азмашка с. м.). Извършените чрез инхумация погребения, останките от които се намират поне 0,40-0,50 м под древната повърхност, сега със сигурност остават под нивото на подпочвените води и откриването им може да стане само случайно или чрез много сериозни целенасочени търсения, каквито досега почти не са предприемани.

Втората възможност е погребенията да са извършвани не чрез инхумация, а по някакъв друг начин, неоставящ дълготрайни следи. Като се имат предвид обаче гробовете чрез инхумация в или до селището през неолита, екстрамуралните некрополи от халколита, консервативността на погребалния обред и континуитивното развитие на неолитните и халколитни култури, тази хипотеза е малко вероятна.

Цитирана литература:

Ангелова 1980: И. Ангелова. Разкопки на неолитното селище "Овчарово-гората", Търговищки окръг. - В: Археологически открития и разкопки през 1979. София, 1980, 21-22.

Ангелова 1992: И. Ангелова. Предварительные результаты раскопок неолитического поселения Овчарово-гората. - Studia Praehistorica, 11-12, 1992, 41-50.

Боев, Чолаков 1980: П. Боев, С. Чолаков. Антропологично проучване на детска челюст от неолитното селище в Кремиковци. - Интердисциплинарни изследвания, 5-6, 1980, 51-56.

Боев, Кавгазова 1983: П. Боев, Л. Кавгазова. Неолитни скелети от Кърджали. - Родопски сборник, 5, 1983, 187-192.

Бъчваров 1994: К. Бъчваров. Хронологични аспекти на неолитните погребални обреди в Тракия. - Годишник на Департамент Археология - НБУ, 1, 1994, 263-268.

Георгиев 1963: Г. И. Георгиев. Главни резултати от разкопките на Азмашката селищна могила през 1961 г. - Известия на Археологическия институт, 26, 1963, 157-176.

Георгиев 1966: Г. И. Георгиев. Многослойное поселение Азмашка могила близ Старой Загоры. - Краткие сообщения Института археологии, 106, 1966, 3-10.

Георгиев, Ангелов 1952: Г. Георгиев, Н. Ангелов. Разкопки на селищната могила до Русе през 1948-1949 г. - Известия на Археологическия ин-

ститут, 18, 1952, 119-194.
Георгиев, Ангелов 1957: Г. Георгиев, Н. Ангелов. Разкопки на селищната могила до Русе през 1950-1953 г. - Известия на Археологическия институт, 21, 1957, 41-127.
Георгиев, Кънчев 1981: Г. И. Георгиев, К. Кънчев. Разкопки на неолитното селище край с. Чавдар Софийски окръг. - В: Археологически открития и разкопки през 1980. София, 1981, 6-9.
Детев 1959: П. Детев. Материали за праисторията на Пловдив. - Годишник на Народния археологически музей Пловдив, 3, 1959, 3-80.
Димитров 1985: М. Димитров. Разкопки на селищната могила в района на Окръжна болница. - В: Археологически открития и разкопки през 1984. Сливен, 1985, 23-25.
Димов 1992: Т. Димов. Култура Хаманджия в Южной Добрудже. - Studia Praehistorica, 11-12, 1992, 122-130.
Иванов И. 1997: И. Иванов. Варна и раждането на европейската цивилизация. - В: И. Иванов, М. Аврамова. Варненски некропол. София, 1997.
Иванов 1978: Т. Иванов. О некототорых сторонах погребального обреда и представлениях о загробном мире во время неолита и халколита в Болгарии. - Studia Praehistorica, 1-2, 1978, 157-162.
Иванов 1984: Т. Иванов. Многослойное поселение у с. Радинград Разградского района. - Studia Praehistorica, 7, 1984, 81-98.
Матева 1991: Б. Матева. Разкопки в "Демир баба теке", археологически резерват Сборяново. - В: Археологически открития и разкопки през 1990. Ловеч, 1991, 19-20.
Миков 1927: В. Миков. Селищната могила при с. Балбунар. - Известия на Българския археологически институт, 4, 1926/1927, 236-284.
Николов Б. 1975: Б. Николов. Селище от стария неолит при с. Градешница, Врачански окръг. - Археология, 1975, 1, 25-40.
Николов и др. 1989: В. Николов, К. Рогева, Е. Сиракова, Н. Маджев. Разкопки на неолитно селище Слатина през 1988 г. - В: Археологически открития и разкопки през 1988. Кърджали, 1989, 4-5.
Николов и др. 1994а: В. Николов, М. Лихардус, Л. Перничева, Ж.-П. Демул, М. Кулова, И. Кулов. Разкопки на раннонеолитното селище при с. Ковачево, Сандански. - В: Археологически разкопки на праисторически обекти през 1992 г. София, 1994, 6-7.
Николов и др. 1994б: В. Николов, Л. Перничева, И. Кулов, М. Грембска-Кулова, М. Лихардус, Ж.-П. Демул. Раннонеолитно селище край с. Ковачево, община Сандански. - В: Археологически открития и разкопки през 1992-1993 година. Велико Търново, 1994, 7-8.
Панайотов и др. 1992: И. Панайотов, И. Гацов, Ц. Попова. "Помпена станция" близ с. Малык Преславец - ранненеолитическое поселение с интрамуральными погребениями. - Studia Praehistorica, 11-12, 1992, 51-61.
Пейков 1978: А. Пейков. Сондажни разкопки на неолитното селище в Кърджали през 1972 година. - Ахридъ, 1, 1978, 7-44.
Петков 1961: Н. Петков. Нови данни за неолитната култура край София. - Археология, 1961, 3, 64-73.
Попов 1929: Р. Попов. Един интересен череп от Деветашката пещера. - В: Ловеч и Ловчанско, 1. Ловеч, 1929, 57-68.
Попов 1996: В. Попов. Периодизация и хронология на неолитните и халколитните култури от поречието на р. Русенски Лом. Русе, 1996.
Станев 1991: П. Станев. Неолитни култури в басейна на р. Янтра. София, 1991 (Авт. на канд. дис.).
Тодорова 1986: Х. Тодорова Каменно-медната епоха в България. София, 1986.
Тодорова и др. 1975: Тодорова Х., С. Иванов, В. Василев, М. Хопф, Х. Квита, Г. Кол. Селищната могила при Голямо Делчево (Разкопки и проучвания, 5). София, 1975.
Тодорова и др. 1983: Х. Тодорова, В. Василев, М. Ковачева, П. Вълев. Овчарово (Разкопки и проучвания, 9). София, 1983.
Чохаджиев 1990: С. Чохаджиев. Проучване на праисторическото селище край село Ваксево, Кюстендилско през 1989 г. - В: Археологически открития и разкопки. Кюстендил, 1990, 10.
Bačvarov 2000: K. Bačvarov. The Karanovo Neolithic mortuary practices in their Balkan and Anatolian context. - In: Karanovo, 3 (Hrsg. S. Hiller, V. Nikolov). Wien, 2000, 137-140.
Boyadziev 1995: Y. Boyadziev. Chronology of Prehistoric Cultures in Bulgaria -In: Prehistoric Bulgaria (Monographs in World Archaeology 22). Ed. D. Bailey, I. Panayotov. Madison Wisconsin, 1995, 149-192.
Chapman 1983: J. C. Chapman. Meaning and Illusion in the Study of Burial in Balkan Prehistory. - In: Ancient Bulgaria. Ed. A. G. Poulter. University of Nottingham, Departament of Classical and Archaeology Stud., Archaeological Section, 1. Nottingham, 1983, 1-42.
Häusler 1992: A. Häusler. Die Bestattungssitten des Neolithikums und Äneolithikums in Bulgarien und ihre Beziehungen zu Mitteleuropa. - Studia Praehistorica, 11-12, 1992, 131-142.
Hiller, Nikolov 2000: S. Hiller, V. Nikolov. Karanovo 1947 - 1997: Das Neolithikum. Forschungsgeschichte und Daten zur Stratigraphie. - In: Karanovo, 3 (Hrsg. S. Hiller, V. Nikolov), Wien, 2000, 7-9.
Nikolov et al. 1992: V. Nikolov, K. Grigorova, E. Sirakova. Die Ausgrabungen in der frühneolithischen Siedlung von Sofia - Slatina, Bulgarien, in den Jahren 1985-1988. - Acta Praehistorica et Archaeologica, 24, 1992, 221-233.
Todorova, Dimov 1989: H. Todorova, T. Dimov. Ausgrabungen in Durankulak 1974 - 1987. - In: Neolithic of Southeastern Europe and its Near Eastern connections. Varia Hungarica, 2, 1989, 291-310.
Veit 1996: U. Veit. Studien zum Problem der Siedlungsbestattungen im europäischen Neolithikum (Tübinger Schriften zur Ur- und Frügeschichtlichen Archäogie, Bd. 1). Münster - New York, 1996.

The Intra Muros Burial Practice during the Neolithic and Chalcolithic in the Bulgarian Lands: Custom or Exception?

Javor Bojadzhiev

The paper aims to answer the question whether the graves found within the confines of prehistoric settlements attests to a custom of intra muros burial during the Neolithic and/or Chalcolithic, or are they simply a departure from the usual burial practice. A custom is archaeologically differentiated from an exception on the basis of reiteration and singularity of facts. Departures from the burial custom may be regulated or casual. When the number of inhabitants of a middle-sized settlement, the average life expectancy and the mean duration of a living horizon are taken into consideration, the number of deceased throughout the existence of the settlement is estimated at leaset between 120-140 individuals. The entirely excavated Neolithic settlements in Bulgaria may be divided into three groups: with no evidence of intra muros burial; with isolated cases of this burial practice; and with a large number of intra muros graves. The partially excavated settlements are also considered. The number of graves within any Neolithic settlement does not exceed 4 to 5 per cent of the possible number of its inhabitants. Intra muros graves have also been found in a few Late Chalcolithic settlements, but in most of the cases the graves are more numerous compared with the Neolithic sites. The analysis of the situations registered in the Neolithic and Chalcolithic settlements gives reason to draw the following conclusions:

1. The intra muros burials do not represent the customary burial practice but a departure from it. Hence, it is impossible to argue that there was an evolution from intramural to extramural cemeteries in the burial rite. As a matter of fact, intramural graves are most frequent in the second half of the Late Chalcolithic - in Tell Rousse, Tell Kubrat, Tell Junatsite.

2. Burials within the confines of settlements were due to different reasons, which were not uniform either in chronological or territorial (and cultural) aspects:

- Part of the isolated graves found in Neolithic settlements are the result of casual circumstances.
- There were beliefs and customs in some of the Neolithic settlements, which required burial of particular individuals within the confines of the settlement. Inhumation of babies and infants beneath the floor of a dwelling or nearby was the most widespread regulated departure from the usual burial rite during the Early Neolithic. However, this practice was not in general use even in the settlements belonging to one and the same culture.
- Most of the intramural burials from the Late Chalcolithic are due to emergency circumstances caused by enemy attacks. The situation made it impossible for the inhabitants to practise the customary rite and use the cemeteries which were outside of the settlements.
- In certain cases the settlement - grave superimposition is of secondary origin. There are two possible variants for such a situation to occur. The first one, which is more often met, comprises those cases, when the deceased were buried outside of the settlement but within its immediate vicinity. As the settlement grew, the new dwellings were built over some of the graves. The second variant concerns the cases, when graves were dug in the territory of already abandoned (entirely or partly) settlements. Even if graves were for one or another reason dug within the confines of a settlement, they were most often placed on its periphery so not to be next to the dwellings.

3. Since the total number, and the territorial and chronological (in case of a multi-layered settlement) distribution are unknown, it is impossible to state what is the reason for the appearance of the casual or few graves found in some of the partially excavated sites: are they due to certain emergencies or haphazard circumstances, or do they represent a regulated departure from the burial rite?

The usual practice in the Neolithic as well as Chalcolithic seems to have been to bury the deceased in extramural cemeteries. The deficiency of such cemeteries from the Neolithic is explained by the changes in nature and geography and by the processes of erosion and accumulation, which have increaesed the deposits in river valleys and raised the level of subterranean water. As a result of all this the Neolithic cemeteries are now located below their level.

Ранният католикон от IX–X в. на манастира "Св. Йоан Продром" в Кърджали и неговата монументална декорация

Николай Овчаров

Великолепният византийски и старобългарски манастир „Св. Йоан Продром" в кв. Веселчани на съвременния Кърджали се проучва от близо 40 години. След мащабните археологически разкопки през 80-те години на XX в. неговата структура се смяташе за изяснена (обр. 1). Оказа се, че през X в. на хълма край р. Арда се е издигала малка еднокорабна и едноапсидна църква с двускатно покритие. В самото начало на XI в. там е построена голяма катедрала от атонски тип с уникален план, имащ аналогия само с Великата Лавра „Св. Атанасий" в Света Гора. Постепенно комплексът край храма се разраства и се превръща в богат и добре укрепен с мощни стени манастир. Прибавят се нови сгради – параклис, трапезария, дворец за игумена, който бил и епископ на областта Ахридос (днешните Източни Родопи). Много преустройства претърпява и главния католикон. В крайна сметка манастирът „Св. Йоан Продром" е унищожен през 40-те години на XIV в. по време на Гражданската война във Византия (Овчаров, Хаджиева 1992; Ovčarov 1993, 329-348).

През 80-те на XX век археолозите така и не получиха позволение от Националния институт за паметниците на културата да слязат под нивото на пода на църквата. А беше очевидно, че той не е оригинален и под него се крият непознати находки. Всичко това стана възможно през 1998 г., когато с помощта на Съвета на Ев-

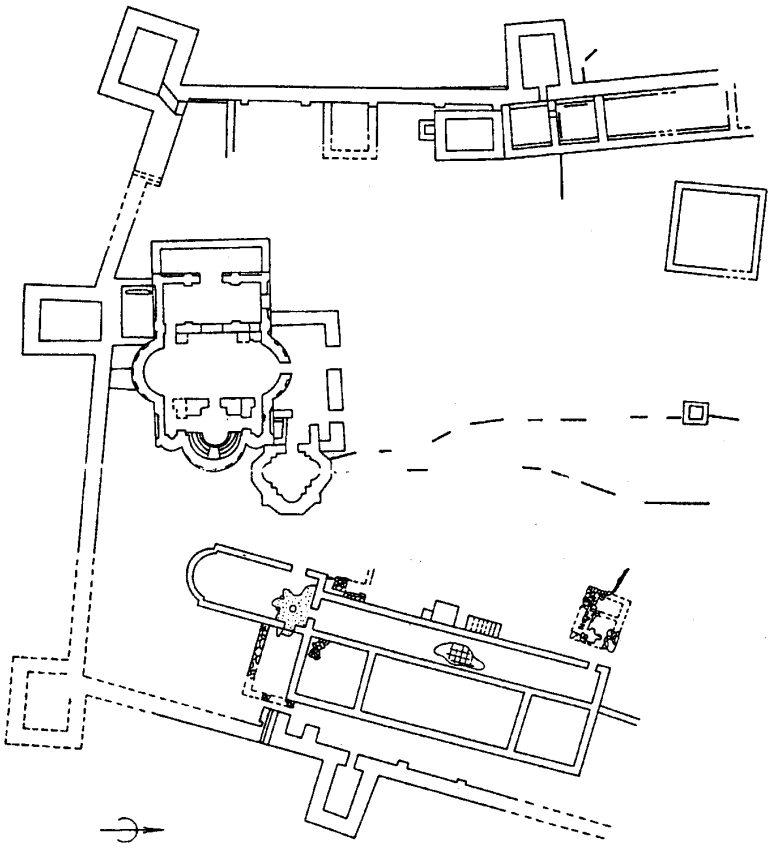

Обр. 1. Общ план на манастира "Св. Йоан Продром" в ситуацията от началото на XIV век
Fig. 1. General plan of the St. John Prodromos Monastery at the beginning of the 14th century

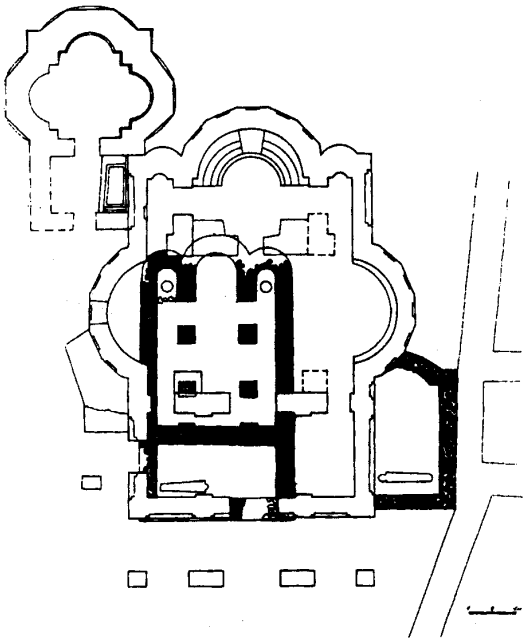

Обр. 2. Строителен период А на църковните сгради: ранните храмове от IX-X в. и застъпването от по-късните сгради
Fig. 2. Building phase A of the churches: the early churches from the 9th - 10th centuries and the later superimposed buildings

ропа в Брюксел се предприе цялостно възстановяване на католикона „Св. Йоан Продром". Тогава бе вдигнат стария под и отдолу един след друг започнаха да се появяват нови паметници. Разбира се, най-ефектна се оказа непокътнатата гробница на митрополит от началото на XIV в., където върху скелета в запазен порядък се откриха всички литургични епископски одежди от коприна, извезани със златна сърма. Макар консервацията и изследванията върху тъканите още да не са приключили, вече са публикувани някои предварителни съобщения (Овчаров, Коджаманова, Чокоев 1999а, 5-16). На по-заден план остана фактът, че под наоса и притвора на католикона от XI в. се откриха основите на по-ранна трикорабна и трипапсидна църква, с обособен притвор и с много рядък план (Овчаров, Коджаманова, Чокоев 1999б, 73-83).

Оказа се, че преди голямото разширяване и цялостното реконструиране в началото на XI в., на хълма е имало не една, а две църкви, построени непосредствено една до друга

Не е изключено те да са били оградени с крепостна стена. Във всеки случай във фортификацията на манастира се наблюдават два отчетливи периода, като от първия се е съхранило твърде малко (Овчаров, Хаджиева 1992, 12).

Не е невъзможно някои от манастирските постройки да са били построени преди началото на XI в. и да са свързани с двете ранни църкви. Днес това не може да се докаже, но все пак планът на големия храм под късния католикон е много характерен и показателен като хронология. През XI в. той е бил демонтиран до основи, които частично са използвани за фундамент на новопостроената църква

Личи, че сградата е била иззидана от дялан камък, обилно споен с много здрав бял хоросан. Олтарната част на храма попада под приолтарните стълбове на горния католикон. Дебелината на зидовете е 0,85 м с изключение на западния зид на нартекса, който е с дебелина 1,1 м.

Притворът е едноделен с вътрешни размери: ширина 4,85 м и дължина 2,2 м. В неговия северозападен ъгъл се разкри неотваряна зидана гробница с ориентация север-юг. Тя има овална форма, изграден е от едноформатни квадратни тухли, споени с розов хоросан. Под монолитната варовикова плоча беше положен възрастен индивид със скръстени на гърдите ръце. Личат останки от някакви семпли дрехи (вероятно - расо), които в момента се изследват. Тази гробница е много близка по конструкция и план до проучената в малката еднокорабна църква, разкопавана през 80-те години. Необичайната ориентация север-юг насочва към някои раннохристиянски традиции (Овчаров, Хаджиева 1992, 12-13; Овчаров, Коджаманова, Чокоев 1999б, 79-80).

В наоса две двойки зидани стълбове с четиристранна форма разделят пространството на три кораба. Те са били предназначени да поддържат купол, като подкуполният квадрат е със страна 1,85 м. Основите им имат размери съответно на западните - 0,80/0,66 м и на източните - 0,75/0,55 м. На западната стена на наоса им съответстват два пиластъра с ширина 0,85 м и дължина 0,25 м.

Олтарната част е триделна, а трите апсиди са с различна големина, като най-голяма е централната. Тя е широка 1,9 м с предполагаема дълбочина 2 м, докато малките са широки 0,85 м и имат дълбочина 1 м. Отвън и отвътре апсидите са били полукръгли. Интересна особеност на малките апсиди са оформените в хоросановите подложки легла с кръгла форма и диаметър 0,35 м, разположени в центъра им. Подолу ще се спра специално на тези легла, където са стъпвали стълбчетата за странични олтарни маси.

Така вътрешните размери на църквата се очертават и са: 9,7 х 4,85 м. По-труден е въпросът за външните размери, тъй като източната част е унищожена от късния строеж. Все пак тя

може да се изчисли на около 12 м, при ширина 6,55 м.

В предварителното съобщение на археологическия екип, планът на сградата беше определен като „пример на базиликалния тип храмове с купол, носен от четири свободни подпори". Това несъмнено е вярно, но конструктивните особености дават важна информация за един вид редки и забележителни православни църкви.

Цялото развитие на византийската култова архитектура може да се обобщи с няколко думи – преход от базиликалния план към центричната конструкция, намерила най-пълен израз в кръстокуполния храм. Смисълът на кръстокуполната църква в класическия случай е квадратна по план конструкция-ядро с четири свободностоящи стълба или колони, върху които се издига куполът (Брунов 1966, 71-73). Първите опити са направени още в VI-VII в., когато някои базилики получават куполи. Като ранни и характерни примери се приемат т. нар. църква извън стените на Русафа (569-586) и храма „Св. Тит" в Гортина на о-в Крит (VII-VIII в.). В тях базиликалният план е водещ, но вече се изявяват четирите свободни подпори, крепящи купола. (Полевой 1973, 105-106). Две църкви от първата половина на VIII в. бележат преходни етапи – „Успение Богородично" в Никея и „Св. София" в Солун.). Особено възлова е архитектурата на втория храм, чието изграждане е станало между 717 и 741 г.

При неговото създаване за основа е взета силно скъсената македонска базилика, с план близък до квадрата. Кръстообразните сводове с купол в средата. сякаш „израстват" настрани и на практика са дълбоки подкуполни арки, опиращи се на четири стълба. Във вътрешността на храма се запазва усещането за отделни кораби, така характерно за базиликата (Полевой 1973, 107-108).

При „Успение Богородично" вече се оформя центричната композиция в наоса чрез четирите стълба, върху които лягат подкуполните арки (Мавродинов 1955, 114). Към този тип спадат и двете църкви, построени в Константинопол веднага след победата на иконопочитанието в 843 г. и съхранени до днес като джамии – Календер и Атик.

Трите кораба в наоса отчетливо се отделят посредством стени и това се смята за най-ранния вариант на кръстокуполния храм (Брунов 1966, 123). Въпросните църкви остават уникални за византийската столица, където в следващите десетилетия се утвърждава класическата кръстокуполна сграда.

Ключов момент в развитието на архитектурните форми се оказва появата на църквата в Скрипу в Беотия, датирана точно чрез строителен надпис в 873/874 г. Съчетанието на базиликата с куполната църква е очевидно, като подобно на по-древната сграда в Гортина в базиликалната конструкция се вписва кръстообразния куполен план. Раменете на този кръст излизат зад страничните стени на храма – чрез полигонални конхи в Гортина и чрез правоъгълни помещения в Скрипу (Megaw 1966, 1-3; Stikas 1975, 385-408).

При конструирането на църквата в Скрипу вътрешното пространство на наоса е разделено на кораби чрез плътни стени, в които са пробити големи арки, както се каза, подобни решения се откриват в синхронните Атик-джами и Календер-джами. А още през VIII в. никейската „Св. София" е оформена като трикорабна базилика, но отделните й части са разделени не с

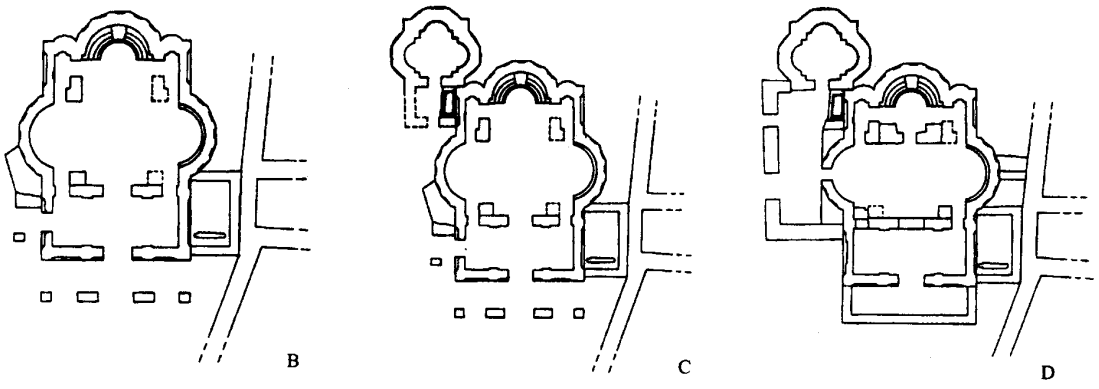

Обр. 3. Строителни периоди B, C, D на католикона от XI-XIV в. (строителен период A включва ранните църкви от IX-X в.)
Fig. 3. Building phases B, C and D of the catholicon from the 11th - 14th centuries (Building phase A includes the early churches from the 9th - 10th centuries)

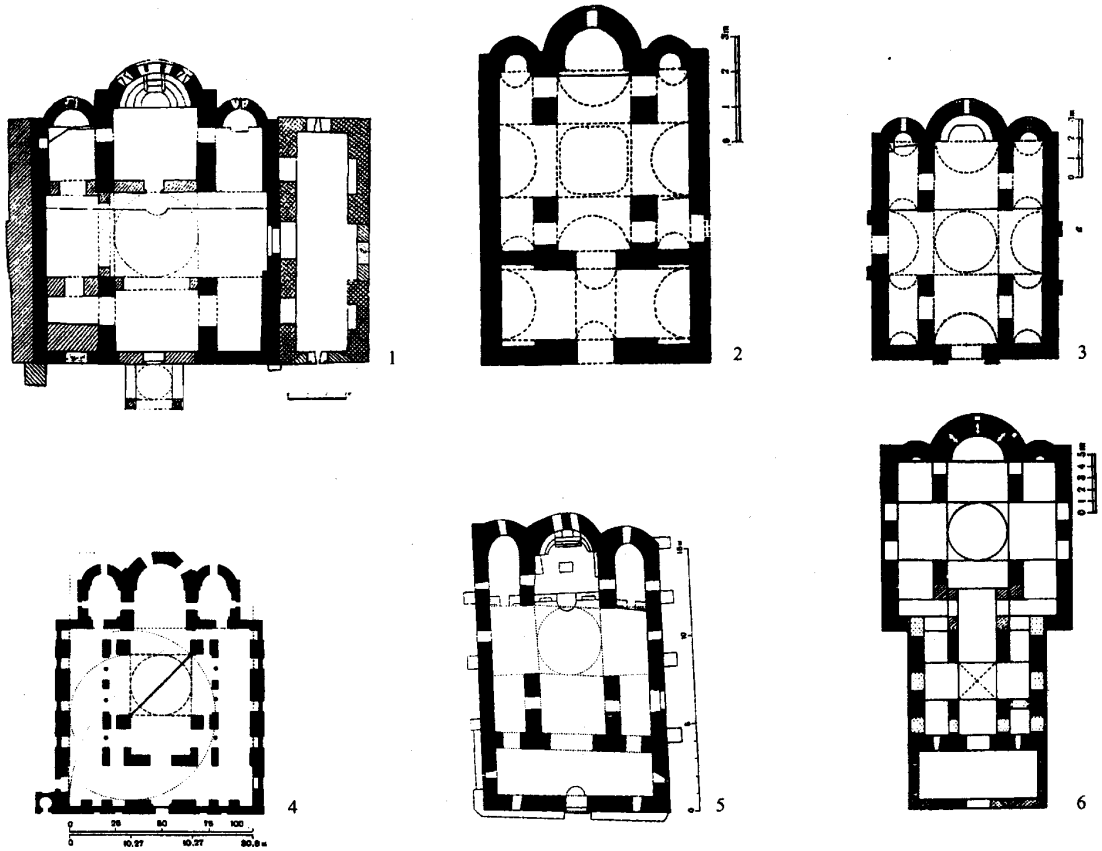

Обр. 4. Църкви от "преходния тип": 1. "Св.Богородица" в Епископи в Северен Епир (Албания); 2. "Св. Йоан Кръстител" в Несебър (България); 3. "Св. Герман" на Малкото Преспанско езеро (Гърция); 4. "Св. София" в Солун; 5. Църквата в Епископи, Евритания (Гърция) 6. Двете долепени църкви във Водоча, Струмишко (Република Македония)

Fig. 4. Churches of the "transition" type: 1. St. Virgin Mary church in Episkopi, North Epirus (Albania); 2. St. John the Baptist church in Nessebar (Bulgaria); 3. St. German church on the Small Prespa Lake (Greece), 4. St. Sophia church in Thessaloniki; 5. the church in Episkopi, Euritania (Greece); 6. the two adjoining churches in Vodocha, Strumitsa region (Macedonia)

колони или стълбове, а с плътни стени (Мавродинов 1955, 122-123). Тук е интересно да се отбележи, че през последните години при хижа Боровица над язовир Кърджали ръководеният от мен археологически екип разкри подобен храм с близка хронология[1].

За края на IX-X в. е характерен т. нар. преходен тип, за чийто пряк родоначалник се смята храмът в Скрипу. Това е времето, когато класическите форми вече са се утвърдили в Константинопол. „Преходният" тип е присъщ главно за провинциалните среди. Под влияние на идеите на Г. Мийе, доскоро той се свързваше основно с гръцките области. Новооткриваните паметници определено създават друга топография, която предстои да бъде осмислена.

Всъщност става дума за самия край на дългия преходен период от базилика към центрична сграда, започнал още в VI-VII в. За разлика от Гортина и Скрипу, куполът със сводовете вече точно се вписва в правоъгълния план на зданието. Трикорабният план и куполът с кръстообразно излизащите от него сводове образуват единна и стройна композиция. Заедно с това се запазват някои черти на базиликата: корабите още са разделени отчетливо с четириъгълни подпори, изтеглени по дължина на сградата; подкуполните арки са слети с тяхното продължение във височина (Полевой 1973, 145-146).

Още през 50-те години на XX в. бяха определени някои основни паметници от „преходната" група. Заедно със Скрипу, такива са: западната по-ранна църква от комплекса във Во-

[1] *Непублкувани проучвания на Н. Овчаров, И. Джамбов и Д. Коджаманова*

доча до Струмица (края на IX в.) (обр. 4 *б*), „Св. Герман" при Малкото Преспанско езеро (X в.) (обр. 4 *3*) и „Св. Йоан Кръстител" в Несебър (края на IX-X в.) (обр. 4 *2*).

Докато в Константинопол се развива класическата кръстокуполна църква, в края на IX-X в. на останалите части от Балканите „... върху засводената базиликална постройка бива поставян купол с напречен свод". Там отсъства чистия вид на кръстокуполната църква с ясните центрични тенденции, с поемането на страничното налягане на купола от арки върху страничните зидове, с отделянето на купола от вътрешните стени чрез обособените носещи подпори. Като цяло се съхранява базиликалната традиция с нейните надлъжни тенденции. Запазените на някои места примери показват, че отвън тези сгради са доста семпли и представляват един почти неразчленен блок (Sas-Zaloziecky 1955, 41).

С годините към „преходната" група се прибавиха редица нови паметници, всичките датирани от края на IX до началото на XI в. Особено много бяха публикувани от континентална Гърция и островите. Още Ст. Пелеканидис добави към църквите в Скрипу и Водоча храма „Св. Богородица Панаксиотиса" в Гавролимни, както и такива от Атика и Акарнания в Централна Гърция (Πελεκανίδης 1960, 16-18). Б. Орландос пък разгледа сходни постройки от Лакония, Етолоекарнания и Тегея (Ορλάνδος 1927, 344-345; Ορλάνδος 1961, 18-19; Ορλάνδος 1973, 152-154). От този тип се оказа и главната църква на манастира Петраки (Σωτηρίου 1960-1961, 104-105) По-късно бяха определени и други характерни църкви, основно от края на IX в. (Moutsopoulos 1970, 1-49; Βοκοτόπυλος 1975). Сред тях по-важни са „Панагия" в Епископи в Евритания (обр. 4 *5*); църквата в Епископи на о-в Скирос; католикона „Монис Философу" в Гортиния; „Преображение Господне" в Коропи на п-в Атика; в Кунториотиса при Катерини в Тесалия. Напоследък започнаха да се появяват паметници и от Албания. Много важни са две църкви от района на Гюрокастро в Северен Епир (старият епископски център Дринополис), носещи името на св. Богородица – при Лябово и при Епископи (Пешкери, Шен Мерия) (обр. 4 *1*) (Βοκοτόπυλος 1975, 74-80; Meksi 1975, 77-81). Последната църква определено се свързва с паметници като западния дял на храма във Водоча и „Панагия" в Евритания. Макар архитектурния кръст вече да е добре очертан от четирите подпори и вместен в обема на сградата, базиликалната тенденция е още много силна. Подобно на споменатите строежи от VIII – първата половина на IX в., поддържащите купола подпори са всъщност каменни стени, пробити с арки. Поради това източните и западните ъглови пространства са почти откъснати от подкуполната част и раменете на кръста, което създава усещането за базиликална конструкция. Като цяло църквите имат сравнително ниски куполи, с преобладаване на хоризонталните оси пред вертикалните, с тежки пропорции (Полевой 1973, 108-109; Meksi 1975, 81-82). Отличителна черта на тази разновидност на църкви от „преходната" група са именно плътните стени във вътрешността. Един от изследователите я определя като "изключително архаичен тип с четири вътрешни стени, имащи функция да носят купола" (Koch 1989, 261). Може би свързващото звено с класическите базилики ще се окаже отбелязаната новооткрита църква при хижа Боровица, Кърджалийско. Там базиликалната концепция още е водеща, но липсва притвор, докато стилобатите са оформени с пробити от арки стени, а не с колони или стълбове. Впрочем примери за силно скъсени базилики от IX-X в. се срещат и в архитектурата на Първото българско царство в североизточната част на страната (Чанева-Дечевска 1984, 41-46).

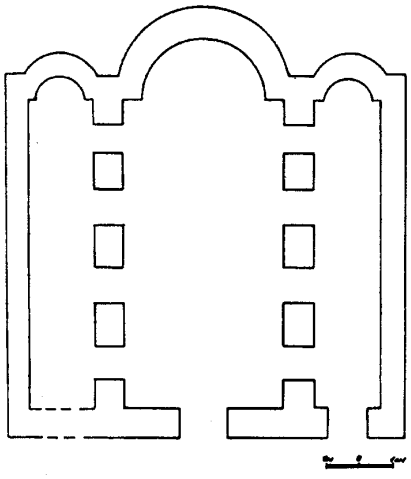

Обр. 5. Новооткритата църква над х. Боровица, Кърджалийско
Fig. 5. The newly discovered church at Borovitsa Mountain Hostel, Kurdzhali region

В преходната група църкви се открива и друга разновидност, почти достигнала до класическата кръстокуполна конструкция. Това са „Св. Герман" в Преспа и „Св. Йоан Кръстител" в Несебър, датирани в края на IX-X в. (някои автори като А. Чилингиров настояват за последната трета на IX – началото на X в. (Tschilingirov 1978, 5-31, 318). Доста учени са склонни да прибавят към тях и църквата на Земенския манастир „Св. Йоан Богослов", която е из-

градена не по-късно от XI век (Мавродинов 1931, 80-81; Мавродинова 1980, 11). Именно към този вид се отнася новооткритата ранна църква в кърджалийския манастир.

По план тя е почти близнак с храма на Малкото Преспанско езеро. Изследователите единодушно отнасят „Св. Герман" към „провинциалния преходен тип" кръстокуполни църкви с по четири свободни подпори (Σωτηριου 1960-1961, 114-115; Moutsopoulos 1970, 140). Всъщност, това вече са четири квадратни стълба, намиращи се централно в наоса. От изток и запад срещу тях са изградени малки пиластри, даващи възможност да се прехвърлят арките по надлъжната ос (абсолютно аналогични издатини се наблюдават в кърджалийската сграда). Сводовете на вписания кръст и на четирите ъглови помещения в „Св. Герман" са полуцилиндрични. В разполагането на отделните елементи по надлъжната ос още се усеща силно базиликалната конструкция. Разкритият план на храма в Кърджали свидетелства за същите тенденции. Трябва да се отбележат еднаквите полукръгли апсиди, които, според редица учени, отличават храмовете на „провинциалната" група от столичните.

Точно във вътрешността на апсидите в кърджалийската църква се откриха важните дупки на пода за монтиране на олтарни маси. А през 1999 г. при разкопките на храма над хижа Боровица тези маси се намериха на място. Оказва се, че в някои от ранните култови сгради от IX-X в. олтарна маса е имало не само в централната апсида, но и в страничните.

Изграждането на долепени параклиси към главните манастирски църкви е практикувано още от времето на ранното християнство. Около X-XI в. ефимерийните параклиси започват да се строят в общ блок с католикона (Тулешков 1980). Въпросът за произхода на тази традиция е доста сложен. Не е изключено тя да е била свързана със старата армено–грузинска идея, че през денонощието в една църква може да се служи само един път. Това довежда до създаването на т. нар. трицърковни храмове с три олтарни маси, а по-късно вероятно довежда до появата на многопрестолните църкви (Чубинашвили 1959, 111).

При многопрестолните църкви понякога се достига до 5-6 отделни параклиси, вградени в обема на католикона. Особено важен е един вариант на многопрестолните църкви, при който кръстокуполният тип се съчетава със старата идея за триделния сирийски олтар. Тук параклисите не са изолирани помещения, а са в общото пространство на наоса с апсиди от изток. Особено характерен пример е католиконът на манастира „Св. Варвара" на о-в Скопелос, показващ определена близост с кърджалийската църква (Тулешков 1988, 65).

Но във връзка с храмовете от „преходната" група най-забележително е, че от такъв вид е многократно цитираната църква в Скрипу. Освен ктиторския текст са запазени и надписи по стените на трите й апсиди. От тях става ясно, че всяка една е била посветена на отделен светец – св. Петър и св. Павел. В общото църковно пространство апсидите са имали самостоятелно значение и храмът фактически се е състоял от три отделни части[2].

С всички тези черти, новооткритата църква

[2] *Благодаря за консултацията на проф. Г. Веленис от Университета в Солун.*

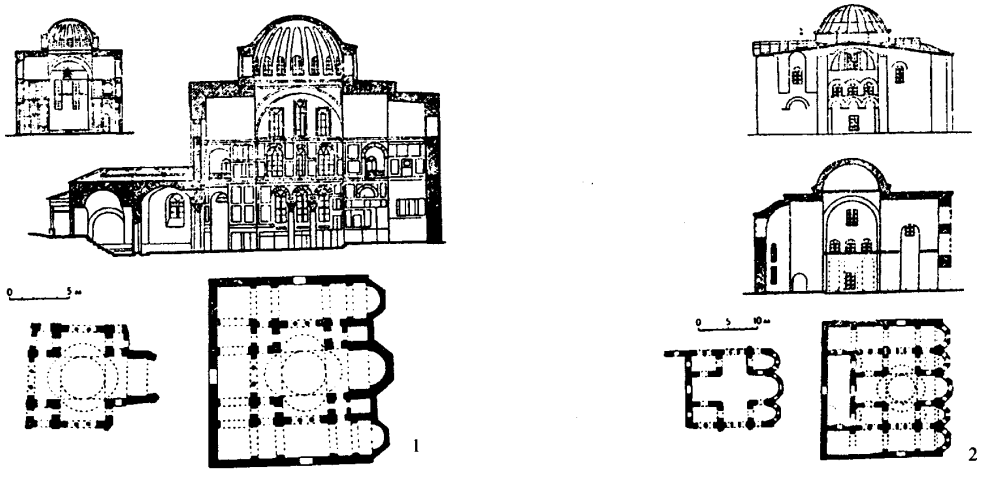

Обр. 6. Константинополски църкви от "преходен тип": 1. Календер- джами; 2. Атик-джами
Fig.6. Churches of the "transition" type in Constantinople: 1 - Kalender-cami; 2 - Atik-cami

в Кърджали, се явява ценно звено в развитието на византийската и въобще на православната култова архитектура. Изключително важен е фактът, че голямата част от разгледаните „преходни" църкви са епископски и същевременно манастирски католикони. Това е косвено доказателство за епископския статут на областта Ахридос и нейния духовен център преди XI в., откогато са първите писмени сведения. Същевременно става почти сигурно, че двете църкви на хълма през X в. са били оградени с ранната фаза на крепостната стена и още тогава са оформяли значителен манастирски комплекс.

В самото начало XI в. двата храма биват напълно преустроени. Голямата сграда е демонтирана до основи, за да се издигнат там стените на новата катедрала от атонски тип. Любопитно е, че новият храм също спада към „преходната" група. Само при него и при прототипа му, Великата атонска Лавра „Св. Атанасий", предната двойка носещи купола стълбове са погълнати от олтарната част, т. е. подкуполният квадрат не е ясно отделен в центъра на наоса и източното рамо на архитектурния кръст е по-късо. Известно е, че отличителна черта на църквите от атонски тип са страничните обемисти конхи за монашеските хорове. В своето важно изследване П. Милонас доказва, че започнатата през 962 г. главна църква в Света Гора първоначално била замислена без такива конхи. Те са били добавени чак в 997-1002 г. (Mylonas 1984, 97-98). А католиконът „Св. Йоан Продром" е бил построен съвсем наскоро след това, защото всички останали атонски църкви (Ивирон, Ватопед и др.) вече имат отчетливо изразен подкуполен квадрат в наоса с купол, носен от четири колони (Овчаров, Хаджиева 1992, 15-16).

Обр. 7. 1. Рисунка-графит от Кърджали с изображение на светците Стефан и Георги; 2. Възстановка на автора на образите от рисунката-графит
Fig.7. 1. A graffiti-drawing from Kurdzhali representing St. Stephen and St. George. 2. Author's reconstruction of the images on the graffiti-drawing

Именно „поглъщането" на предната двойка носещи подпори от олтарната част е връзката с църквите от „преходен" тип. Както отбеляза В. Полевой, католиконът „Св. Атанасий" е постройка от „преходния" вид. От традициите на базиликалното строителство са се съхранили страничните кораби, а подкуполните стълбове още не са изявени като самостоятелна тема. Не случайно аналогиите насочват към споменатите храмове от „преходната" група, като тези от о-в Скирос и Евритания, датирани в края на IX в. (Полевой 1973, 146). Абсолютно същите изводи се отнасят и до новопостроения католикон на манастира в днешния Кърджали. Много интересен факт е обаче, че там двете сгради са построени една върху друга и сякаш илюстрират развитието на преходните форми във византийското архитектурно творчество.

* * *

Естествено е да се знае твърде малко за монументалната декорация на старата църква, премахната до основи при строежа на новия католикон в началото на XI в. Първите сигурни данни се появиха при реставрацията от 1998-1999 г., когато беше демонтирана една късна пристройка, долепена до северната фасада на възстановявания днес храм. Върху някои от каменните блокчета на последния се откриха съвсем малки фрагменти от стенната живопис. Нямаше никакво съмнение, че става дума за сполии от ранната църква, попаднали върху фасадата на новопостроения католикон. През XI в. те са се намирали под дебел слой мазилка, с който след изграждането била покрита цялата външност на този храм. Пластът е нарушен на места при късното строителство и така получихме възможност след демонтажа на зидовете да видим съвсем дребните, но изключително важни за историята на манастира, късчета монументална живопис. За тях не може да се каже нищо конкретно, освен че подложката е направена от бял и много здрав хоросан, без растителни свързватели, което говори за изпълнение преди XII-XIII в.

Загадката относно стила и иконографията на ранните стенописи в долната църква едва ли ще-ше да бъде някога разкрита, ако не съществуваше една интересна подробност. Още през 1981 г. бе-ше намерена любопитна рисунка-графит, вградена в стената на късния католикон. На нея са изоб-

разени прецизно светците Стефан и Георги, обградени с християнски символи – кръстове, религиозни формули, пентаграми.

Образите на св. Стефан и св. Георги бяха с краката нагоре, което не оставя съмнение, че камъкът е взидан вторично в храма от XI в. Като се отчетоха иконографските и стиловите особености на изображенията и символите, композицията бе датирана в X – началото на XI в. (Овчаров 1982, 43-49).

Преди няколко години излезе от печат една важна статия на Кристофър Уолтър, посветена на рисунката от Кърджали, като се набляга на нейното апотропеично съдържание. По чисто иконографски белези авторът датира композицията в VII в., но не изключва и възможност за по-късна поява (Walter 1995, 22). К. Уолтър приема напълно моите разсъждения относно очевидните раннохристиянски черти при изображенията: масивните и почти квадратни тела на двамата светци; несъразмерно едрите глави с кръгли очи; орантната поза на св. Георги и неговата характерна туника. Поради това, че е изкуствовед, той обаче не е отчел археологическата среда, в която е открит графита, непозволяваща толкова ранна датировка на комплекса. Въпреки това, неговите наблюдения ме насочиха към размишления, превърнали се в идеи след откриването на долната църква.

Преди всичко важен е направеният от мен и Уолтър извод, че авторът на графита се е опитал да пресъздаде обстановката на една църква и е имал като прототип произведение на монументалното изкуство. Орантната поза на св. Георги намира аналогия с изображения на св. Димитър от X – началото на XI в. (Овчаров 1982, 46). Определящо се оказва изображението на св. Стефан, за което приемам направеното от К. Уолтър допълнение, че околоврътстния текст трябва да се чете: ὁ ἅγιος Στέφανος διάκονος πρτος. На времето се бях съобразил с тезата на Г. де Жерфанион от 30-те години на миналия век, че типът на протодякона с кадилница, кутия за тамян и литургични одежди се формира в Мала Азия към първата половина на XI в. (Jerphanion 1935, p. 315). Междувременно новооткритите паметници от Кападокия промениха тези схващания. Извънредно близки до графита от Кърджали се оказаха образи на св. Стефан като служещ дякон от скалните църкви Хаджи Исмаил Дере №1 и Яланли Килисе, които, според последните изследвания, се датират в IX-X в. (Thierry 1963, 108, pl. 55; Jolivet-Levy 1991, 192, 343, 307, 310). А някои други данни (процесуален кръст от VII в. в Метрополитен Мюзеъм) насочват и към още по-ранен произход на иконографията (Vican 1984, 85, fig. 28). Тъй като в ранните изображения до VII в. св. Стефан не е показан облечен в литургични одежди, то явно това представяне се оформя през VII-X в.

Откриването на ранната църква в Кърджали, нейното датиране в края на IX-X в. и установяването на наличие от стенописи по стените й коренно промениха нашите виждания (обр. 7 *2*). По всяка вероятност рисунката-графит пресъздава опростената представа на нейния автор за част от монументалната живопис в храма. Такива примери за репродуциране на сюжети от фреските чрез врязани изображения напоследък се установиха на доста места. Ще приведа само два примера от различни епохи – графитите от охридската „Св. София" и от Роженския манастир до Мелник (Овчаров, Овчаров 1993, 189-193; Овчаров 1994, №№ 18-19).

Византийското изкуство формира своите основни принципи през IV-VII в. Това става главно въз основа на сиро-палестинските традиции, въплъщаващи най-добре раннохристиянската идеология. Със забраната на иконите в началото на VII в. във Византия възникват сериозни проблеми пред развитието на религиозното изкуство. Тъй като иконоборчеството е философия основно на аристокрацията, почитането на иконите се запазва главно в средите на обикновения народ. А традициите се съхраняват в по-изолирани области като Кападокия и Южна Италия, околните православни или близки до православието страни като Грузия и Армения, в някои оцелели манастири, където се създавали произведения на миниатюрната живопис. Типичен пример в това отношение са три ръкописа от IX в.: „Избрани места и паралели на Отците" на св. Йоан Дамаскин от Националната библиотека в Париж (man. gr. 923); „Словата на св. Григорий Назианзин" в миланската „Амброзиана" (E - 49-50 inf.); двутомната Книга на Йов с коментарии в Библиотеката на Ватикана (man. gr. 749). Определението за човешките образи там е: „Къси нескопосани фигури, изобразени в резки и ъгловати движения, контурите са очертани с твърда линия и без никаква моделировка." (Лазарев 1986, 58).

Един от главните пазители на иконопочитането бил Студийският манастир в Константинопол. От епиграмите на известния писател Теодор Студит става ясно, че още при първата частична победа на иконопочитането в 787 г. започват да се рисуват църковни изображения. Това са прави фигури на отци и свети монаси-отшелници в незапазената днес църква „Св. Йоан Продром" в Сакудион и в самия Студийски манастир (Speck 1964, 333-344). При възстановяването на иконоборчеството, император Михаил II (820-829) имал едно единстве-

но условие към Теодор Студит: „Само едно не мога да допусна, а именно да се позволи да се излагат икони в самата столица, а иначе далеч от нея вие можете да правите това там, където ви е угодно." (Patrologia graeca). След окончателната победа на иконопочитането в 843 г. натрупваните с години страсти се отприщват и запазените главно в близкото до народа изкуство традиции бързо навлизат във византийската столица.

Подобни тенденции се наблюдават и в съседните страни, съхранили през VII-IX в. почитането на иконите и помогнали на Византия да възстанови загубените си традиции. Например в Армения няма срив в изобразяването на свещените персонажи и закономерно се появяват стенописи в духа на ранното християнство като тези в църквата „Св. св. Погос и Петрос" на манастира Татев (895-906) и в Ахтамар от 915-921 г. Същото се отнася и до образите в ръкописите – Евангелието на царица Млке (862 г.), Лазаревското евангелие от 887 г., Евангелието Мугни от началото на XI в. Особено характерно е Ечмиадзинското евангелие, където няколко миниатюри от VI в. са интерполирани към основната част от ръкописа, създадена в 989 г. Точно там става очевидна пряката връзка между отделните етапи на източнохристиянското изкуство (Дурново 1979, №№ 86, 90-91, 97-98, 99-100).

Много е интересен и примерът с България. Приемайки християнството в 865 г. тя попада в същия вакуум на традиции относно изкуството, в който се намира самата Византия. И тогава българските художници се насочват към сиро-палестинските традиции в раннохристиянската живопис от IV-VII в., съхранени както чрез оригиналите, така и чрез реплики от VII-IX в. (Овчаров 1985, 183-185). Основните източници се търсят в произведенията на миниатюрата и на някои икони, главно от синайските манастири, пречупили синхронните влияния на

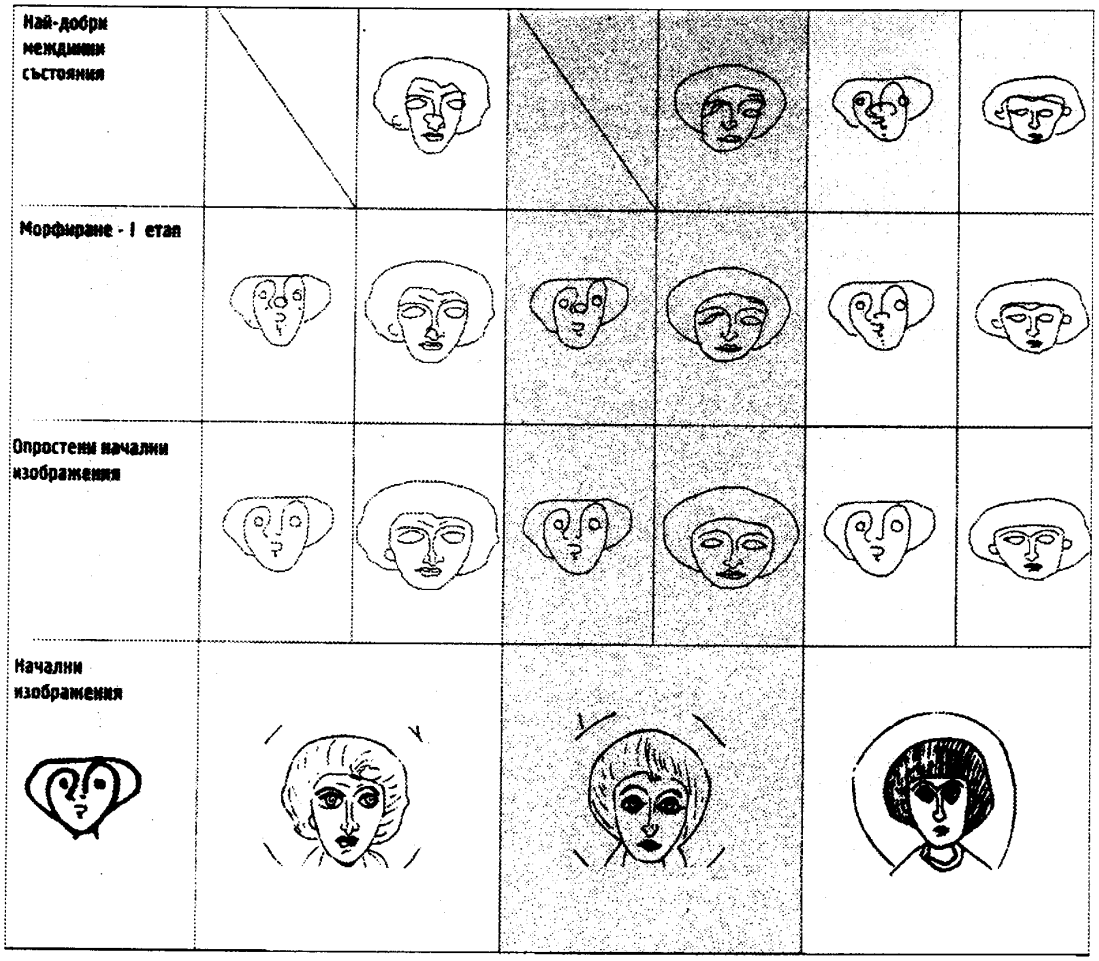

Обр. 8. Компютърна разработка върху образа на св. Георги
Fig. 8. Computer reconstruction of the image of St. George

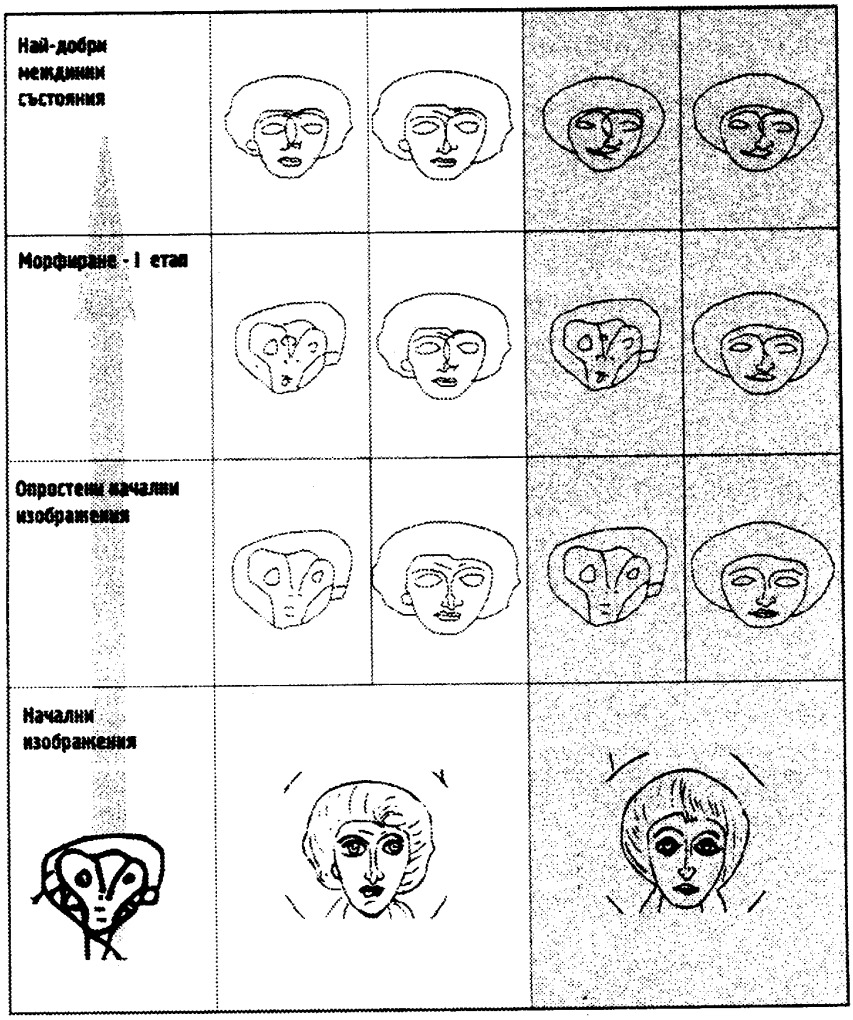

Обр. 9. Компютърна разработка върху образа на св. Стефан
Fig. 9. Computer reconstruction of the image of St. Stephen

монументалната живопис, развиваща се основно в Мала Азия (Миятев 1936, 74; Restle 1967).

Направените по-горе изводи са за феномена на преславската рисувана керамика, но те в пълна степен се отнасят и за немногобройните оцелели паметници на българската миниатюра от X в. Става дума за Асеманиевото евангелие в Библиотеката на Ватикана (Cod. Vat. Slav. 3) и Зографското евангелие в Санкт Петербург (ГПБ, Глаг. I) (Джурова 1981, 18-19). Единодушно е мнението, че човешките изображения в тези творби се отнасят към традиците на сиро-палестинския кръг (Иванова-Мавродинова 1976, 103). По-важното е обаче заключението, че свързващото звено са гръцки ръкописи от IX-X в., произхождащи от Мала Азия и Южна Италия (Grabar 1972, fig. 84-86, 130-141, 146). Няма никакво съмнение, че те са били създадени освен чрез прототипи от раннохристиянското книжно изкуство, така и под влияние на монументалната живопис от Кападокия и сродни на нея области.

В известен смисъл определящи за сцената от Кърджали са и изобразените символи – кръстове, пентаграми, формули IC XC NH KA. К. Уолтър правилно прави връзка с монументалната живопис в Кападокия, по-точно в Ачикел Ага Килисеси, Хасан Даги, датирана в VIII-X в. Точен е и неговият извод, че споменатата апотропеична формула „била задоволителна и за иконопочитателите, и за иконоборците" (Walter 1995, 20).

Известно е, че иконоборците въздигат кръста в особена почит. Много често той замества иконните образи. Такъв е случаят в константинополската катедрала „Св. София", където императорите иконоборци нареждат да се покрият с мазилка изображенията на светци от времето на император Юстиниан II (565-578) и в опразнените медалиони да се нарисуват кръс-

тове (Underwood 1955-1956, 292-294). Изобразявайки кръста, те смятат, че възраждат традициите на раннохристиянската епоха, когато той е бил главна тема в църковната монументална декорация. В този аспект символът на християнството е особено почитан от тях и заема видно място в храмовете („Св. Ирина" в Константинопол от VIII в., кападокийските скални църкви и др.) (George 1913, 47-56).

Много интересен момент е, че кръстът съхранява привилегированото си положение през първите десетилетия след възстановяването на иконопочитането. В апсидата на солунската „Св. София" веднага след първата реставрация на иконопочитането в 787 г. е изпълнен огромен кръст. Бемата пък е украсена с многобройни по-малки кръстове в правоъгълници, които го обкръжават. По-късно на тези места в църквите ще се появят образите на св. Богородица и на други светци. Но изглежда, че още при иконоборците започва смесеното изобразяване на кръстове и човешки фигури (Лазарев 1986, 57, бел. 32).

Направените наблюдения потвърждават предварителната хипотеза за датирането на сцената от Кърджали в рамките на VII-X в., за прякото ѝ отношение към раннохристиянското изкуство и връзката с монументалната църковна декорация. Предвид хронологията на ранната църква, очевидно най-приемлив се оказва периода в края на IX-X в. По-всяка вероятност рисувачът, който според К. Уолтър е бил изключително образован, е пресъздал част от стенописите на храма.

За да се достигне още по-висока степен на сигурност в изследването се използваха някои съвременни методи. Чрез компютърната програма Илюстратор беше направен опит за сравнение между образите от рисунката-графит и опростени изображения на монументалното изкуство (обр. 8, 9)[3]. За целта бяха избрани иконата „Св. св. Сергий и Бакх" от Музея на западното и източното изкуство в Киев (края на VII - началото на VIII в.), както и образите от X в. на св. Пантелеймон и дякона св. Исавър от църквата във Водоча, Струмишко. Тези примери дават долната и горната възможна граница за изображенията в Кърджали. Изводите са, че стилът практически не търпи сериозни изменения през целия период и образите от Кърджали отговарят на неговите принципи. Съобразно археологическата среда и архитектурните особености обаче трябва да се избере неговия финал.

Така средновековният манастир „Св. Йоан Продром" в Кърджали разкри поредните си тайни. Вече бе направено заключението, че той е бил главен център на християнството и мисионерско средище за областта Ахридос (Източните Родопи) през XI-XIV в. (Овчаров, Хаджиева 1992, 87-100). Оказа се, че този статут манастирът е притежавал значително по-рано - още през IX-X в.

---

[3] *Компютърната разработка е на Илиан Кончев*

Цитирана литература:

Брунов 1966: Н. Брунов. Архитектура Византии. – В: Всеобщяя история архитектуры, 3. Москва, 1966 122-146.

Джурова 1981: А. Джурова. 1000 години българска ръкописна книга. София, 1981.

Дурново 1979: Л. Дурново. Очерки изобразительного искусства средневековой Армении. Москва, 1979.

Иванова-Мавродинова 1976: В. Иванова-Мавродинова. Украса на ръкописите. – В: История на българското изобразително изкуство, 1. София, 1976, 99-125.

Лазарев 1986: В. Лазарев. История византийской живописи. Москва, 1986.

Мавродинов 1931: Н. Мавродинов. Еднокорабната и кръстовидна църква по българските земи. София, 1931.

Мавродинов 1955: Н. Мавродинов. Византийската архитектура. София, 1955.

Мавродинова 1980: Л. Мавродинова. Земенската църква. История, архитектура, живопис. София, 1980.

Миятев 1936: Кр. Миятев. Преславската керамика. София, 1936.

Овчаров 1982: Н. Овчаров. Към иконографията на някои светци през X–XIV в. – Археология, 1982, 2, 43 - 50.

Овчаров 1985: Н. Овчаров. Бележки върху произхода на стила на преславската рисувана керамика (според човешките изображения). – Преслав, 3. София, 1985, 56-85.

Овчаров 1994: Н. Овчаров. Проучвания върху средновековната и по-новата история на Вардарска Македония. София, 1994.

Овчаров, Коджаманова, Чокоев 1999а: Н. Овчаров, Д. Коджаманова, И. Чокоев. Митрополитската гробница в църквата „Св. Йоан Продром" в гр. Кърджали. – Минало, 1999, 2, 5-16

Овчаров, Коджаманова, Чокоев 1999б: Н. Овчаров, Д. Коджаманова, Ив. Чокоев.Манастирът „Св. Йоан Продром" в кв. Веселчани, гр. Кърджали, в светлината на новите открития. – Rhodopica, 1999, 1, 73-83.

Овчаров, Овчаров 1993: Н. Овчаров, Д. Овчаров. Рисунки-графити от църквата на Роженския манастир. – Приноси към българската археология, 3. София, 1993, 189-193.

Овчаров, Хаджиева 1992: Н. Овчаров, Д. Хаджи-

ева. Средновековният манастир в гр. Кърджали - център на епископията Ахридос през XI–XIV в. (Разкопки и проучвания, 24), София, 1992.
Полевой 1973: В. Полевой. Искусство Грецuи. Средние века. Москва, 1973.
Тулешков 1980: Н. Тулешков. Многопрестолните манастирски църкви. – Музеи и паметници на културата, 1980, 3, 25-35.
Тулешков 1988: Н. Тулешков. Архитектура на българските манастири. София, 1988.
Чанева-Дечевска 1984: Н. Чанева-Дечевска. Църковна архитектура на Първата българска държава. София, 1984.
Чубинашвили 1959: Г. Чубинашвили. Архитектура Кахетии, 1. Тбилиси, 1959.
Grabar 1972: A. Grabar. Les manuscrits grecs enluminée de provence italienne (IX–XI s.). Paris, 1972.
George 1913: W. George. The Church of Saint Irene as Constantinople. Oxford, 1913.
Jerphanion 1937: G. de Jerphanion. Les caractéristiques et les atributs des saints dans la peinture cappadocienne (Analecta Bollandiana, 55). Bruxelles, 1937, 312-322.
Jolivet-Levi 1991: Jolivet-Levi. Les églises byzantines de Cappadoce. Paris, 1991.
Koch 1989: G. Koch. Kunst und Kultur in Land der Skipetaren. Köln, 1989.
Megaw 1966: A. Megaw. The Scripou Screen (The Annual of the British School of Athens, 61), Athens, 1966, 1-13.
Meksi 1975: A. Meksi. Dy kisha bizantine në rzelt të Gjirokastrës (Monumentet, 9). Tirana, 1975, 77-81.
Moutsopoulos 1970: N. Moutsopoulos. Byzantinische und nachbyzantinische Denkmäler aus Klein Prespa und aus H. German (Byzantische- Neugriechische Jahrhbücher, 20). München, 1970, 1-49.
Mylonas 1984: P. Mylonas. Le plan unital du con de Grande Lavra au Mont–Athos et la genése du type du catholicon athonite (Cahiers archéologiques, 32), Paris, 1984, 94-118.
Ovčarov 1993: N. Ovčarov. Das byzantinische Kloster H. Johannes Prodromos in den Östliche Rhodopen – Achridos (Jahrhbuch der Österreichischen Byzantinistik, 43), 1993, 329-348.
Patrologia graeca: Patrologia graeca, 99, col. 221 – Vita Theod. Stud.
Restle 1967: M. Restle. Die byzantinische Wandmalerei im Kleinasien, 1. Recklinghausen, 1967.
Sas-Zaloziecky 1955: W. Sas-Zaloziecky. Die byzantinische Baukunst in den Balkanländern und ihre Differenzierung unter abendländischen und islamischen Einwirkungen. Studien zur Kunstgechichte der Balkanländern. München, 1955, 42-53.
Speck 1964: P. Speck. Ein Heiligenbilderzyklus im Studios–Kloster um das Jahr 800. – In: Actes du XII cong. int. des études byz., 3. Belgrade, 1964, 333-344.
Stikas 1975: E. Stikas. L'église byzantine de Scripou (Orchomenos) en Beotié. – In: XVII Corso di cultura sull'arte ravennate e byzantina. Ravenna, 1975, 385-408.
Tshilingirov 1978: A. Tshilingirov. Die Kunst des christlischen Mittelalter in Bulgarien. Berlin-München, 1978.
Therry 1963: N. et M. Therry. Nouvelles églises de Cappadoce, région de Hasan Dagi. Paris, 1963.
Underwood 1955-56: P. Underwood. Notes on the Work of the Byzantine Institute in Istanbul: 1954 (Dumbarton Oaks Papers, 9-10). Washington, 1955-1956, 292-305.
Vican 1984: G. Vican. Medicine and Magic in Early Byzantium (Dumbarton Oaks Papers, 28). Washington, 1984, 83-105.
Walter 1995: Ch. Walter. An Apotropaic Sequence at Kărdzali – Bulgaria (Zograf, 25), Belgrade, 1995, 20-24.
Βοκοτόπουλος 1975: Π.Βοκοτόπουλος.. Ἡ ἐκκλησιαστκή αρχιτεκτονική είς τήν Διτικήν Στερεάν Ἑλλάδος καί τήν Ἤπειρον, άπό τοῦ 7 μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 10 αίνος. Θεσσαλονίκη, 1975.
Ὀρλάνδος 1927: Α. Ὀρλάνδος. Ανατολίζουσαι βασιλικαί της Λακωνίας - Ἐπέτηρίς εταιρείας βυζαντινν Σπουδν, 1927, 4, 344-345.
Ὀρλάνδος 1961: Α. Ὀρλάνδος. Βυζαντινά Μνημεία της Αίτωλοακαρνανίας (Ἀρχείον τν βυζαντινν Μνημείων της Ελλάδος, 9). Αθηναί, 1961, 15-21.
Ὀρλάνδος 1973: Α. Ὀρλάνδος. Παλαιοχριστιανικά καί βυζαντίνά Μνημεία Τεγέας–Νυκλίου (Ἀρχείον τν βυζαντινν Μνημείων της Ελλαδος , 12). Αθηναί, 1973, 149-160.
Πελεκανίδης 1960: Στ. Πελεκανίδης. Βυζαντινά καί μεταβυζανινά μνιμεία της Πρέσπας. Θεσσαλονίκη, 1960.
Σωτηρίου 1960–61: Μ. Σωτηρίου. Το καθωλικόν της Μονης Πετράκη. – Δελτίον της χριστιανικης Ἀρχεολογικης εταιραιας, 1960–61, περ. 4, 2, 109-121.

The Early Catholicon from the 9th - 10th Century in the St. John Prodromos Monastery in the Town of Kurdzhali and the Problem of its Monumental Decoration

Nikolaj Ovcharov

The large Byzantine and Old Bulgarian St. John Prodromos monastery in the modern town of Kurdzhali has been investigated for some 40 years. The most extensive archaeological excavations took place during the 1980s. These excavations defined the overall structure of the complex. It appears that the main church was built at the very beginning of the 11th century by the same architects, who had taken part in the construction of the St. Athanasios Great Athonite Laura. The monastery was gradually improved and enlarged by adding chapels, a monastic refectory, and an abbot's residence. The abbot of the monastery was also the bishop of Achridos (the East Rhodopes). The monastery is remarkable for its turbulent history, which ended in the 14th century, at the time of the Turkish invasion.

In 1998 the total rebuilding of the main church was initiated, thanks to funds from the Council of Europe from the Rafael Programme. The reconstruction building activities also resulted in new important discoveries. A few untouched tombs of high-ranking clergymen buried in complete liturgical dress were found. It was moreover proved that the history of the monastery had begun earlier than had been believed up til now.

The remains of an unknown smaller three-aisled and three-apsed church were discovered under the church dating from the 11th century. It had been dismantled during the construction of the new one. This earlier church, and the already known small single-aisled church south of it, and the circuit wall of its first building phase formed the initial appearance of the monastery in the 9th - 10th centuries.

The unique plan of this newly discovered building greatly contributes in defining the above-mentioned dating. The church was a domed structure, whose dome was supported by four almost square pillars situated in its central part. At the same time the plan clearly reveals certain basilica type tendencies. In view of this, the church must be attributed to the so-called "transition" type, characteristic in the Balkan Peninsula duirng the late-9th - 10th centuries. Direct analogies are the St. German church on the Small Prespa Lake, the St. John the Baptist church in Nessebar and the Zemen Monastery church.

The early cult building in the St. John Prodromos monastery is an important link in the evolutionary history of the main Byzantine church type - the cross-domed church. The first attempts at transformation of the ancient basilica into a centric building had been made already in the 6th - 7th centuries, but the decisive step was taken in the 8th century (the Assumption church in Nicaea; and the St. Sophia church in Thessaloniki). The church in Skripou, in the district of Boeotia in Greece, which was built in A.D. 873/874 according to the donor's inscription that is preserved, is considered to be a key-point. The churches in Euritania, on the island of Skyros, in Vodocha near Strumitsa, and several churches in North Epirus etc. date from the late-9th - 10th centuries. In all of the above-quoted cases the dome is supported by arched walls, and not by columns or pillars. The buildings of the type, along with the newly discovered church in Kurdzhali, already have a clearly defined square below the dome, marked by a square or an almost square in cross-section supports. These buildings illustrate the final phase of evolution from basilica to cross-domed church.

The investigation of the early church yielded yet other interesting results. It was found that a mensa sacra had been installed in each of the three apses. This is an old tradition which comes from Early Christianity: as it was considered impossible at that time to officiate twice a day in one and the same church. By analogy with the church in Skripou, it may well be suggested that each of the apses had a chancel of its own and they were devoted to different saints.

The newly discovered church was decorated with monumental mural paintings. Small fragments have survived on some of the stone blocks reused in the structure of the later catholicon. One particular scene from an early mural painting was partly reconstructed. It turned out to be possible to see by means of critical art and computer analysis a preserved graffiti-drawing representing St. Stephen and St. George. The graffiti reproduced a scene from the original frescoes, which date from the time of the construction of the early church - in the late-9th - 10th centuries. Similar to the architecture of the building, these frescoes reveal the transition forms in the classical Byzantine traditions of the 11th - 12th centuries - forms which mark the definite victory over the iconoclasts in A.D. 843.

Функционален анализ на кремъчен ансамбъл от селищна могила Капитан Димитриево

Мария Гюрова

Проучената кремъчна колекция произхожда от разкопките на селищна могила Банята до Капитан Димитриево, Пещерско, проведени през 1998 и 1999 г. от екип под ръководството на В. Николов. В публикация върху обекта материалът е вече представен от типологическа гледна точка (Гацов 1999). Целта на настоящото изложение е да разкрие утилитарния аспект на артефактите, тяхната функционална обвързаност в общия стопански контекст на това многослойно праисторическо селище. От тази гледна точка обектът е много интересен - съдържа няколко културни пласта, отнасящи се съответно към неолита (периодите Караново I, Караново III-IV и новообособения - Капитан Димитриево, обхващащ финалния етап на неолитната култура) и към късния халколит (Николов 1999). Тази сериозна културно-хронологическа секвенция позволява да се направят сравнения с вече проучени кремъчни колекции и то в синхронен и диахронен аспект. Взет е под внимание фактът, че в резултат на сондажното проучване на могилата, различните културно-хронологически периоди са представени неравностойно - т. е. свързаните с тях кремъчни материали произхождат от различен по площ и интензивност контекст и са трудно сравними помежду си.

Трасологическият анализ е осъществен с помощта на микроскопи МБС 10 (до 100 X) и METAM P 1 (до 500 X). Микрофотографиите са направени на WILD MPS 51 (100x).

Резултатите от проучването са представени дескриптивно и таблично по периоди и са придружени от коментар и изводи, там където те са възможни и уместни.

Обобщени данни за структурата на кремъчния ансамбъл са представени в таблици 1 и 2.

артефакти	период Караново I	период Караново III-IV	период Кап. Димитриево	късен халколит	общо
оръдия	12	22	16	14	64
пластини	4	4	13	25	46
отломъци	5	4	5	7	21
фрагменти	4	2	4	8	18
о б щ о	25	32	38	54	149

Таблица 1. Разпределение на анализираните артефакти по периоди

артефакти	период Караново I	период Караново III-IV	период Кап. Димитриево	късен халколит	общо
оръдия	8	11	9	7	35
пластини	1	3	7	11	22
отломъци	-	-	-	-	-
фрагменти	1	-	-	-	1
о б щ о	10	14	16	18	58

Таблица 2. Разпределение на изделията със следи от употреба по периоди

Типологическа характеристика на артефактите

За да се избегне повторение с вече публикуваното типологическо описание на материала (Гацов 1999), тук прилагам в най-общ вид данни за типологическото състояние и еволюция на ансамбъла.

артефакти	период Караново I	период Караново III-IV	период Кап. Димитриево	късен халколит	общо
стъргалки		6	5	8	19
пробои и свредели	2	2	4	1	9
резци			1		1
пластини с напречно затъпяване	1		1	2	4
оръдия с надлъжно затъпяване		1			1
пластини с ретуш	8	7	5	2	22
отломъци с ретуш	1				1
лющници		1			1
комбинирани оръдия			1		1
фрагменти от оръдия		4			4
други				1	1
Общо	12	22	16	14	64

Таблица 3. Разпределение на типовете оръдия по периоди

Прави впечатление доминирането на три типологически категории: пластините с ретуш, стъргалките и пробоите (свредлите). При това се забелязва и известна хронологическа зависимост на типологическата вариабилност: стъргалките са представени през късните фази на неолита и през късния халколит, докато пластините с ретуш и пробоите (свредлите) са характерни за културните пластове, принадлежащи към неолита и особено към периода Караново I. Тази ситуация е съпоставима с резултатите от проучването на кремъчни ансамбли от неолита от Тракия и Западна България (Гацов 1992; Gatsov 1993; Gatsov, Kurcatov 1997; Gatsov 2000; Gürova, Gatsov 2000). Трябва в най-общ аспект да се отбележи, че по отношение на късния неолит в Тракия се проследява по-изразена приемственост с предходния раннонеолитен етап (Gürova in print), докато в Западна България е констатирана промяна и дори известна "деградация" на параметрите на кремъчната индустрия, породена от суровинен дефицит (Gatsov 1993, 41; Gatsov 2000, 18). От типологическа гледна точка (а и не само), ансамбълът от Капитан Димитриево е интересен като евентуално свързващо звено между обособените ареали на неолитната култура - Тракия и Югозападна България. На този етап и с ясното съзнание за несъвършенствата на подобно корелиране може да се констатира, че през ранния неолит общото между трите ареала е доминирането на пластините (особено на макропластините) с ретуш (приръбест, ситен, алтернативен, висок и стръмен) като в селищните могили от Тракия най-репрезентативни, морфологично и количествено, са масивните пластини, оформени с висок, полустръмен до стръмен ретуш на страничните ръбове и често на дисталния или проксималния край. По отношение на стъргалките се наблюдава солидно количество от тях в Югозападна България, минимално представяне в Тракия и пълно отсъствие в Капитан Димитриево. Пластините с напречно затъпяване са по-широко застъпени в Югозападна България, отколкото в останали-

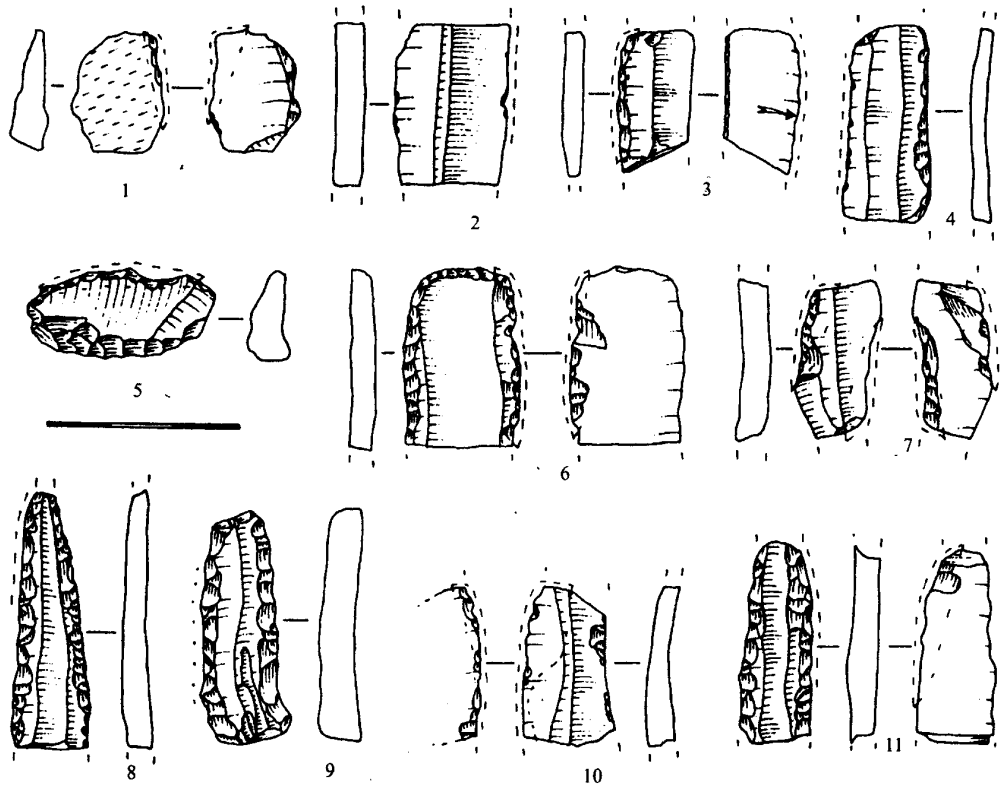

Обр. 1. Артефакти от раннонеолитния пласт (период Караново I-II). Типологически оръдия: пробой на ретуширана пластина (8); пластини с ретуш (3, 4, 6, 7, 9, 11); пластина с утилизационен ретуш (10); отломък с ретуш (5). Нересуширани изделия: пластина (2); фрагмент (1). Идентифицирани функции: елементи от сърп - 1, 6, 7 ,10; рязане на растения (тръстика) - 3, 5, 8, 11; рязане на месо/свежа кожа - 4; прорязване на кост - 2; следи от закрепване - 9

Fig. 1. Artifacts from the Early Neolithic layer (Karanovo I-II period). Typological tools: perforator on retouched blade (8); retouched blades (3, 4, 6, 7, 9, 11); blade with utilisation retouch (10); retouched flake (5). Unretouched artifacts: blade (2); fragment (1). Identified functions: sickle inserts - 1, 6, 7, 10; plant (reed) cutting - 3, 5, 8, 11; meat/fresh hide cutting - 4; bone sawing- 2; hafting traces - 9

те два региона. През късния неолит доминирането на стъргалките в Югозападна България е фрапиращо, докато пластините с ретуш и с напречно затъпяване, както и пробоите (свредлите) са в почти еднакво съотношение. Късният неолит в Тракия (по данни от сондаж О19 в селищна могила Карановo) запазва приоритетното място на пластините с ретуш, следвани от стъргалките и съответно - от пластините с напречно затъпяване и пробоите (свредли). В Капитан Димитриево, както се вижда от таблицата, пластините с ретуш слабо доминират над стъргалките, пробоите (свредлите) са добре представени, а пластините с напречно затъпяване са в минимално количество. С голяма доза относителност, разбира се, на този етап от проучването може да се констатира, че колекцията от Капитан Димитриево в диахронен аспект и като типологически репертоар намира паралели повече с материалите от източните части на Тракия, отколкото с тези от Югозападна България.

Раннонеолитен пласт (период Карановo I) - таблици 4, 5; обр. 1; 5 *2*

артефакти	анализирани	със следи	процент
оръдия	12	8	67%
пластини	4	1	25%
отломъци	5	-	
фрагменти	4	1	25%
общо	25	10	40%

Таблица 4. Структура на кремъчната колекция

От изделията без ретуш има две с идентифицирани функции: 1 фрагмент с естествена дорсална (горна) повърхност е бил използван като елемент от сърп (обр.1 *1*), а среден фрагмент от пластина - за прорязване на свежа кост (обр. 1 *2*).

Функциите на типологическите оръдия са следните: 3 пластини с ретуш са използвани като елементи от сърп - 2 с еднолатерална[1] (обр. 1 *6, 10*) и 1 с двулатерална употреба (обр. 1 *7*); за рязане на растения (тръстика) са служили 1 пробой на ретуширана пластина (обр.1 *8*), 2 пластини с ретуш (обр. 1 *3, 11*; 5 *2*) и 1 отломък с ретуш (обр. 1 *5*). Една пластина с нерегулярен приръбест ретуш е използвана за рязане на месо/свежа кожа с неретуширания си ръб (обр. 1 *4*). Интересен случай представлява пластина с висок билатерален ретуш и затъпена дистална част, която има върху левия си ръб следи от захващане в дървена дръжка (обр. 1 *9*). Следи от износване отсъстват, което предполага постутилизационно оформяне на работния ръб (в случая десен) със стръмен ретуш, довело до отстраняване на използваните участъци. Тезата за подобен технологичен подход на преоформяне и допълнително стесняване на масивни пластини от раннонеолитните кремъчни комплекси вече е лансирана в нашата специализирана литература (Gatsov, Kurcatov 1977).

обработван материал	оръдия	пластини	фрагменти	общо
зърнени култури	3		1	4
растения (тръстика)	4			4
месо/свежа кожа	1			1
кост		1		1
о б щ о	8	1	1	10

Таблица 5. Съотношение между използваните изделия и обработваните материали

Късноеолитен пласт (период Карановo III-IV) - таблици 6, 7; обр. 2.

артефакти	анализирани	със следи	процент
оръдия	22	11	50%
пластини	4	3	75%
отломъци	4	-	-
фрагменти	2	-	-
общо	32	14	44%

Таблица 6. Структура на кремъчната колекция

Сред изделията без ретуш има 3 фрагментирани пластини със следи от употреба: две от тях са елементи от сърп, съответно - с един и с два работни ръба (обр. 2 *1, 3*), третата е служила за прорязване на тръстика (обр. 2 *2*).

Функциите на типологическите оръдия са следните: 2 стъргалки са използвани за остъргване на кожа с помощта на челните си части (обр. 3 *5, 7*), а третата е служила за рязане на дърво с левия си ретуширан ръб (обр. 2 *8*). Оръдието с двойно надлъжно (право и конвексно) затъпяване е използвано като елемент от

[1] *Поради реалната невъзможност в някои случаи да се избегне употребата на специфични термини, нямащи адекватни български аналози, както и за избягване на досадни тавтологични обяснения и описания, в текста се срещат следните понятия: еднолатерален - отнасящ се до един от страничните ръбове - и съответно двулатерален; проксимален и дистален край на един артефакт - обозначаващи частта, прилежаща до основата (петата) и съответно неговата отдалечена част към върха на изделието; вентрална и дорсална повърхност - съответно долна и горна.*

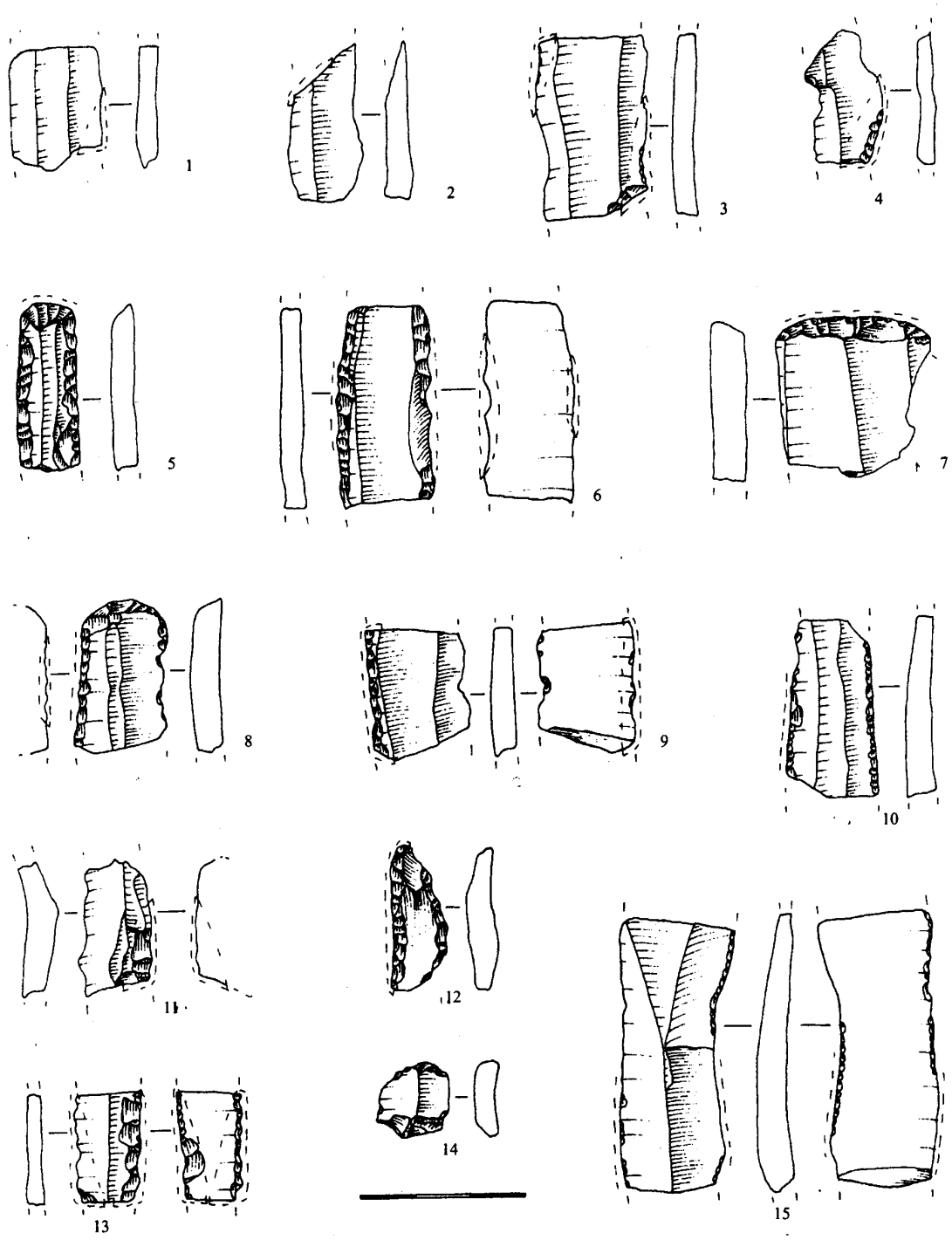

Обр. 2. Артефакти от късноенеолитния пласт (период Карановo III-IV). Типологически оръдия: стъргалки (5, 7, 8, 14); оръдие с двустранно надлъжно затъпяване (12); пластини с ретуш (4, 6, 9-11, 13, 15). Нересуширани пластини (1-3). Идентифицирани функции: елементи от сърп - 1, 3, 4, 11-13; рязане на растения (тръстика) - 2, 9; рязяне на дърво - 8; рязане на кожа 10, 15; стъргане на кожа - 5, 6; комбинирано оръдие: рязане на кост и тръстика - 6.

Fig. 2. Artifacts from the Late Neolithic layer (Karanovo III-IV period). Typological tools: endscrapers (5, 7, 8, 14); double beck (12); retouched blades (4, 6, 9-11, 13, 15). Unretouched blades (1-3). Identified functions: sickle inserts - 1, 3, 4, 11-13; plant (reed) cutting - 2, 9; wood sawing - 8; hide cutting - 10, 15; hide scraping - 5, 6; combined tool for bone and reed cutting - 6.

сърп (обр. 2 *12*). Такава е функцията и на три пластини с ретуш, от които две са с по един, а третата - с два работни ръба (обр. 2 *4, 11, 13*). Две пластини с ретуш имат следи от рязане на кожа (обр. 2 *10, 15*); 1 - от рязане на растения (тръстика) (обр. 2 *9*), а 1 друга представлява комбинирано оръдие с две работни части - за рязане на кост (ляв ръб) и за рязане на тръстика (десен ръб) (обр. 2 *6*).

обработван материал	оръдия	пластини	общо
зърнени култури	4	2	6
растения (тръстика)	1	1	2
дърво	1		1
кожа	4		4
комбинирано оръдие	1		1
о б щ о	11	3	14

Таблица 7. Съотношение между използваните изделия и обработваните материали

Късноеолитен пласт (период Капитан Димитриево) - таблици 8, 9; обр. 3; 5 *1*

артефакти	анализирани	със следи	процент
оръдия	16	9	56%
пластини	13	7	54%
отломъци	5	-	-
фрагменти	4	-	-
общо	38	16	42%

Таблица 8. Структура на кремъчната колекция

В колекцията има 7 неретуширани, но употребявани пластини със следните функции: елементи от сърп, регистрирани върху 3 пластини, от които 2 са с утилизационен ретуш (обр. 3 *6, 7*); рязяне на дърво, осъществено с левия ръб на масивна пластина с фин утилизационен ретуш (обр. 3 *4*); рязане на кожа (обр. 3 *1*); рязане на месо/свежа кожа (обр. 3 *3*) - единствения случай на билатерална употреба; работа по керамично тесто (моделиране или орнаментиране на съдове?) (обр. 3 *5*). Една пластина има в проксималната част на двете си повърхности следи от закрепваща субстанция (смола), но няма запазени следи от употреба (обр. 3 *2*). Обяснението е, че тя е била (и е останала) само подготвена за употреба, или че работната част е била локализирана в дисталния край, който впоследствие е счупен. Първото предположение е по-правдоподобно като се има предвид начина на закрепване, който предполага дълга и под ъгъл спрямо дръжката работна част.

Сред типологическите оръдия няма строга зависимост в корелацията тип - функция. Една стъргалка е употребявана за остъргване на кожа, извършвано с челната част на оръдието, като оформянето и пречупването в проксималната част предполагат, че то е било снабдено с осова дръжка (обр. 3 *10*). Друга стъргалка е използвана като елемент от сърп (обр. 3 *9*). Такава е функцията и на 2 пластини с ретуш (обр. 3 *8, 11*; 5 *1*). Два свредела са със следи от употреба: единият е служил за пробиване на камък (обр. 3 *13*), а другият е комбинирано оръдие - свредел за камък, реутилизиран в елемент от сърп (обр. 3 *12*). Две пластини с ретуш са използвани за рязане на растения, а пластина с ретуш и вентрално дистално изтъняване е служила за разглаждане на кожа (обр. 3 *14*).

обработван материал	оръдия	пластини	общо
зърнени култури	3	3	6
растения (тръстика)	2		2
дърво		1	1
кожа	2	1	3
месо/свежа кожа		1	1
керамично тесто		1	1
мек камък	1		1
комбинирано оръдие	1		1
о б щ о	9	7	16

Таблица 9. Съотношение между използваните изделия и обработваните материали

Къснохалколитен пласт - таблици 10, 11; обр. 4; 5 *3*

артефакти	анализирани	със следи	процент
оръдия	14	7	50%
пластини	25	11	44%
отломъци	7	-	-
фрагменти	8	-	-
общо	54	18	33,3%

Таблица 10. Структура на кремъчната колекция

От този ансамбъл произхождат най-много неретуширани пластини със следи от употреба, които (макар и фрагментирани) варират в широки морфо-метрични граници. Идентифицираните функции са следните: елементи от сърп - 5 средни фрагмента от пластини с частичен утилизационен ретуш, от които 1 е с билатерална употреба (обр. 4 *1, 2, 3, 6, 8*); рязяне на растения (тръстика) - регистрирано върху 2 пластини, едната от които може да се квалифицира като макропластина

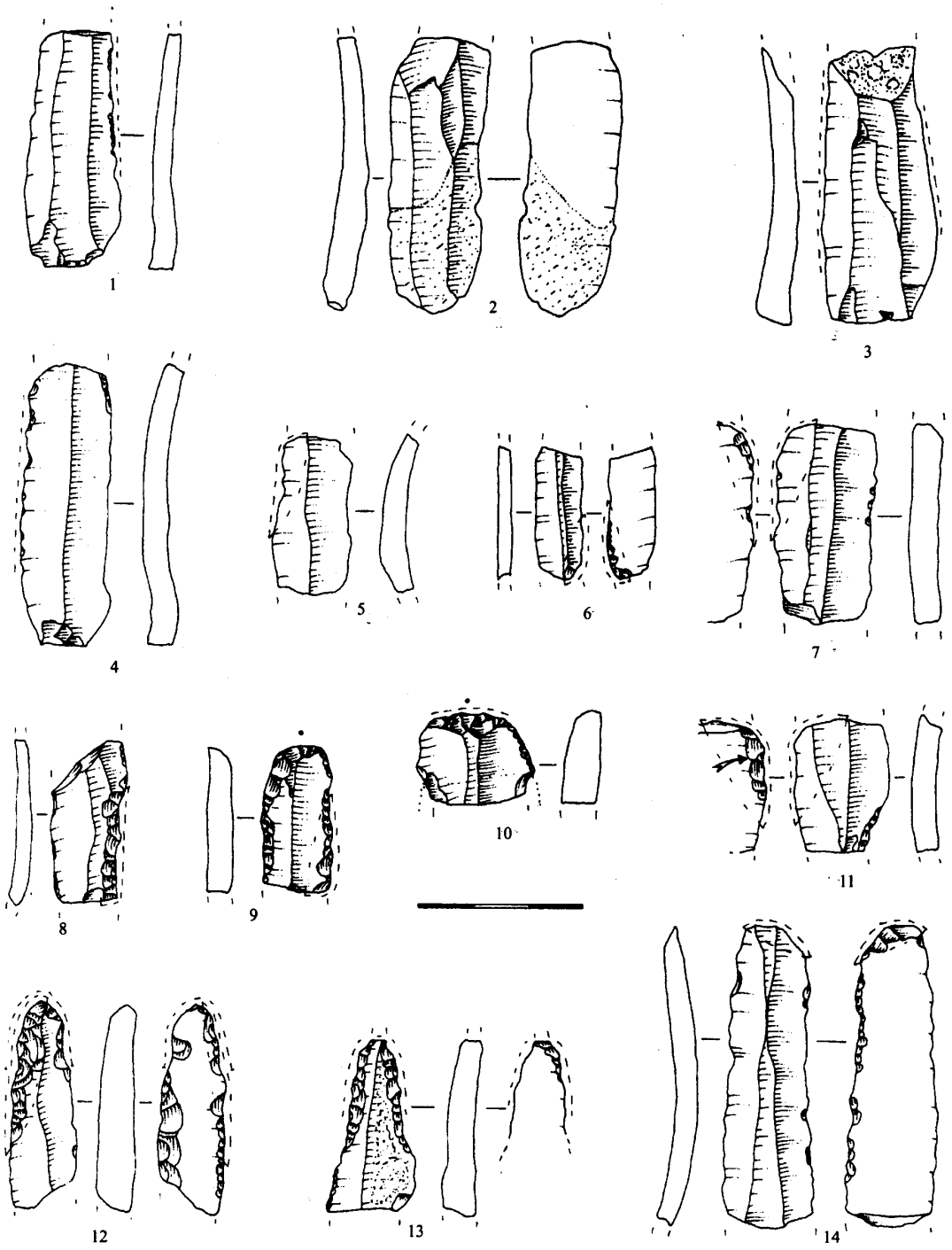

Обр 3. Артефакти от късноеолитния пласт (период Капитан Димитриево). Типологически оръдия: стъргалки (9, 10); свредели (12, 13); пластини с ретуш (8, 11, 14); пластини с утилизационен ретуш (6, 7). Неретуширани пластини (1-5); Идентифицирани функции: елементи от сърп - 6 -9, 11; рязане на дърво - 4; обработка на кожа: рязане - 1, стъргане - 10, разглаждане (омекотяване) - 14; рязане на месо/свежа кожа - 3; остъргване на керамично тесто - 5; пробиване на камък - 13; комбинирано оръдие: - елемент от сърп/пробиване на камък - 12

Fig. 3. Artifacts from the Late Neolithic layer (Kapitan Dimitrievo period). Typological tools: endscrapers (9, 10); borers (12, 13); retouched blades (8, 11, 14); blades with utilisation retouch (6, 7). Unretouched blades (1-5). Identified functions: sickle inserts - 6-9, 11; wood sawing - 4; hide-working: cutting - 1, scraping - 10, moothing (softening) - 14; meat/fresh hide cutting - 3; ceramic paste scraping - 5; stone boring - 13; combined sickle insert/stone boring - 12

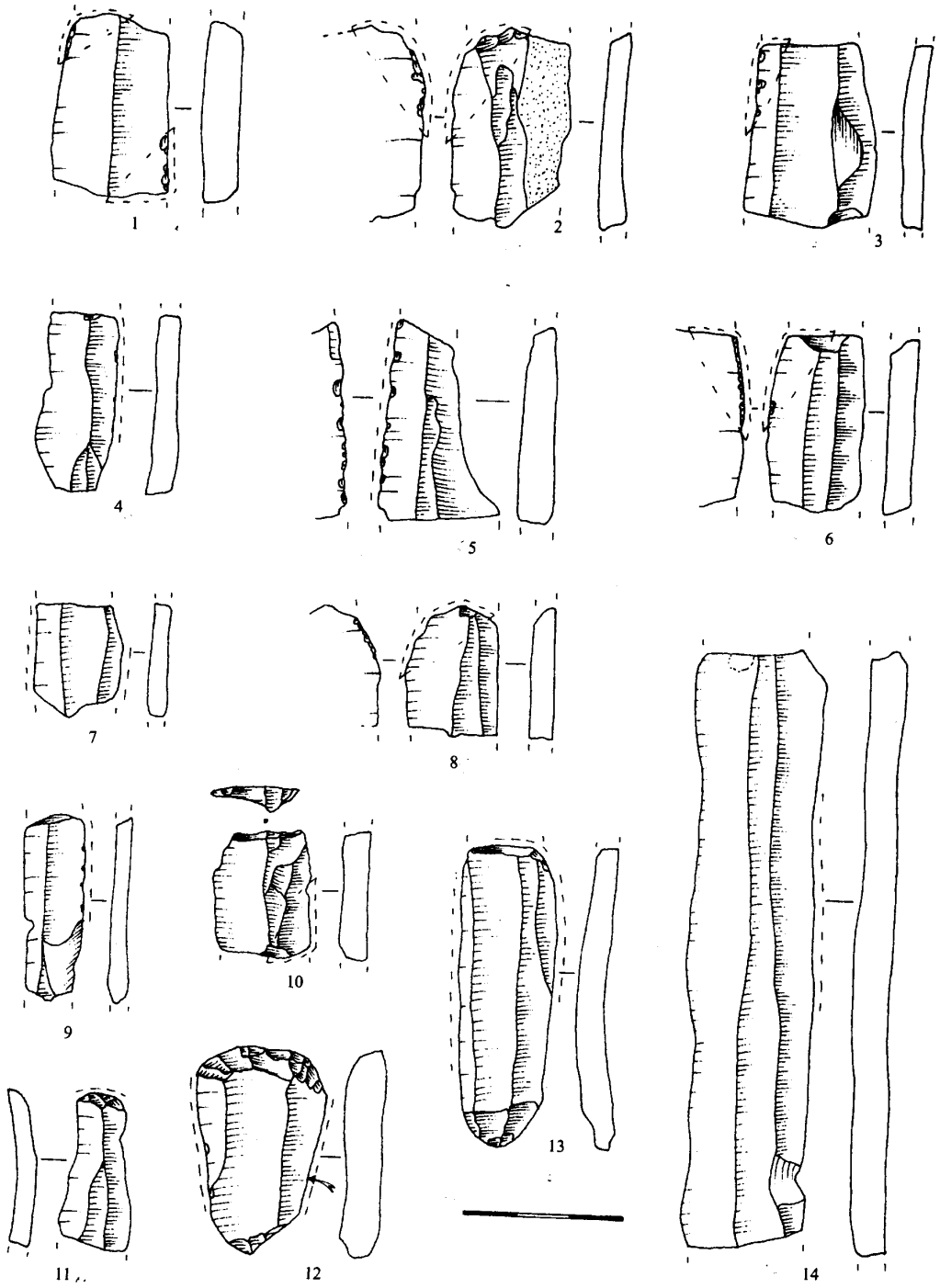

Обр. 4. Артефакти от къснохалколитния пласт. Типологически оръдия:стъргалки (11, 12); пластина с напречно затъпяване (10). Неретуширани пластини (3, 4, 7 - 9, 13, 14); пластини с утилизационен ретуш (1, 2, 5, 6). Идентифицирани функции: елементи от сърп 1-3, 6, 8, 10; рязане на растения (тръстика) - 9, 14; стъргане на кожа - 4, 7, 11, 12; прорязване на кост - 5; комбинирано оръдие - рязане на растения и кожа - 13.
Fig. 4. Artifacts from the Late Chalcolithic layer. Typological tools: endscrapers (11, 12); truncated blade (10). Unretouched blades (3, 4, 7-9, 13, 14); blades with utilisation retouch (1, 2, 5, 6). Identified functions: sickle inserts - 1-3, 6, 8, 10; plant (reed) cutting - 9, 14; hide scraping - 4, 7, 11, 12; bone sawng - 5; combined tool: plant and hide cutting - 13.

(обр. 4 *9, 14*); остъргване на кожа - идентифицирано върху 2 пластини (обр. 4 *4, 7*); рязане на кост - осъществявано еднолатерално от пластина с частичен утилизационен ретуш (обр. 4 *5*); една пластина представлява комбинирано оръдие за стъргане на кожа (десен надлъжен ръб плюс частично дисталния и напречен) и рязане на растения (ляв ръб) (обр. 4 *13*).

От типологическия регистър с конкретизирани функции са следните оръдия: 2 стъргалки са използвани за остъргване на кожа - едната с помощта на оформеното чело, другата - на страничните ръбове (обр. 4 *11, 12;* 5 *3*); една стъргалка е служила за рязане на дърво с помощта на дисталната част на единия си ръб; стъргалка върху масивна пластина (едностранен гребеняк) е била комбинирано оръдие - за стъргане на кожа (с челото) и за билатерално рязане на дърво. Двете пластини с напречно затъпяване (двойно и дистално) са използвани като елементи от сърп с по един работен ръб (обр. 4 *10*). Една пластина с бифасиален покриващ ретуш е била използвана еднолатерално за рязане на зърнени култури. Трудно е да се прецизира дали става дума за пластина - сърп с назъбена работна част (подобни екземпляри са идентифицирани и сред други материали от късния халколит и бронзовата епоха), или за нож за прерязване на складираните и неовършани житни стебла (*vide infra*).

обработван материал	оръдия	пластини	общо
зърнени култури	3	5	8
растения (тръстика)		2	2
дърво	1		1
кожа	2	2	4
кост		1	1
комбинирано оръдие	1	1	2
о б щ о	7	11	18

Таблица 11. Съотношение между използваните изделия и обработваните материали

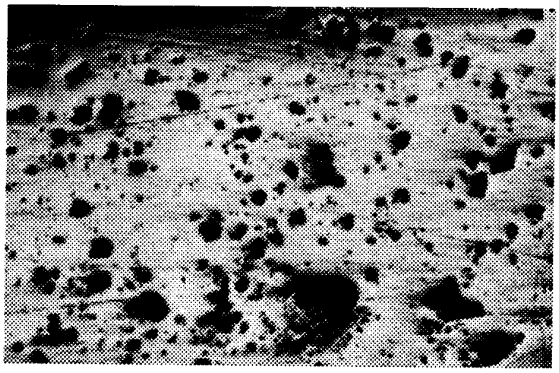

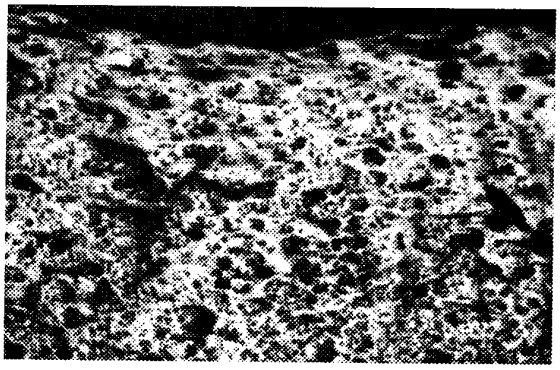

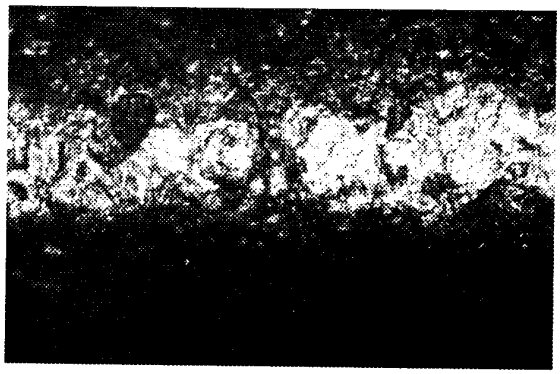

Обр. 5. Микрофотографии на следи от употреба върху кремъчните артефакти (х 100): 1 - елемент от сърп (изделие - обр. 3 *11); 2 - рязане на тръстика (изделие - обр.* 1 *3); 3 - остъргване на кожа (изделие - обр.* 4 *12)*

Fig. 5. Microphotographs of use-wear traces on flint artifacts (X 100): 1 - Sickle insert (the tool on Fig. 3 *11); 2 - Reed cutting (the tool on Fig.* 1 *3); 3 - Hide scraping (the tool on Fig.* 4 *12)*

Общи наблюдения относно функционалния облик на ансамбъла

Данните от таблица 12 са показателни относно приоритетната роля на земеделието в стопанския контекст на продължителното обитаване на селището. Този извод не е изненадващ, вече е констатиран за ансамбли отнасящи се към раннонеолитната култура (Gürova 1997; Gürova, Gatsov 2000). По-голямата част от регистрираните елементи от сърп предполагат ъглово закрепване в дъговидна дръжка характерни за типа "карановски" сърп (Георгиев 1958). Фактът, че този еволюирал тип земеделско оръдие доминира от самото начало на раннонеолитната култура по нашите земи, е многократно отбелязван в специализираната литература (Гюрова 1999; Skakun 1993, Skakun 1994). Налага се тезата, че от морфо-метрична и типологическа гледна точка елементите от

обработван материал	период Караново I	период Караново III-IV	период Кап. Димитриево	късен халколит	общо
зърнени култури	4	6	6	8	24
растения (тръстика)	4	2	2	2	10
дърво		1	1	1	3
кожа		4	3	5	12
месо/свежа кожа	1		1		2
кост	1			1	2
керамика			1		1
камък			1		1
комбинирани оръдия		1	1	1	3
о б щ о	10	14	16	18	58

Таблица 12. Разпределение на обработваните материали по периоди

сърп варират в широки рамки и не се свеждат до стандартизирани пластини, каквото беше традиционното схващане (Skakun 1993, Skakun 1999). Спорадично срещаните екземпляри с по-тясно и почти успоредно на ръба излъскване могат да се интерпретират и като ножове за прерязване стеблата на житните култури, които по мнението на специалиста-палеоботаник са складирани под формата на цели класове (Маринова 1999, 127) (обр. 1 *4*; 3 *8*). Палеоботаническите изследвания върху растителни останки от неолитни обекти в Южна България разкриват широк спектър таксони от вида *Cerealia*, а именно: *Triticum monococcum* L (еднозърнест лимец), *Triticum boeoticum* Boiss. (див еднозърнест лимец), *Triticum dicoccum* Schrank. (двузърнест лимец), *Triticum durum/aestivum* (смесена пшеница), *Triticum aestivum* L (мека пшеница), *Hordeum vulgare* L (плевест ечемик) (Дочева 1992; Лисицына, Филипович 1980; Popova 1989; Popova 1991; Popova 1995; Thanheiser 1997). Интересни и богато информативни са археоботаническиите проучвания от самата могила Капитан Димитриево - освен култивираните пшеници и ечемик са идентифицирани: посевно секирче (*Lathyrus sativus*) - за което се допуска, че е култивирано, както и редица растителни видове, обект на събирателство (Маринова 1999). За съжаление микроследите от рязане на растения извън *Gramineae* - *Cerealia* (зърнени култури) и *Phragmites* (тръстики) остават във висока степен трудни за диагностициране. Няма съмнение обаче, че различни видове от тях са били използвани в контекста на битови и стопански нужди.

Обработката на кожи е широко застъпена и безусловно отговаряща на потребностите от усвояване и преработване на богатия ресурс от животински видове, идентифицирани сред остеологичните материали (Нинов 1999). Сред кремъчните изделия няма никакви свидетелства за ловни приспособления.

Останалите видове дейности, недостатъчно репрезентативни за каквито и да било изводи, се вписват в общия контекст на земедеско-скотовъдната дейност на обитателите на селището.

Цитирана литература:

Гацов 1992: И. Гацов. Характер и специфика на кремъчното производство през неолита в днешна Западна България. - Археология, 1992, 2, 1-12.

Гацов 1999: И. Гацов. Кремъчни ансамбли от неолита и късния халколит. - В: В. Николов и др. Селищна могила Капитан Димитриево. Разкопки 1998-1999. София-Пещера, 1999, 115-21.

Георгиев 1958: Г. И. Георгиев. За някои оръдия на производство от неолита и енеолита в България. - В: Изследвания в чест на акад. Д. Дечев по случай 80-годишнината му. София, 1958, 369-387.

Гюрова 1999: М. Гюрова. Трасологически анализ на ранноneолитни кремъчни колекции от Тракия. - Старини, 1999, 2, 66-76.

Дочева 1992: Е. Дочева. Растителни останки от жилището. - В: В. Николов и др. Ранноneолитно жилище от Слатина (София). (Разкопки и проучвания 25). София, 1992, 144-52.

Лисицына, Филипович 1980: Г. Лисицына, Л. Филипович. Палеоэтнобота-ническое находки на Балканском полуострове. - Studia Praehistorica, 4, 1980, 5-90.

Маринова 1999: Е. Маринова. Археоботанично изследване на ранно- и късноneолитни материали. - В: В. Николов. Селищна могила Капитан Димитриево. Разкопки 1998-1999. София-Пещера, 1999, 123-30.

Николов 1999: Разкопки 1998 -1999. Стратиграфия, архитектурни останки, периодизация и хронология.- В: В. Николов и др. Селищна могила Капитан Димитриево. Разкопки 1998-1999. София-Пещера, 1999, 9-29.

Николов и др. 1999: В. Николов и др. Селищна могила Капитан Димитриево. Разкопки 1998-1999. София-Пещера, 1999.

Нинов 1999: Л. Нинов. Археоостеологични изследвания.- В: В. Николов и др. Селищна могила Капитан Димитриево. Разкопки 1998 -1999. София - Пещера, 1999, 131-135.

Gatsov 1993: I. Gatsov. Neolithic Chipped Stone Industries in Western Bulgaria. Krakow, 1993.

Gatsov 2000: I Gatsov. Chipped Stone Assemblages from South Bulgaria and North-West Turkey (Epipalaeolithic/Mesolithic and Neolithic). - In: L. Nikolova (ed.). Technology, Style and Society. Contributions to the Innovations between the Alps and the Black Sea in

Prehistory. BAR International Series 854. Oxford, 2000, 1-28.
Gatsov, Kurcatov 1997: I. Gatsov, V. Kurcatov. Neolithische Feuersteinartefakte. Mineralogische Untersuchung und technisch-typologische Charakteristik. - In: S. Hiller, V. Nikolov (Hrsg.). Karanovo, I. Die Ausgrabungen im Südsektor 1984-1992. Salzburg-Sofia, 1997, 213-227.
Gürova 1997: M. Gürova. Gebrauchsspurenanalyse des neolithischen Feuersteininventars. - In: S. Hiller, V. Nikolov (Hrsg.). Karanovo, I. Die Ausgrabungen im Südsektor 1984 -1992. Salzburg-Sofia, 1997, 363-375.
Gürova, Gatsov 2000: M. Gürova, I. Gatsov. Research Problems of the Early Neolithic Flint Assemblages from Thrace (Bulgaria). - In: S. Hiller, V. Nikolov (Hrsg.). Karanovo, III. Beiträge zum Neolithikum in Südosteuropa. Wien, 2000, 155-163.
Gürova: M. Gürova. Feursteininventar aus Sondage O 19 in Tell Karanovo - typologische und funktionale Analyse. - In: S. Hiller, V. Nikolov (Hrsg.). Karanovo, II. Ausgrabungen in Sondage O19. Salzburg - Sofia (im Druck).
Popova 1989: C. Popova. Palaeobotanical Studies of the Neolithic and Eneolithic Epoch in the Territory of Bulgaria. - Palaeoethnobotany and Archaeology. Acta Interdisciplinaria archaeologica, 1989, 269-272.
Popova 1991: C. Popova. Palaeoethnobotanical Investigation in South Bulgaria. - In: F. Queiriga, A. Dinis (eds.). Paleoecologia e Arqueologia, II. Vila Nova de Famalicão, 1991, 187-189.
Popova 1995: T. Popova. Plant Remains from Bulgarian Prehistory (7000-2000 BC). - In: D. Bailey and I. Panayotov (eds.). Prehistoric Bulgaria. Monographs in World Archaeology N 22. Madison Wiskonsin, 1995, 193-208.
Skakun 1993: N. Skakun. Agricultural Implements in the Neolithic and Eneolithic Cultures of Bulgaria.- In: P. Anderson, S. Beyries, M. Otte, H. Plisson (eds.). Traces et fonction: les gestes retrouvés. ERAUL, 50. Liege, 1993, 361-368.
Skakun 1994: N. Skakun. Agricultural Implements and the Problem of Spreading of Agriculture in Southeastern Europe. - Helinium, 1994, 34/2, 294-305.
Skakun 1999: N. Skakun. Evolution of Agricultural Techniques in Eneolithic (Chalkolithic) Bulgaria. Data from Use-wear Analisis. - In: P. Anderson (ed.). Prehistory of Agriculture. New Experimental and Ethnographic Approaches. University of California, Monographs 40. Los Angeles, 1999, 199-210.
Thanheiser 1997: U. Thanheiser. Botanische Funde. - In: S. Hiller, V. Nikolov (eds.). Karanovo, I. Die Ausgrabungen im Südsektor 1984-1992. Salzburg - Sofia, 1997, 429-454.

Micro-wear Analysis of the Flint Assemblage from Tell Kapitan Dimitrievo

Maria Gurova

The investigated flint assemblage comes from the excavations at Tell Banjata near the village of Kapitan Dimitrievo, Peshtera region, carried out in 1998 and 1999 by a team directed by V. Nikolov. This paper aims to show the utilitarian aspect of the artifacts, and their particular function in the general economic context of this multi-layer prehistoric settlement. The culture layers at the site date from the Neolithic (Karanovo I and Karanovo III-IV periods,and the newly identified Kapitan Dimitrievo period which encompasses the final stage of the Neolithic culture) and the Late Chalcolithic. The use-wear analysis was done using microscopes MBC (up to 100 X) and METAM P 1 (up to 500 X). The microphotographs were taken using WILD MPS 51.

Since there appears to be a possible link between both differentiated zones of the Neolithic culture in Thrace and South-West Bulgaria, the assemblage from Kapitan Dimitrievo is rather interesting from a typological point of view.

The artifacts predominantly belong to three typological categories - retouched blades, endscrapers and perforators (borers). The typological variability is chronologically conditioned to a certain extent: endscrapers are present during the later stages of the Neolithic and the Late Chalcolithic, while retouched blades and perforators (borers) are characteristic of the culture layers belonging to the Neolithic, and especially to the Karanovo I period. This situation is comparable with the results from other Neolithic flint assemblages in Thrace and West Bulgaria.

The flint industry is considered to have been one of the conservative components of the material culture. In the diachronic aspect as well as in view of typological repertory, the Kapitan Dimitrievo collection reveals greater similarities to materials from the eastern parts of Thrace rather than South-West Bulgaria.

The distribution of worked materials by periods gives indicative evidence for the priority of agriculture in the economic life of the settlement throughout its continuous habitation. This conclusion is by no means surprising: a similar situation has already been established while studying assemblages from other Early Neolithic sites. The greater part of registered sickle inserts suggests angular fixation in a curved handle, which is characteristic of the "Karanovo" sickle type. Sickle inserts prove to range widely from the morphometric and typological points of view. The on and off met samples with narrower polish almost parallel to the edge might well be interpreted as knives, too. Knives of this kind were used to cut off the stalks of cereals stored in ears. Unfortunately, except for *Gramineae - Cerealia* (cereals) and *Phragmites communis* (reeds), it is still very difficult to precisely identify traces of cut plants. Hide-working is also widely attested. The development of this branch was conditioned by the necessities of the population and the availability of rich and varied animal resources attested to by the osteological materials. The flint artifacts do not give any evidence for hunting tools or weapons.

Other human activities are inadequately represented, which makes it impossible to draw any conclusions. All of them however belong to the standard range of activities characteristic of an agricultural and stock-breeding economy of a settlement and its inhabitants.

Тракийски накити от района на Етрополе (V-IV в. пр. Хр.)

Даниела Агре

През последното десетилетие при археологически разкопки в района около Етрополе бяха открити разнообразни накити. На базата на техния анализ могат да се направят някои изводи за връзките и влиянията между отделните райони на Тракия, а също така и да се локализират ателиета свързани с производството на накити.

Сред най-често откриваните накити от благороден метал в района на Етрополе са обеците. С ювелирна точност и прецизност са изработени чифт сребърни обеци, представляващи силно отворена халка, която в единия си край завършва с конусовидна пъпка, а в другия с висулка (обр. 1 *1*).

Висулката представлява обърната куха триъгълна пирамидка, към чийто връх е припоено украшение, съставено от две сферички с различна големина. В трите края на основата на пирамидката са припоени гранули. Украсата на стените представлява триъгълник, запълнен с перли. Пирамидката се захваща към халката чрез касета, върху която тънка сребърна нишка описва вертикални и хоризонтални намотки. Тези пирамидални обеци са открити в богат

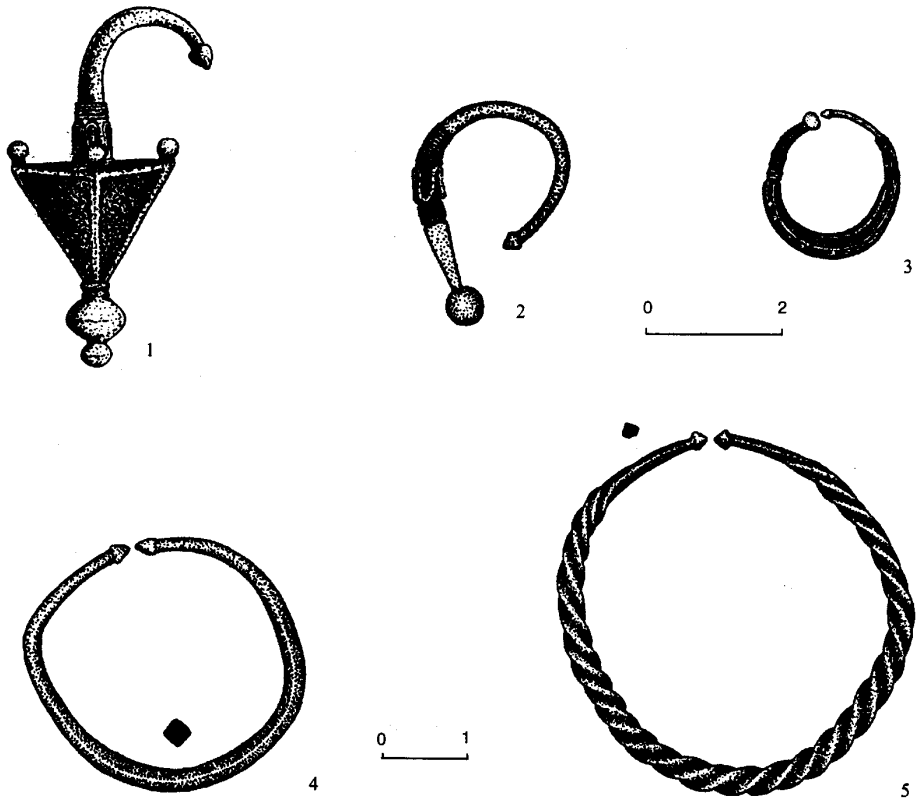

Обр. 1. *1. Сребърна обеца с пирамидална украса от могила 1 в м. Рендашкото, Етрополско; 2. Сребърна обеца от могила 3 в м. Равнище, Етрополско; 3. Златна обеца от Кукува могила край с. Дуванлий, Пловдивско; 4. Сребърна обеца-халка от могила 1 в м. Рендашкото, Етрополско; 5. Сребърна обеца-халка (от усукана тел) от могила 3 в м. Рендашкото, Етрополско*

Fig 1. *1. A silver earring with pyramidal decoration from Tumulus 1 at the site called Rendashkoto, Etropole region; 2. A silver earring from Tumulus 3 at the site called Ravnishte, Etropole region; 3. A gold earring from the Kukuva Mogila tumulus near the village of Duvanli, Plovdiv district; 4. A silver loop-shaped earring from Tumulus 1 at the site called Rendashkoto, Etropole region; 5. A silver loop-shaped earring made entirely of twisted wire from Tumulus 3 at the site called Rendashkoto, Etropole region*

женски гроб, в който освен няколко фрагментирани сребърни обеци-халки, е открит вносен стъклен алабастрон, кехлибарени и стъклени мъниста и няколко глинени съда, работени на колело, датирани към V - самото начало на IV в. пр. Хр. Най-близък паралел обеците от Етрополе имат със златните обеци, открити в могилен гроб в Кюстендил (Стайкова 1992, 227-231, обр. 5). Разликата между тях е единствено в материала, от който са изработени. Л. Стайкова подчертава високото майсторство при изработване на обеците и е склонна да постави тяхното производство в IV в. пр. Хр.

Обеците с пирамидална украса са широко разпространени в Тракия през V-IV в. пр. Хр. Сред най-ранните екземпляри са златните обеци, открити в тракийска гробница до Копривец, Русенско (Станчев 1997, 36-38). Халката им обаче не е кръгла, а спираловидно извита. Гробницата и находките в нея са датирани към края на V или началото на IV в. пр. Хр. Тук трябва да посоча, че в началото на XX век в Етрополски район, край Брусен, е открита още една обеца с пирамидална украса. Тя е датирана най-общо в IV в. пр. Хр. (Велков 1932-1933, 410, обр. 166). В Северозападна България е открита още една сребърна обеца с пирамидална украса. Тя произхожда от района на Орсоя, Ломско. Обецата се съхранява във фонда на Историческия музей в град Лом. Близостта между трите обеци е голяма. Новооткритите обеци намират аналог и с чифт обеци от Бояна (Tonkova 1998, 762, fig. 5), датирани в късния IV или в ранния III в. пр. Хр. За голямата популярност, която обеците с пирамидална украса са имали в Тракия, свидетелства и фактът, че освен от благороден метал, те са изработвани и от олово. Като пример могат да бъдат посочени оловните пирамидални висулки, открити в Пистирос (Домарадски 1995, 64-65) и в Копривлен (по сведение на А. Божкова).

Извън територията на Тракия обеците с пирамидална украса са открити на север от Дунава. Това е гроб с трупоизгаряне в Ханска Лутерия (Молдавия), датиран в края на IV - началото на III в. пр. Хр. (Николицэ 1977, 105-106, рис. XI, 1). Аналогични обеци са възпроизведени върху наколенник № 1 от Аджигьол (Berciu 1974, 53, fig. 8; Sirbu, Florea 1997, 73, fig. 9/1). От същия период са обеците с подобна форма, но по-груба изработка, от Холодний Яр в Украйна (Петренко 1978, 28, табл. 26, 26-27).

Находките от Гърция са многобройни и говорят за значителното място, което заемат обеците с пирамидална украса сред изделията на гръцкото ювелирство. Техните прототипи редица учени виждат още в находките от Крит (Sakellakis 1992, № 544; Higgins 1961, pl. 11C), а по-късно и в Кипър (Higgins, 1961, pl. 12C). Класическият вариант на този тип обеци разпространен по-късно сред други народи, се датира към началото на VI в. пр. Хр. От това време е изображението на обецата върху гръцки чернофигурен съд, съхраняван в Берлинския музей (Deppert-Lippitz, 1985, 117-124, Abb. 63).

През V и IV в. пр. Хр. обеците с пирамидална украса продължават да са популярни в Гърция. Като примери могат да бъдат посочени обеците, датирани към края на V в. пр. Хр. и съхранявани в Атина, Музея Бенаки (Deppert-Lippitz 1985, 27, Abb. 74, 76), както и тези с богато украсена с филигран и гранулация пирамидка, отнесени към края на IV в. пр. Хр. и съхранявани в музея в Базел (Deppert-Lippitz 1985, Abb. 75). От средата на IV в. пр. Хр. са златните обеци с пирамидална украса от Амфиполис (Rhomiopoulou, 1979, 94, pl. 53, № 371). Бронзовите екземпляри, открити в Олинт в гробове от IV в. пр. Хр., са показател за масовото разпространение на този накит сред гръцкото население (Robinson, 1941, 79-81, pl. XVII, 267-280).

Както беше подчертано, обеците с пирамидална украса намират добър прием сред тракийската аристокрация. Повлияни безспорно от гръцки оригинали, те започват да се произвеждат в местни ювелирни ателиета и оттам да се разпространяват на север в земите на гетите и скитите. Към мнението, че откритите по тези земи обеци са тракийски или направени по тракийски образец, се придържат редица учени (Покровская 1957, 67; Никулицэ 1972, 106-120; Петренко 1978, 28).

Към друг тип спадат две сребърни обеци, представляващи отворена халка, завършваща от едната страна с конусовидна пъпка, а от другата със сферично кухо топче (обр. 1 *2*). Топчето е припоено към върха на плътна издължена пирамидка. Върху халката, непосредствено под основата на пирамидката, е поставена украса, разграничена в три полета. Средният орнамент представлява тънка сребърна филигранна нишка опасваща меандроновидно халката. От двете страни, този орнамент е фланкиран от хоризонтално навита нишка. Украсата е нанесена с много точност и чистота на изработката. Точен паралел на този тип обеци от Тракия не ми е известен. Прави впечатление, че тези обеци и разгледаните по-горе екземпляри с пирамидална украса са изработени по една и съща схема. И в двата случая обецата е във вид на отворена халка. Единият и край е изтънен и завършва с конусовидна пъпка, на другият е припоено сферично топче, следвано от пира-

мидално тяло и еднаква украса в основата на халката. Подчертаното сходство навежда на мисълта, че двата вида обеци са от един тип. Тези с издължената пирамидка намират най-близък паралел по форма и орнаментация с една обеца от Ресилово, Дупнишко, от която е съхранена само халката, а (според авторката) другият край завършва с пирамидка подобна на обеците от Бояна (Димитрова-Тонкова 1992, 134 - 140, обр. 5). Смятам, че тази реконструкция на обецата е спорна, тъй като по форма и орнаментация тя изцяло повтаря етрополските модели и най-вероятно завършекът й е бил във вид на сферично топче.

По-ранен паралел на етрополските обеци са златните обеци от Кукува могила (обр. 1 *3*) и могила Мушовица (Филов 1934, 41, обр. 48; 87, 109).

Обеците от Етрополе са открити заедно с керамична амфора и купа местно производство и са датирани от края на V - началото на IV в. пр. Хр. (Агре 2001, обр. 8). Посочените като паралели обеци от Мушовица и Кукува могила са датирани в края на VI - началото на V в. пр. Хр. Според мен в случая се наблюдава развитие на един тип обеца. В самото начало (обеците от Мушовица и Кукува могила) халката образува почти пълен кръг, тънкият край завършва с коническа пъпка, а другият с топче, цялото тяло на халката е украсено. Като следващ етап в развитието на тази форма могат да се посочат обеците с издължената плътна пирамидка (в този случай освен етрополските, ще посоча и обецата от Ресилово). Халката им е много по-широко отворена, тежестта се измества и пада върху пирамидката. Третият етап в развитието на типа може да се илюстрира от обеците с много широко отворена халка и голяма, куха пирамидална висулка, като тежестта пада изцяло върху висулката. Предложеното развитие на този тип обеци е хипотетично, тъй като е базирано на единични находки от район, отдалечен от големите центрове. Бъдещите находки, както и по-прецизното датиране на вече известните екземпляри, ще помогне за доказването или отхвърлянето на предложената хипотеза.

Над десет са откритите в Етрополско сребърни обеци-халки (цели или във фрагментирано състояние) с ромбовидно сечение на тялото, което завършва от двете страни с конични пъпки (обр. 1 *4*). Върху тялото на обеците няма никаква украса. Вариант на този тип са обеците, изработени от тел с обло сечение и изтъняващи се краища. Повечето от тях са открити в гробове, датирани от V-IV в. пр. Хр. Подобни обеци са открити в могили край Троян (Тотевски 1994, 98), Севлиевско (Милчев 1956, 495, табл. XI) и в други райони на Тракия. Разновидност на този тип, срещана изключително рядко в Тракия, са чифт сребърни обеци-халки, открити в могила без гроб в Етрополе. Те са изработени от силно пресукана тел, краищата на която завършват с конусовидни пъпки (обр. 1 *5*). Основавайки се на съпътстващия ги керамичен материал, обеците са датирани в V в. пр. Хр. Най-близкият им паралел от територията на Тракия са сребърните обеци от могила край Малка Брестница, Ябланишко (Миков 1930-31, 162-164, обр. 145) - район, намиращ се в близост до Етрополе. Те са открити в гроб, датиран в края на ранножелязната - началото на късножелязната епоха. Вариант на етрополските обеци, от по-ранна епоха, са четири обеци от могилен гроб край с. Кочан, Благоевградско, датирани в VII-VI в. пр. Хр. (Gergova 1987, 73, Taf. 35, 156-160). Тези обеци са изработени от усукана сребърна тел, като краищата им не завършват с конусовидно топче, а са стеснени и заострени. Подобни на обеците от Кочан, са открити в Скития и се отнасят към IV в. пр. Хр. (Петренко 1978, 35-36, табл. 23, обр. 9, 14, 15).

В могила край Етрополе е открита и бронзова обеца-висулка (обр. 2 *1*). Тя е с омеговидна форма, краищата й изтъняват и преминават в извивка, завършваща с конусовидна пъпка. Украсата на краищата й е пластична и се състои от две двойки прешленчета и орнамент във вид на кегли. Предполага се, че подобни обеци-висулки са били закачвани с халки, прекарвани през ухото (Филов 1913, табл. III, 2). Точен паралел от Тракия не ми е известен. Обеци с подобни краища са открити в могила 17 при Аксютинци, в Скития, датирани в V-IV в. пр. Хр. (Петренко 1978, 35, табл. 22, 13-14). Аналогични обеци са изобразени и върху рисунки от гръцки вази, датирани в VI в. пр. Хр. (обр. 2 *4*) (Hornbostel 1980, 90-92, fig. 56).

Обецата от Етрополе е поставена като дар в могилата заедно със сребърна фибула, бронзов съд, глинен съд с кратеровидна форма и скифос, местно производство. В могилата не е открит гроб, а в насипа й са изградени три култови ями. Съоръженията в могилата и даровете се датират в V в. пр. Хр.

Сред най-изящните накити, открити в могилите край Етрополе, е една сребърна обеца-висулка (обр. 2 *2*), която вече е била предмет на научен анализ (Божкова, Агре 1995, 31, обр. 14). Времето на разпространение на обеците-висулки от този тип е от началото на V до началото на III в. пр. Хр. (Филов 1934, 42, обр. 49; 87, обр. 109). Най-близо до етрополската висулка, като техника на изпълнение и орнамен-

тация, могат да се поставят двете обеци-висулки от могила № 9 от некропола край Копринка (за съжаление, все още научно непубликувани, а известни по каталог от изложби (The riches of the Thracian rulers 1994, 45, fig. 15). Могилата и находките в нея са датирани най-общо в IV в. пр. Хр.

Примери за омеговидни обеци-висулки могат да се посочат и извън пределите на Тракия. Висулки от разглеждания тип са разпространени в целия гръцки свят от архаичната и класическата епоха (Amandry 1953, 54-55). Пикът на употребата им е от края на VII и целия VI в. пр. Хр. (Deppert-Lippitz 1985, 129-130). Извън Гърция висулки от този тип са известни от Олинт (Robinson 1888-90, tabl. XVIII, fig. 307-311) и Трилофон - Меземери (Македония) (Amandry 1953, 54, 137-140, tabl. XXIV).

Друг център на производство на омеговидните обеци е Боспор (Северно Черноморие). Като свидетелство за това служи откритият в Нимфея калъп за тяхното отливане (Трейстер 1992, 75, обр. 4, 5). Паралелно с боспорските ателиета такива е имало и в Истрия, където са открити калъпи за производство на обеци-висулки (обр. 2 *3*) (Coja 1962, fig. 12a). Калъп за производство на омеговидни обеци е открит и в Никоний, заедно с керамичен материал, отнасящ се към края на V в. пр. Хр. (Секерская 1989, рис. 55, 6). В Скития почти всички омеговидни обеци са открити в гробове от края на V-IV в. пр. Хр. и се определят като тракийски внос или изработени в местни ювелирни ателиета по тракийски образци (Петренко 1978, 35).

Популярността на обеците-висулки в тракийската среда се потвърждава и от присъствието на техни изображения като елемент от декоративната украса на редица други паметници, например нагръдниците от Войниците, Чирпанско и Старо село, Сливенско (Венедиков 1964, 78, обр. 1; Венедиков, Герасимов 1973, обр. 220, 229). Обеци с омеговидна форма са представени и като печати върху устието на питос от Севтополис (Чичикова 1984, 98, № 11-73, табл. XI).

През последните години са публикувани сребърни обеци-висулки с омеговидна форма от Горна Оряховица (Tonkova 1994, fig. 16); Орешак, Троянско, датирани в V-IV в. пр. Хр. (Тотевски 1988, 15); Крушуна, Ловешко, датирани в IV в. пр. Хр. (Джамбазов 1962, 56, обр. 1, 2а). Новооткритите обеци са от райони, намиращи се в Централна Северна България. Те са с опростена украса върху пирамидките. Единственият орнамент върху тях са вдлъбнати точици, нанесени чрез изчукване. Без съмнение най-прецизно е изработена обецата от Етрополе, явяваща се дело на опитен ювелир, работил в началото на IV в. пр. Хр.

От металните накити специално внимание заслужават нагръдниците. Като предмет с определени функции в погребалния ритуал те често присъстват в инвентара на тракийските гробни комплекси от V-III в. пр. Хр. по-рядко на север и много по-често на юг от Стара планина (Венедиков 1964, 89). По тази причина откритият сребърен нагръдник от Етрополе (обр. 3 *1*), както и още един златен нагръдник от Правешко, открит при сходна археологическа ситуация, но все още непубликуван, представляват оправдан интерес. Нагръдникът вече е бил предмет на анализ (Божкова, Агре 1995, 32-34, обр. 8). Вероятно, той е дело на местен торевт - към това насочват както украсата, груба и несръчна, така и самата изработка. На базата на различни съпоставки нагръдникът е датиран в IV в. пр. Хр.

Друг накит, често срещан в тракийските гробове, са фибулите. В Етрополе те присъстват почти във всички могили където има гроб, но ги откриваме и в такива, където гроб липсва. По-голямата част от фибулите са изработени от бронз, но има и сребърни екземпляри. Повечето от тях принадлежат към т.нар. "тракийски тип" фибули (обр. 3 *2*). Техниката на изработването им е сравнително проста. Направени са от обла тел, която при иглата, примката и иглодържателя е леко изтънена, а при дъгата на лъка и продължителя остава по-дебела. Иглодържателят навсякъде е оформен чрез изтегляне на езиковидна пластинка. Продължителят се извива вертикално нагоре и при всички фибули завършва във формата на обърнат конус. Конусът е орнаментиран с различен брой врязани концентрични пояси. Според класификацията на В. Миков подобни фибули принадлежат към по-рядко срещания IV вид на тракийския тип и са общо датирани в V-IV в. пр. Хр. (Миков 1930/31, 173, обр. 149). Т. Златковская и Д. Шелов отнасят тези фибули към III тип и ги датират от същото време (Златковская, Шелов 1971, 64). Този вариант на "тракийския" тип фибули е разпространен най-вече на север от Стара планина (Домарадски 1997, 54, обр. 5), с най-голяма концентрация на находките в Северозападна Тракия. Фибули от този тип са открити в некрополите около Враца (Николов 1972, 63, обр. 10а-г; Венедиков 1952, 206, обр. 191, 1), Царевец, Врачанско (Попов 1923/24, 128, обр. 60б), Мездра (Торбов, Паунов 1995, 46-48, обр. 1а, б), Скравена, Ботевградско (Агре 1990, 18-19, обр. 2а), Севлиевско (Милчев 1956, 486, 509-510). В началото на XX век, в махала Лъга на Етрополе, е открита още

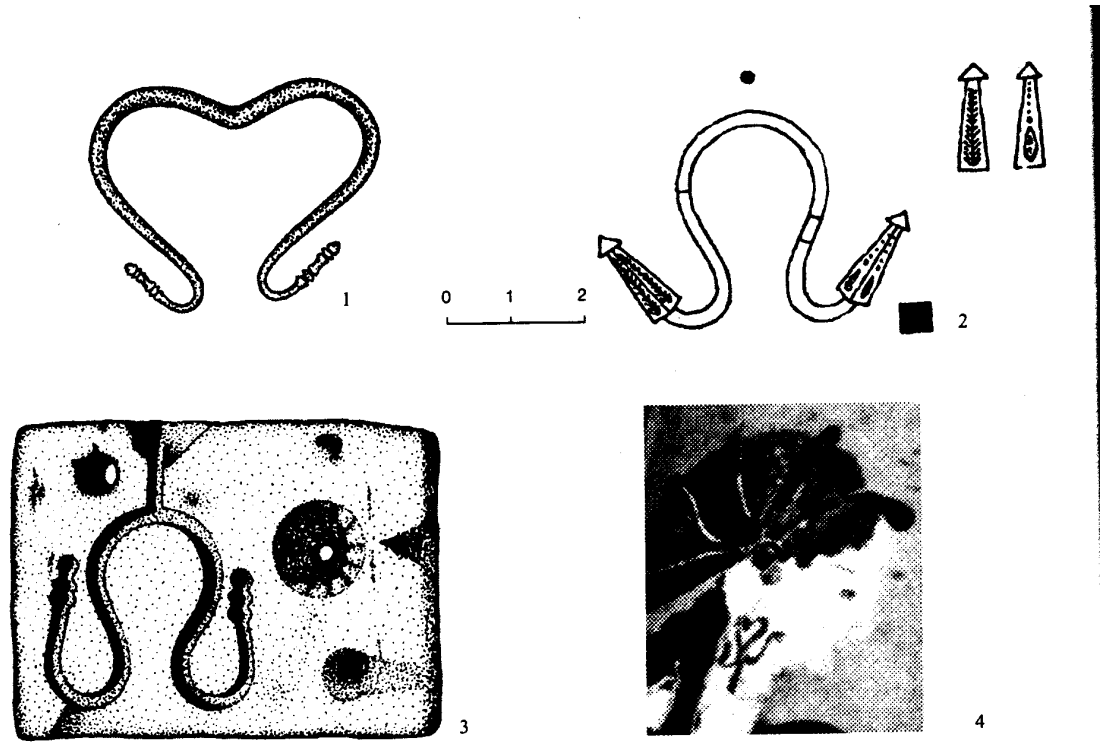

Обр. 2. *1. Бронзова обеца-висулка от могила 1 в м. Чиковото, Етрополско; 2. Сребърна обеца-висулка от могила 1 в м. Ябланица, Етрополско; 3. Калъп за производство на обеци-висулки от Истрия, V в. пр. Хр., Румъния. 4. Рисунка върху гръцка ваза - VI в. пр. Хр.*
Fig. 2. *1. A bronze earring-pendant from Tumulus 1 at the site called Chikovoto, Etropole region; 2. A silver earring-pendant from Tumulus 1 at the site called Jablanitsa, Etropole region; 3. A mould for casting earrings-pendants from Histria, Romania (5th century B.C.); 4. A picture on a Greek vase from the 6th century B.C.*

една фибула от разглеждания тип (Попов 1921, 162-163, обр. 152). На север от Дунава фибули с идентични характеристики са представени с единични находки в некрополи, датирани в IVв. пр. Хр. (Alexandrescu 1976, 131-141, fig. 2).

В другите области на Тракия броят на фибулите от този вариант на "тракийския" тип е незначителен. Могат да се посочат три фибули от Малката могила до град Шипка (Китов 1994, 53, кат. № 12, 13, 14). Те са част от накит, състоящ се от верижки с накрайници, към които са захванати по една фибула. Подобен начин на захващане с верижка, при което се образува нагръден накит, има и при две от фибулите, свързани с верижка, открити в могила в м. Ябланица край Етрополе (Божкова, Агре 1995, 29-31, табл. III, 7-8). Начинът на свързване на фибули с верижки и розети не е новост за тракийския торевт (Стоянова-Серафимова 1991, 205, рис. 2, 5; Венедиков, Герасимов 1973, 104, обр. 214; Димитрова 1966, 127). В случая наблюдаваме съхраняване и развитие на една традиция, която е била разпространена през V-IV в. пр. Хр. в различни етнокултурни райони на Древна Тракия.

Всички фибули от Етрополе вероятно са дело на местни торевти, като някои са изработени от един и същ майстор.

Пръстените не са накити, получили широко разпространение сред тракийското население в разглеждания район. Открити са два бронзови пръстена със семпъл и непретенциозен вид. Халките им са изработени от тънка тел с правоъгълно сечение, към тях са прикрепени тънки плочки с елипсовидна форма. Лицевата страна и на двете плочки е с гравирана украса. При единия съвсем схематично е предадена фигурата на сърна с подгънати под тялото крака (обр. 3 *4*). Украсата при втория пръстен е доста неясна - личат само няколко релефно врязани линии и ръбчета (обр. 3 *3*). Подобна украса се среща често като основен декоративен елемент за този вид паметници не само по тракийските земи. Пръстените с плочка са масово разпространени в античния свят, като често са използвани като личен печат при сключване на договори (Alexandrescu 1980, fig. 51). Разпространението на пръстените с плочка, върху която има изображение, на север, е резултат от влиянието на елинската култура (Домарадски 1995, 65).

Обобщавайки всичко казано дотук, могат да

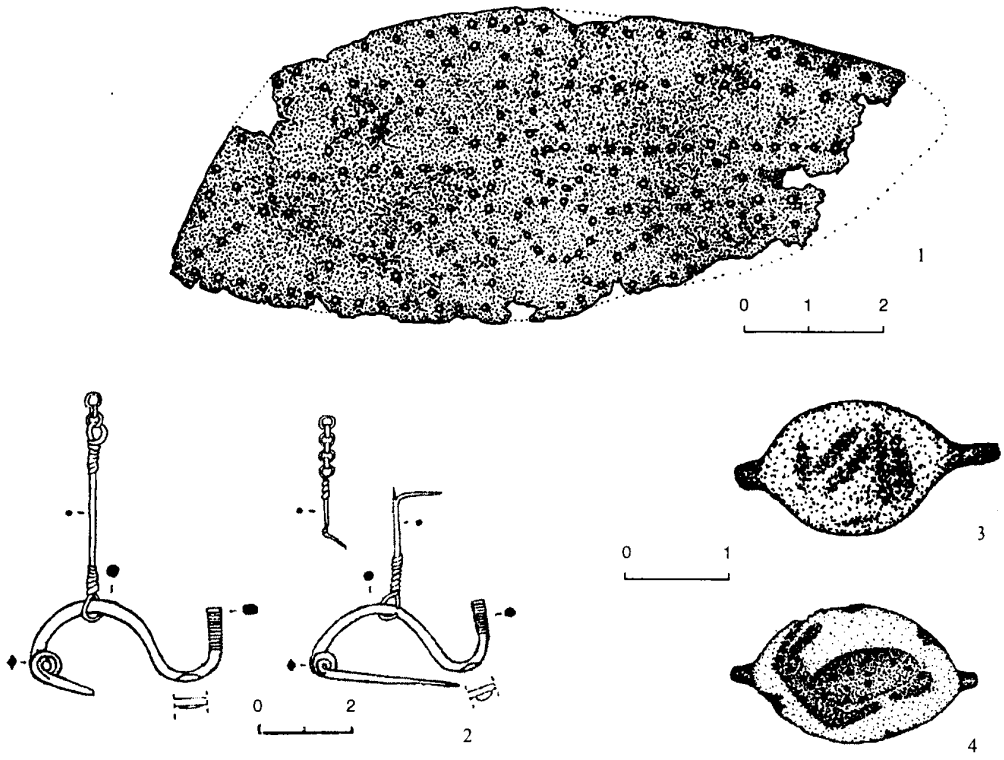

Обр. 3. 1. Сребърен нагръдник от могила в местността "Вилна зона", Етрополско, IV в. пр. Хр.; 2. Бронзови фибули, свързани с желязна верижка от могила 1 в м. Ябланица, Етрополско; 3. Бронзов пръстен от могила 1 в м. Рендашкото, Етрополско; 4. Бронзов пръстен от могила 1 в м. Ябланица, Етрополско.

Fig. 3. 1. A silver breastplate from a tumulus at the site called Vilnata zona, Etropole region; 2. Bronze fibulas linked with an iron chainlet from Tumulus 1 at the site called Jablanitsa, Etropole region; 3. A bronze ring from Tumulus 1 at the site called Rendashkoto, Etropole region; 4. A bronze ring from Tumulus 1 at the site called Jablanitsa, Etropole region

се направят някои изводи. Всички представени в публикацията накити от Етрополско се отнасят към времето от средата и края на V - до първата четвърт на IV в. пр. Хр. От обеците са застъпени различни типове, популярни най-вече в златно изпълнение сред богатото населението на юг от Стара планина. Като цяло, паралели на много от накитите, открити в Етрополе, има сред находките от Дуванлийските могили или от некрополи и селища, открити на територията на Пловдивски окръг и датирани от края на VI-V в. пр. Хр. И до днес гробовете в некропола при Дуванлий се определят като богати, свързани с изтъкнати представители на тракийската знатна аристокрация (Домарадски, 1988, 83). От своя страна, откритите материали от етрополските могили са доказателство за високото социално-икономическо и културно ниво на местната тракийска върхушка. Анализът на накитите, а така също и на откритите керамични съдове (Агре 2001), ясно показва, че местното тракийско население е поддържало оживени търговски връзки с племената и ателиетата от Южна Тракия. Контактите са се осъществявали вероятно през най-прекия път, свързващ северозападна Тракия с юга - прохода Кашана, който е най-кратък и сега.

Известно е, че в един обширен географски ареал, простиращ се по протежение на старопланинската верига от Чипровци на запад до Троян на изток, в древността се е добивало значително количество мед, сребро, желязо (Бончев 1920, 21-22; Коняров, 1953, 124). Такива руди са се извличали в древността и около Етрополе. За това свидетелстват различните инструменти за техния добив и обработка открити в стари етрополски рудници, както и огромното количество метална шлака в могилите. В етрополските рудници се е добивала и оловно-сребърна руда. Напълно е възможно част от тази руда да е била изпращана в Пистирос. Според някои учени, една от основните цели за ос-

нованието на емпориона е била той да купува метал и да организира добива на руди в Западна и Северозападна Тракия (Домарадски 1995, 61). Вероятността, част от добиваната в Етрополско руда да е изпращана в Пистирос, е голяма, имайки предвид и сравнително близкото разстояние между двата района.

На базата на разгледаните материали, а също така и на различни други податки, получени при дългогодишните разкопки, смятам, че в периода от края на V до средата на IV в. пр. Хр. на територията на съвременния град Етрополе е съществувало силно икономически развито селище. Разположено на стратегически път, между северната и южна част на Тракия, то е поддържало търговски връзки и контакти с различни райони на Тракия. Те именно са довели до разпространението на различни модни и технологични тенденции от по-бързо развиващия се юг на север. Очевидно е, че почти всички накити открити в Етрополе подражават на златните образци от Южна Тракия, само че изработени от сребро. Формата на някои от накитите от Етрополе е уникална за Тракия. Може да се предположи, че част от добиваната край Етрополе руда е оставала в самото селище, където вероятно е имало ателиета за производство на различни произведения на ювелирството. Смятам, че част от представените в тази публикация накити са изработени в тези ателиета. Използвайки местна суровина, каквато е среброто, тамошните майстори-ювелири успяват да създадат произведения които носят собствен стилов почерк.

Цитирана литература:

Агре 1990: Д. Агре. Могила № 1 от некропола при с. Скравена, Ботевградско. - Археология, 1990, 3, 17-31.

Агре 2001: Д. Агре. Към въпроса за връзките между Етрополско и Пловдивско през V-IV в. пр. Хр. - В: Сборник в памет на Мечислав Домарадски. Казанлък, 2001 (под печат).

Божкова, Агре 1995: А. Божкова, Д. Агре. Тракийски могили в местността Ябланица край Етрополе. - Археология, 1995, 4, 28-36.

Бончев 1920: Г. Бончев. Старото рударство в България и Македония. - Списание на Българската Академия на науките, 19, 1920, 21-22.

Велков 1932/33: И. Велков. Новооткрити старини. - Известия на Археологическия институт, 7, 1932/33, 410.

Венедиков 1952: И. Венедиков. Светилището при Лиляче. - Известия на Археологическия институт, 18, 1952, 195-214.

Венедиков 1964: И. Венедиков. Находката от Старо село, Сливенско. - Известия на Археологическия институт, 27, 1964, 77-110.

Джамбазов 1962: Н. Джамбазов. Гробни находки от село Крушуна, Ловешко. - Археология, 1962, 1, 56-58.

Димитрова 1966: А. Димитрова. Сребърно съкровище от с. Владиня, Ловешко. - Известия на Археологическия институт, 29, 1966, 127.

Димитрова-Тонкова 1992: М. Димитрова-Тонкова. Ранноелинистическа гробна находка от с. Ресилово, Станкедимитровско. - Годишник на Националния археологически музей, 8, 1992, 133-143.

Домарадски 1988: М. Домарадски. Тракийски богати погребения. - Terra antiqua Balcania, 3. София, 1988, 78-86.

Домарадски 1995: М. Домарадски. Емпорион Пистирос, 1. Трако-гръцки търговски отношения. Септември, 1995.

Домарадски 1997: М. Домарадски. "Тракийски" тип фибули. - Анали, 1997, 1-4, 44-58.

Златковская, Шелов 1971: Т. Златковская, Д. Шелов. Фибулы Фракии VII-V вв. до н. э. - Советская археология, 1971, 4, 50-69.

Китов 1994: Г. Китов. Долината на царете в Казанлъшката котловина. - Анали, 1994, 2-3, 46-76.

Коняров 1953: Г. Коняров. Принос към историята на рударството и металургията в България. София, 1953.

Миков 1930/31: В. Миков. Тракийски тип фибули. - Известия на Археологическия институт, 6, 1930/31, 171-182.

Миков 1930/31: В. Миков. Могилни некрополи от Ловчанско и Тетевенско - Известия на Археологическия институт, 6, 1930/31, 153-170.

Милчев 1956: А. Милчев. Археологическо проучване в Севлиевско и Троянско. - Годишник на Софийския университет, Философско-исторически факултет, 50, I, 1956, 486, 460-515.

Никулицэ 1972: И. Никулицэ. Исследование гетского могильника Ханска-Лутэрия. - В: Археологические исследования в Молдавии (1968-1969). Кишинев, 1972, 106-120.

Николицэ 1977: И. Николицэ. Геты IV-III вв. до н. э. в Днестровско-Карпатских землях. Кишинев, 1977.

Николов 1972: Б. Николов. Тракийски гробни находки от Врачанско. - Археология, 1972, 3, 53-68.

Петренко 1978: В. Петренко. Украшения Скифии VII-III вв. до н. э. Москва, 1978.

Покровская 1957: Е. Покровская. Курганы IV ст. до н. е. біля Холодного Яру поблизу м. Сміли. - Археологія, 10, 1957, 23-31.

Попов 1921: Р. Попов. Материали за проучване на Халщатската и Латенската култури в България и Македония. - Годишник на Народния музей, 2, 1921, 138-175.

Попов 1923/24: Р. Попов. Предисторически изследвания във Врачанското поле. - Известия на Археологическия институт, 2, 1923/24, 99-136..

Секерская 1989: Н. Секерская. Античный Никоний и его округа в VI-IV вв. до Р. Х. Киев, 1989.

Стайкова 1992: Л. Стайкова. Ювелирни предмети от могилно погребение при Кюстендил

(предварително съобщение). - Известия на Историческия музей - Кюстендил, 4, 1992, 227-231.
Станчев 1997: Д. Станчев. Златни накити от тракийската гробница до с. Копривец, Русенско. - Проблеми на изкуството, 1997, 3-4, 36-38.
Трейстер 1992: М. Трейстер. Бронзолитейное ремесло Боспора. - Археология и искусство Боспора. Сообщение Государственого музея изобразительного искусства им. Пушкина. Харьков, 1992, 66-90.
Торбов, Паунов 1995: Н. Торбов, Е. Паунов. Тракийски материали от околностите на Мездра. - Анали, 1995, 3-4, 46-52.
Тотевски 1988: Т. Тотевски. Златни и сребърни накитни предмети от могилни гробове в Троянско. - В: Културно историческо наследство на Троянския край. София, 1988, 10-22.
Тотевски 1994: Т. Тотевски. Траките по горното течение на река Осъм през I хил. пр. Хр. - В: Поселищен живот в Древна Тракия. III Международен симпозиум Кабиле. Ямбол, 1994, 94-103.
Филов 1913: Б. Филов. Златен пръстен с тракийски надпис. - Известия на Археологическото дружество, 3, 1913, 195-206.
Филов 1934: Б. Филов. Надгробни могили при Дуванлий, Пловдивско. София, 1934.
Чичикова 1984: М. Чичикова. Антична керамика. - В: Севтополис, 1. София, 1984, 18-114.
Alexandrescu 1976: A. Alexandrescu. A propos des fibules "thraces" de Zimnicea. - Thraco-Dacica, I, 1976, 131-141.
Alexandrescu 1980: A. Alexandrescu. La necropole de la Zimnicea. - Dacia, 24, 1980, 90-120.
Amandry 1953: P. Amandry. Les bijoux Antiques (Collection Hellene Stathatos). Strasbourg, 1953, 48-70.
Berciu 1974: D. Berciu. Contribution a l'etude de l'art Thraco-Gete. Bucuresti, 1974.
Coja 1962: M. Coja. L'artisanat a Histria du V ie au I e s. avant notre ere. - Dacia, 6, 1962, 49-69.
Gergova 1987: D. Gergova. Fruh- und altereisenzeitliche Fibeln in Bulgarien. Munchen, 1987.
Deppert-Lippitz 1985: B. Deppert-Lippitz. Griechischer Goldschmuck. Mainz, 1985.
Higgins 1961: R. Higgins. Greek and Roman Jewellery. London, 1961.
Hornbostel 1980: W. Hornbostel. Aus Grabern und Heiligtumern. Mainz/Rhein, 1980.
Sakellakis 1992: J. Sakellakis. Musee d'Heracleion. Athenes, 1992.
Sirbu, Florea 1997: V. Sirbu, G. Florea. Imaginar si imagine in Dacia Preromana. Braila, 1997.
Rhomiopoulou 1979: K. Rhomiopoulou. Threasures of Ancient Macedonia. Thessalonike-Athens, 1979.
Robinson 1888-90: D. Robinson. Excavations at Olynthus, 10, 1888-90.
The Riches of the Thracian rulers. Tokyo, 1994.
Tonkova 1994: M. Tonkova. Vestiges d'ateliers d'orfevrerie thraces des Ve - IIIe s. av. J. -Ch. (sur le territoire de la Bulgarie).- Helis, 3, 1994, 200-214.
Tonkova 1998: M. Tonkova. Les ateliers d'orfevres de luxe en Thrace: methodes de localisation. - Topoi, 1998, 749-764.

Thracian decorations from the Region of Etropole (5th - 4th century B.C.)

Daniela Agre

The paper offers an analysis of the adornments found during the last 10-12 years during archaeological excavations conducted in the region of Etropole. Earrings are among the most often found adornments made from a precious metal. A pair of silver earrings with pyramidal decoration belonging to the earliest type, was found in a rich female grave dated to the 5th or the very beginning of the 4th century B.C.

Two other silver earrings are representatives of another type. They are open rings terminating with cone-shaped buds at the one end, and spherical hollow globules soldered on top of solid elongated pyramids at the other. No exact parallels from Thrace are known for this type of earring. The discussed samples were found together with a ceramic amphora and a bowl of local manufacture and are dated to the end of the 5th or the beginning of the 4th century B.C.

More than 10 silver loop-shaped earrings with a rhomboid cross-section, terminated on both ends by conical buds, have been found in the region of Etropole. There is no decoration on the body of these earrings. Most of them were found in graves dated to the 5th - 4th centuries B.C. Another silver pair of loop-shaped earrings belonging to a variant of the same typewas found but is rarely in Thrace. The ends are also terminated by conical buds, but the body is entirely made of twisted wire. These earrings were found in a tumulus with no grave under it. They are dated to the 5th century B.C. on the basis of the concomitant ceramic material.

A bronze earring-pendant was found in a tumulus near Etropole. It gets thinner towards both ends, which bend and are terminated in conical buds. It has been suggested that similar earring-pendants were attached to rings squeezing through the ear. No exact parallels are known from Thrace. The earring was placed in the tumulus as a gift, together with a silver fibula, a bronze vessel, a krater-shaped ceramic vessel and a skyphos of local manufacture, all of them dated to the 5th century B.C.

Fibulae are found in almost all of the tumuli in the region of Etropole, in which there are graves. They are also found in tumuli without graves as well. Most of the fibulae are made from bronze, but silver ones are also known. The bulk of them belong to the so-called Thracian type. All of the fibulae from the region of Etropole were probably produced in local workshops. Some of the finds were made by one and the same artisan.

All the adornments from the region of Etropole presented in this paper date from between the middle or the end of the 5th and the first quarter of the 4th century B.C. The finds from the tumulus necropolis near Duvanli and other necropoleis and settlements in the territory of Plovdiv district, date to the late-6th - 5th century B.C., and offer good parallels for many of the discussed finds. The analysis of the adornments as well as the concomitant pottery prove that the local Thracian population maintained lively trade relations with tribes and workshops in Southern Thrace. The contacts most probably used the shortest route which connected Northwest Thrace to the South - through the Kashana Pass.

In the author's opinion, economic life was highly developed in the area of the modern town of Etropole during the period from the end of the 5th to the mid-4th century B.C. It was situated along a strategic road connecting the northern and southern parts of Thrace and maintained trade relations with different regions. These contacts favoured the distribution of new fashions and technological advances from the faster developing South to the North.

The forms of some of the adornments from Etropole are unique for Thrace. It may be suggested that part of the ore mined in the region was used by the artisans who worked in the region of modern-day Etropole. There must have been workshops specialized in toreutics in this settlement. Some of the adornments presented in this paper may well have been produced in those workshops. The local artisans, who worked with local raw materials (silver), succeeded in creating pieces with their own specific style.

Слънчевият часовник от Пауталия

Петър Вълев

Постаментът с надпис на старогръцки език, в който се съобщава, че архитектите Лаомедон и Глаукиас, синове на Стратон, са поставили слънчев часовник (ὡροσκόπιον) в чест на свещения храм и на града, е намерен през 1972 г. в Кюстендил (Слокоска 1974, 61). Той произхожда от развалините на Пауталия, получила за първи път градска уредба и благоустрояване (Слокоска 1989, 28-29) през управлението на римските императори Марк Улпий Траян (53-117; 98-117) и Публий Елий Хадриан (76-138; 117-138).

Изработен от голям гранитен блок (обр. 1), постаментът е с размери: 144 × 110 × 51, 5 см. Върху горната му повърхност старателно е издълбан Г-образен жлеб[1], а зад него, почти в една линия с чупката - още две, значително по-малки правоъгълни дупки[2].

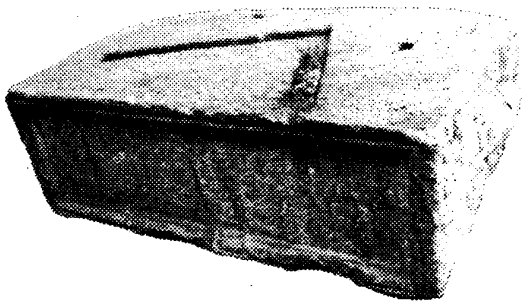

Обр. 1. Постаментът за слънчев часовник от Пауталия
Fig. 1. The sun-dial pedestal from Pautalia

По палеографските данни от надписа Л. Слокоска датира паметника към края на II - нач. на III в. (Слокоска 1974, 64), а в монографията си за топографията, градоустройството и укрепителната система на Пауталия локализира градския площад, където вероятно е стоял слънчевият часовник. Като се съобразява с местоположението на разкритите археологически паметници, Слокоска насочва вниманието към четири варианта (Слокоска 1989, 2), два от които според нея са по-убедителни от останалите. Площадът е бил разположен там, където Декуманус максимус променя посоката си в направление изток-североизток и продължава към източната порта. Откриването на постамента на известно разстояние (западно от разглежданата зона) не отхвърля възможността той да произхожда именно от агората. Косвени белези за транспортирането и преупотребата му в по-късен строеж са множеството повреди на сложно профилираната рамка, ограждаща надписното поле, и разбитата задна част на блока.

И в първата публикация на надписа за слънчевия часовник от Пауталия (Слокоска 1974, 63), и в монографията, излязла 15 години по-късно (Слокоска 1989, 27), Л. Слокоска изказва предположението, че паметникът е бил свързан с базиликата, построена по времето на Хадриан - 135 г. сл. Хр. (IGBulg IV, 2057).

Успоредно с епиграфското изследване на надписа е направен опит и за графична реконструкция на слънчевия часовник, монтиран над постамента. "Вдлъбнатите жлебове на горната хоризонтална повърхност са с конструктивно предназначение и показват мястото на монтиране на самия часовник" (Слокоска 1974, 61). Първата идея, че неговата приемателна повърхност е представлявала четвърт сфера (Слокоска 1974, 63, обр. 7), т. е. от типа hemicyclium excavatum ex quadrato ad enclimaque succisum[3], упоменат от Витрувий (Vitr. IX, 8, 1), не е подкрепена в една по-късна публикация на Ю. Фърков (Фърков 1985, 189): "Големината на масивния гранитен постамент с посветителен надпис предполага значителни размери на надстройката, вероятно метална полусфера, разграфена на часови меридиани и паралели - годишните сезони. Горният паралел сочел зимното слънцестоене, средният - пролетното и есенното равноденствие, а долният - лятното слънцестоене."

Разграфяването на преобладаващата част от античните слънчеви часовници, дори приемателната им повърхност да не е част от сфера, а от цилиндър или конус, е описано правилно в цитирания пасаж от изследването на Ю. Фърков. Пропусната е обаче възможността един изчезнал екземпляр, от който все пак са запазени следи върху горната повърхност на гранитния блок, да бъде визуално реконструиран с по-голяма сигурност. Тези следи позволяват да се насочим към рядко срещаните антични образци (само два), представляващи комбинация от 2 или 4 вертикални приемателни повърхности, сключващи ъгъл от около 45° с меридианната равнина на местопоставянето им.

[1] *Западният жлеб е с размери: 80,3 (външен ръб); 72,0 (вътрешен) г шир. 7,0 г дълб. 3,0 см, а източният: 62,3; 53,0 г 7,5 г 3,0 см*
[2] *Западна: 4,7 г 2,7 г 2,5 см; източна: 5,0 г 2,7 г 2,0 см*
[3] *Според превода на Ф. А. Петровский (Vitr., 185): "Полукръг, издълбан в призма и срязан по [в зависимост от - бел. П. В.] височината на полюса...".*

Единият от тях (с 4 приемателни повърхности, две по две симетрични на пладнената линия) е бил предназначен за района на Атина. Съхранява се в Британския музей под No 2544 (обр. 2). Размерите му са: вис. 49,7 × шир. 98,5 × макс. деб. 32,3 см (Gibbs 1976, 346-347, 408); пропорциониране: 3 : 6 : 2. Средният от трите гномона, насочен точно на юг, е хвърлял сянка върху двете вътрешни (симетрично разграфени) вертикални равнини, засичащи се помежду си под прав ъгъл. Страничните приемателни повърхности всъщност дублират вътрешните. Лаконичен надпис на старогръцки език под най-левия "циферблат" съобщава името на майстора (IG III, 427), известен и от друг датиран надпис (IG III, 239), което дава възможност изработката на уникалния по форма времеизмервателен уред да се определи към края на III - началото на IV в.

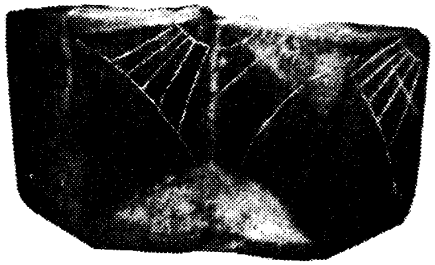

Обр. 2. Слънчевият часовник (No 2544), съхраняван в Британския музей
Fig. 2. Sun-dial No. 2544 kept in the British Museum

Вторият слънчев часовник (с 2 приемателни повърхности) е бил поставен в Нарбо Марциус. Съхранява се в Лапидарния музей при старата църква на Ламуржие в дн. Нарбон (Южна Франция) под No 869-109-1. Размерите му са: 77,4 × 34,0 × 6,4 см (Gibbs 1976, 361, 413)[4]. Вертикалните равнини, наподобяващи крила, се пресичат под прав ъгъл като оформят пладнената линия, обща за двете симетрични разграфявания (обр. 3). Отношението между разстоянието "гномон - лятна сезонна линия" и височината на слънчевия часовник е точно 3 : 5.

Часовникът от Пауталия се е различавал от разгледаните образци по това, че не е бил изработен от монолитен блок, а от две каменни (мраморни?) плочи със сглобка почти под прав ъгъл, оформяща пладнената линия, т. е. приемам такава конструкция, каквато диктува формата на Г-образния жлеб[5]. Дупката за гномона е била така издълбана над пладнената линия (6-ия час на деня), че при монтирането и заливането му с олово двете плочи да бъдат здраво скрепени в горната си част. Плочите (с дебелина 7,0-7,5 см) са били допълнително стабилизирани във вертикално положение чрез железни подпори отзад[6].

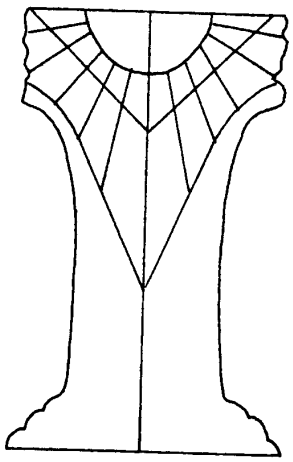

Обр. 3. Схематичен изглед на слънчевия часовник от Нарбо Марциус (Франция)
Fig. 3. Sketch of the sun-dial from Narbo Martius (France)

Разграфяването на вътрешните приемателни повърхности е била асиметрична по отношение на пладнената линия. Това заключение се подкрепя от различната дължина на двата жлеба (ръбовете отвътре са 53 и 72 см; приблизително отношение 3 : 4; отклонение 0,6 см)[7]. Косвено основание за асиметричното разграфяване на приемателната повърхност с домираща утринна половина[8] има у Артемидор Далдиански от II в. Античният автор съобщава, че в съновиденията "по принцип винаги е по-добре часовникът да показва преди пладне, отколкото след пладне" (Art. Dal. III, 66). Такъв

[4] *Действителната ширина е значително по-голяма, а дебелината от 6,4 см вероятно се отнася за всяко от разграфените каменни крила.*
[5] *Ясно е, че отхвърлям категорично и предположението за изцяло метален корпус на слънчевия часовник. Действително в тази епоха са изработвани екземпляри от бронз, но това са тъй наречените "пътни часовници", които не са били по-големи от няколко сантиметра в диаметър (Buchner 1971, 457-482; Пипуныров 1982, 52-56). Преносимите (или настолни) метални времеизмервателни инструменти намират най-голямо приложение едва през XVI-XVII в. (Ward 1970, 11).*
[6] *При по-специално профилиране на долния край на плочите тяхната дебелина би могла да превиши ширината на жлебовете. При внимателния оглед на постамента (21. VIII. 1989) следи от такава сглобка не бяха забелязани. В замяна на това установих, че едната от спомагателните дупки (западната) е залята с олово. Тя е с ~0,5 см по-плитка от другата.*
[7] *Отношението 3 : 4 е сигурно свидетелство за приложение на Питагоровия триъгълник [3, 4, 5]*
[8] *Върху по-дългата (и поради това с по-внушително по големина разграфяване) югозападна плоча (с югоизточно изложение) е отмервано времето преди обед.*

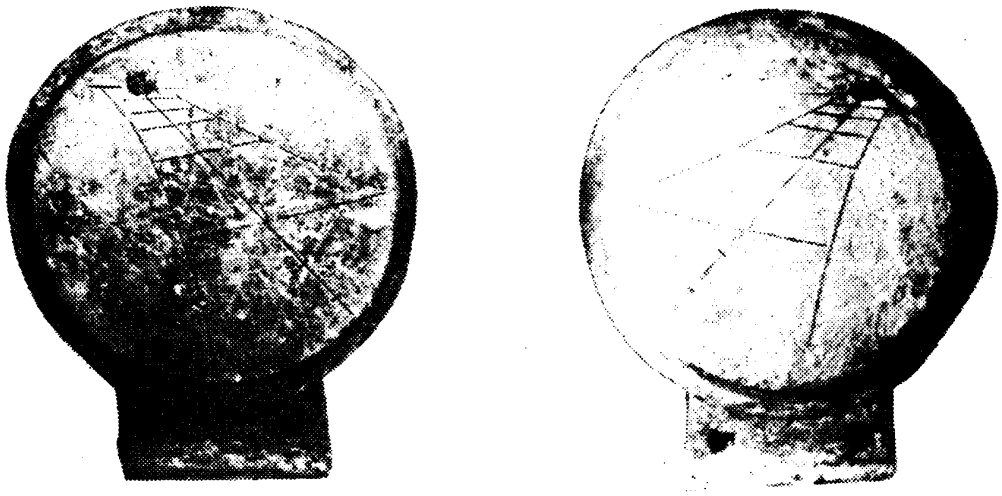

Обр. 4. Слънчев часовник от Националния музей в Рим
Fig. 4. A sun-dial kept in the National Museum in Rome

сън е тълкуван като предвещание за дълъг живот[9].

Тъй като дупките върху постамента, предназначени за двете метални подпори, са изтеглени доста назад (обр. 1), може да се предположи, че това е направено умишлено - да не пречат на евентуалните допълнителни разграфявания на гърба на часовника, отчитащи посоката и дължината на сянката, т. е. първите утринни и последните следобедни часове на летните месеци, когато Слънцето изгрява от североизток, а залязва на северозапад. Разбира се, това е само догадка. Сравнително високите каменни плочи също са изисквали стабилни подпори, фиксирани към постамента на по-голямо разстояние от тях.

Типичен пример за слънчев часовник (обр. 4), ориентиран с приемателните си повърхности на изток и запад, представлява един екземпляр, притежание на Националния музей в Рим (Gibbs, 366-367, сн. 60, 61). Неговото оформление и ориентация на приемателните повърхности го отличават от разглежданите образци, но разграфяването от двете му страни подсказва най-общо как биха изглеждали допълнителните приемателни повърхности на гърба на изчезналя екземпляр от Пауталия.

Алгоритъм на археоастрономическите изследвания[10]:

1. Интерполиране на географските координати на обекта от подходяща карта (УГК, 72): φ и λ, равни съответно на 42°18' с.ш. и 22°41' и.д.; tg φ = $^{10}/_{11}$ = $^{5}/_{5,5}$ (κλιματα); arctg $^{5}/_{5,5}$ = 42°16'25".

2. Определяне наклона на еклиптиката **ε** по формулата на Нюком[11] за епоха 200 г. сл.Хр.: ε_{200} = ±23°41'; tg ε ≈ $^{7}/_{16}$ ≈ $^{3}/_{7}$.

3. Изчисляване елементите на видимото движение на Слънцето (екстремни стойности за 200 г.)[12]:

$\xi = \pm 32°54'$ ($\sin \xi = \sin \varepsilon : \cos \varphi$; $\operatorname{tg} \xi \approx {}^{11}/_{17}$),

$h_{0\ 21.III - 23.IX} = 90 - \varphi = 47°42'$ ($\operatorname{tg} h_{21.III} \approx {}^{5,5}/_{5}$),

$h_{0\ 22.VI} = 90 - \varphi + \varepsilon = 71°23'$ ($\operatorname{tg} h_{22.VI} \approx {}^{10}/_{3}$),

$h_{0\ 22.XII} = 90 - \varphi - \varepsilon = 24°01'$ ($\operatorname{tg} h_{22.XII} \approx {}^{4}/_{9}$).

4. Изчертаване на два шаблона върху прозрачна материя: хоризонтален (за слънчевите лъчи при изгрев и залез по време на равноденствията и слънцестоянията) и вертикален (пет лъча за меридианното сечение, два от които са за хоризонта и вертикалата).

5. Изчертаване на плана на постамента за слънчевия часовник в подходящ мащаб.

6. Налагане на хоризонталния шаблон върху плана[13]. Графически отмерените ъгли между меридиана на мястото и перпендикуляра на челната равнина на постамента с надписа за

---

[9] *Слънчевият часовник е бил една от забележителностите на града, при който пътят от Скупи и Стоби се е разклонявал към Сердика и Филипополис, а през Скаптопара е продължавал към долното поречие на река Струма (Slokoska 1976, p. 98). Би трябвало да отчетем психологическото му въздействие върху гостите на Пауталия, привлечени от лековитите минерални бани.*

[10] *Конкретното приложение на алгоритъма е описано в други мои публикации (напр. Valev 1990), поради което тук ще си позволя да представя само най-необходимите му стъпки.*

[11] *$\varepsilon = 23°27'08",26 - 46",845\ T - 0",0059\ T^2 + ...$, където T е броят на столетията до 1900 г. сл. Хр. с отрицателен знак.*

[12] *ξ - ъгълът между линията "изток-запад" и изгревите (респ. залезите) по време на солстициумите ($\xi = \pm 0°$ при еквинокциумите); h_0 - височина на Слънцето в меридиана (над хоризонта по обед).*

[13] *Измежду възможните няколко варианта за разположението на този шаблон избирам два. В първия приемам, че меридианната линия (посока север-юг) съвпада с ъглополовящата на ъгъла между двете части на Г-образния жлеб. При този вариант часовите и сезонните*

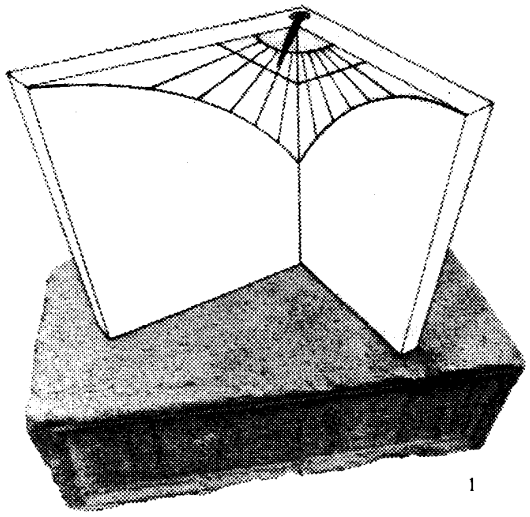

1

Обр. 5. Принципна реконструкция на слънчевия часовник от Пауталия (1). Сцена от древноримския бит (Drecker 1925, 88) върху сребърна ваза от Порто Анзио (2)
Fig. 5. 1. General reconstruction of the sun-dial from Pautalia. 2. An episode from everyday life in Ancient Rome, depicted on a silver vase from Porto Anzio (Drecker 1925, 88).

двата варианта на положение на гномона са съответно 22° и 20° (средно 21°). Този резултат е много близък до отклонението на Декуманус максимус от посока изток, равно на 20° северно (Слокоска 1989, 22). Следователно може да се изкаже предположението, че постаментът е бил ориентиран успоредно на Декуманус максимус в източната част на агората, положение, при което главният гномон (между двете плочи) е бил насочен на юг.

7. Преди да бъдат изследвани часовите и сезонните линии и преди да се направи вертикална възстановка на двете приемателни повърхности (обр. 5), би могло по пътя на разсъжденията да се установят оптималните размери на слънчевия часовник във височина.

Височината на буквите - от 3 до 6 - 6,5 см, позволява посветителният надпис да бъде четен спокойно от (наклонено) разстояние около 2 м. При 45° среден наклон на зрителните лъчи височината на горния ръб на постамента ще бъде $2 : \sqrt{2} \approx 1{,}41$ м $\approx 4\,^{3}/_{4}$ римски стъпки над хоризонта на очите. Приемам, че височината на този хоризонт е ~ $5\,^{1}/_{2}$ pR или ~ 1,63 м.

Най-ниската точка на хвърлената от гномона сянка се намира в пладнената линия по време на лятното слънцестоене. Дължината на сянката ще бъде равна на g . tg $h_{O\ 22.VI}$, където g е дължината на гномона (~ 0,1973 м или ~ $^{1}/_{3}$ pR), отчетена графически от работните чертежи, а $h_{O\ 22.VI}$ - на 71°23 (т. 3). За дължината на сянката в пладнената линия получавам ~ 0,586 м (~ 2 pR).

Хоризонталното разстояние от горния външен ръб на постамента до вътрешната чупка на Г-образния жлеб, т. е. до пладнената линия, е ~ 0,6 м. За да се вижда долният край на пладнената сянка (приех 45° за наклон на зрителните лъчи), към нейната дължина трябва да се прибавят още 0,6 м (~ 2 pR).

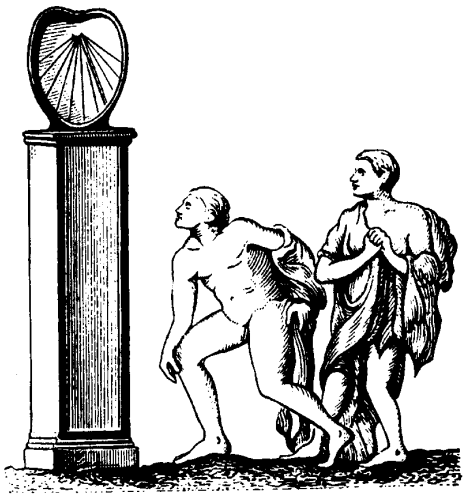

2

За височината на цялото съоръжение (от каменната настилка на агората до хоризонта на гномона) ще се получи ориентировъчният размер ~ 4,23 м или ~ $14\,^{1}/_{4}$ pR[14].

Любопитно е твърде вероятното отношение между височината на постамента, равна на 0,514 м, и височината на самия времеизмервателен уред - 1,186 м (0,60 + 0,586):

0,514 : 1,186 (в метри) $\approx 1\,^{3}/_{4}$: 4 (в pR) = 7 : 16 (в модули; 1 модул = $^{1}/_{4}$ от стъпката) $\approx$ 3 : 7.

8. Денят в древността е бил разделян на 12 части, независимо от годишния сезон. С помощта на съвременни формули би могло да се изчислят теоретичните дължини на сянката на гномона за всеки "кръгъл" час (часова линия). В нашия случай обаче това не е необходимо. Двете приемателни повърхности са били разчертани по традиция с прави линии през 15 от основата на гномона. Върхът на сянката е бил проследяван и отбелязван в дните на слънце-

линии в двете части ще бъдат симетрични. Във втория вариант приемам, че оста север-юг е слабо отклонена, за да се използват максимално приемателните повърхности и на двете крила на часовника. Разграфяванията в този случай ще бъдат асиметрични.

[14] 1,63 + 1,41 + 0,60 + 0,59 = 4,23 м или $5\,^{1}/_{2} + 4\,^{3}/_{4} + 2 + 2 = 14\,^{1}/_{4}$ pR.

стоянията (± 10 дни) и равноденствията (±1 ден), след което се е пристъпвало към гравиране на сезонните и часовите линии (между зимната и лятната). По този начин рискът от теоретични грешки е бил избегнат. В подкрепа на предполагаемия практически подход към разграфяването на часовника от Пауталия изказвам следните съображения:

- Постаментът е бил поставен над сравнително висок (2,53 м ≈ 8 1/2 pR) зидан фундамент, слабо подавайки се навън, за което може да се съди по улея-водобран, изработен на ~ 7 см от фасадата с надписа (Слокоска 1974, 60).

- Изграждането на фундамента и поставянето на няколкотонния каменен блок над него са съпроводени от грешки при ориентацията им. Едва накрая (върху равнината на блока) може да се определи направлението север-юг (Vitr. I, 6, 6-7) и спрямо него - мястото на стъпките-жлебове, предназначени за двете плочи.

- Вътрешният ъгъл между плочите е около 83 (вместо теоретичните 90°), т. е. понижената точност недвусмислено подсказва, че предстои провеждането на гномонни измервания.

- Различната дължина на двете плочи, което предполага различни по големина разграфявания (при обща пладнена линия и едни и същи пресечни точки със сезонните линии), би затруднила и най-опитния майстор; следователно той би избрал по-сигурния, практическия подход.

- Вероятността да има и допълнителни разграфявания на гърба на плочите допълнително комплицира проектирането на часовника, т. е. отново се налага практическият подход на работа.

Съображенията ми, въпреки че са от археоастрономическо естество, потвърждават заключенията на Л. Слокоска за местоположението на агората и в частност на постамента за слънчевия часовник от Пауталия. От друга страна (като се вземат под внимание и приведените паралели), може да се внесе корекция в лансираните досега хипотези, както за устройството на липсващия слънчев часовник, така и за вида на материала, от който е бил изработен. Ако той е бил поставен пред базиликата на Хадриан и ако тази базилика е оформяла градския площад, то мястото й трябва да се търси в североизточния му край. Постаментът за слънчев часовник би трябвало да е между базиликата и Декуманус максимус, т. е. върху самостоятелен фундамент и в направление изток-североизток (с надпис, успореден на улицата). Само това местоположение и ориентация на постамента с часовника биха осигурили най-продължителното му осветяване от слънчевите лъчи през дните на годината.

Цитирана литература:

Пипуныров 1982: В. Н. Пипуныров. История часов. Москва, 1982.

Слокоска 1974: Л. Русева-Слокоска. Надпис за слънчев часовник от Пауталия. - Музеи и паметници на културата, 1974, 2-3, 60-65.

Слокоска 1989: Л. Русева-Слокоска. Пауталия, 1. София, 1989.

УГК: Учебен географски атлас. София, 1959.

Фърков 1985: Ю. Фърков. Символи на слънцето в Кюстендилско. - Годишник на регионалния център по култура, I. 1, 1985.

Art. Dal.: Artemidor Daldiani. Onirocriticon Libri V (Артемидор Далдиански. Съногадания. София, 1988)

Buchner 1971: E. Buchner. Antike Reiseuhren. - Chiron 1. München, 1971, 457-482.

Drecker 1925: D. Drecker. Zeitmessung und Sterndeutung in geschichtlicher Darstellung. Berlin, 1925.

Gibbs 1976: Sh. L. Gibbs. Greek and Roman Sundials. New Haven and London, 1976.

IG III: Inscriptiones Graecae.

IGBulg IV: G. Mihailov. Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae. 1-4. Serdicae, 1956-1970.

Slokoska 1976: L. Ruseva-Slokoska (LRS). - In: Tabula Imperii Romani. La feuille K 34 Sofia. Index historique et topographique. Ljubljana, 1976.

Valev 1990: P. Valev. Ancient sundials from Moesia and Thracia (The sundial found at Montana). - Balcanica Posnaniensia. Acta et studia, 5, 1990, 163-181.

Vitr.: Vitruvii de architectura libri decem (Витрувий. Десять книг об архитектуре. Москва, 1936).

Ward 1970: F. A. B. Ward. Time Measurement. London, 1970.

The Sun-Dial from Pautalia

Peter Valev

In 1972 a pedestal with a dedicatory inscription was found in the Roman city of Pautalia (today Kjustendil). The inscription tells that the architects Laomedon and Glaukias, sons of Straton, erected a sun-dial (ὡροσκόπιον) in honour of the Holy Temple and the city. Based on paleographic evidence, L. Slokoska dates the monument to the end of the 2nd or the beginning of the 3rd century AD.

The traces of how the time-measuring device was attached on the pedestal as well as similar samples from other parts of the ancient Greek and Roman world make it possible to restore its appearance. The attempts by other authors until now to determine the material and shape of the sun-dial face are rejected by us as inconsistent.

The sun-dial had two vertically positioned stone (marble?) plates fixed in an elbow-shaped groove. They were additionally stabilized by iron supports on the back. Lead traces can still be seen in one of the beds for those supports. The asymmetrical division of the sun-dial face was most probably done where the sun-dial was erected, after taking exact measurements at the time of the solstices and equinoxes.

An attempt is made at reconstructing the optimal height of the sun-dial (4,23 m ≈ 14 ¼ pR from the agora pavement). The correlation between the height of the pedestal (1¾ pR) and the one of the time-measuring device (4 pR) is established on grounds of actual measurements of the pedestal, objective calculations of gnomon's (~ ⅔ pR) and the shade's length at midday (~ 0,586 m ≈ 2 pR) as well as certain logical asumptions (e.g. the ray of vision should be placed at ~ 45° in order to see the lower end of the midday shade). The correlation equals to:

0,514 : 1,186 (in metres) ≈ 1¾ : 4 (in pes Romanus) = 7 : 16 (in modules; 1 module = ¼ pR) ≈ 3:7

The archaeoastronomical considerations presented in this paper corroborate L. Slokoska's conclusions about the situation of the agora in regard to the decumanus maximus. Moreover, the time-measuring device must have been placed exactly in the north-western corner of the ancient city square in order to be lit by sunbeams and function throughout the year.

Декрет на Калатис (IGBulg. II, 780 ter)

Методи Манов

Предмет на настоящата публикация е един почетен декрет, написан на дорийски диалект. Надписът е намерен случайно в края на XIX век при с. Костена река, Шуменско и е публикуван в по-стари издания главно с рисунки или с преписи; в корпуса на Г. Михайлов липсват негова фотография и развит текст; посочен е само като номер с препратка към по-старите публикации. Тъй като смятам, че в досегашните му публикации този епиграфски паметник не е получил най-удачната интерпретация, тук отново го представям с пълната част на запазения старогръцки текст, с рисунката на Е. Калинка и със снимка (обр. 1 и 2).

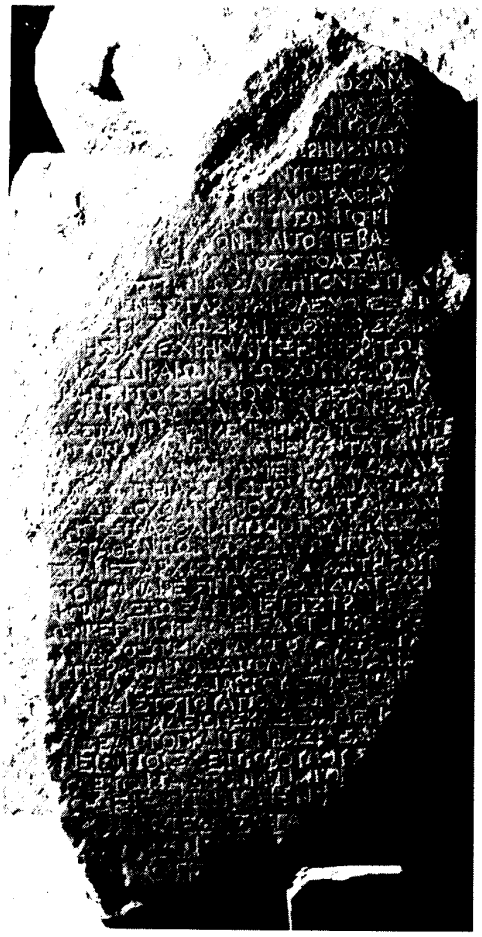

Обр. 1. Декрет на Калатис, открит в България (снимка: Красимир Георгиев)
Fig. 1. A Decree of Callatis, found in Bulgaria (photo: Krassimir Georgiev)

Мраморната плоча е счупена отгоре и отдолу, частично е повредена и отляво, и отдясно. Размерите й са: височина – 67 см; ширина – 35 см; дебелина – 9 см. Височина на буквите – 1,2 см. Съхранява се в НАМ-София под инв. № 1408.

... ...
.....με.....,....
... ... ος αμω .....
... ...αν καὶ ἐκτ[ε ?-
... ...να τοῦ δ[ά]μου
5... ... ... ὠλιγ]ωρημένων [τῶν ἰ-
δίων κοινὰν σωτηρία]ν ὑπερτιθέμ[ενος
οὔτε κίνδυνον οὔ]τε κακοπαθίαν [ἐκκλί-
νων.....τ]ῶ[ι] δ[ά]μωι τι τῶν ποτὶ [ψ
(vel Y vel Π – M.M.)
... ... ἐκ]πονῆσαι, τοῦ τε βασ[ιλέος ...
10... ... ... .ἀ]ξι[ωθ]έντος ὑπὸ Ασαβιθ.....
.....]ων, ὅπως λύσῃ τὸν ποτὶ Σ.....
.....ν] ἐνεστακότα πόλεμον, ἐξαπο[στα-
λεῖ]ς ἐκτενῶς καὶ προθύμως καὶ με[τὰ
παρ]ρησίας ἐχρημάτιξεν περὶ τῶν [τᾶς
15 π]όλιος δικαίων ὅπως οὖν καὶ ὁ δᾶ[μος
φ]αίνεται τοὺς εὐνοοῦντας ἑαυτῶι κα[ὶ κα-
λ]ο[ὺς] καὶ ἀγαθοὺς ἄνδρας τιμῶν καθη[κόντ-
τ]ως, ἐπαινε[ῖσ]θαι μὲν ἐπὶ τούτοις τόν τε [δᾶ-
μ]ον τὸν Ἀ[πο]λλωνιατᾶν ἔχοντα τὸν προ[θύ-
20 μως ἀντιλαμβανόμενον τᾶς Καλλατ[ια-
νῶν σωτηρίας καὶ Στρατώνακτα Λυ[γδά-
μι[ο]ς δεδόχθαι τᾶι βουλᾶι καὶ τῶι δάμ[ωι
ἐ]παγγείλασθαι αὐτῶι, ὅτι ὁ δᾶμος ἀ[ποκα-
τ]αστα[θέ]ντων αὐτῶι τῶν πραγμά[των
25 ε]ἰς τὰν ἐξ ἀρχᾶς διάθεσιν καὶ τηροῦν[τος
α]ὐτοῦ τὰν αἵρεσιν, ἂν ἔχων διατελεῖ [ποτὶ
τ]ὰ κοινά, ἀξίως αὐτὸν ἐπιστραφησε[ῖσθαι
τ]ῶν γεγονότων εἰς αὐτὸν εὐεργε[τημά-
τ]ων· ἀποστεῖλαι δὲ τοὺς στρατα[γοὺς τὸ
30 ἀ]ντίγραφον τοῖς Ἀπολλωνιατᾶν ἄ[ρχουσι
κ]αὶ παρ[α]καλέσαι αὐτοὺς τὸν ἔπαι[νον τι-
θέ]μεν εἰς τὸ τοῦ Ἀπόλλωνος ἱερὸ[ν τό-
πον ἐπιτάδειον ἐκλεξαμένο[υς καλέ-
σα]ι δὲ αὐτὸν καὶ τὸν βασιλέα ε[ἰς τὸ πρυ-
35 τα]νεῖον· τοὺς δὲ προβούλους [τοὺς προ-
β]ουλεύοντας τὸν μῆνα τὸν [παρόντα
ἀπ]οδεῖξαι τόπον ἐν τ[ᾶι ἀγορᾶι
εἰς] ὃν ἀνατεθησεῖται [τὸ ψάφισμα, εἰς
δὲ τελα]μῶν[α ἀναγράψαι καὶ τὸ εἰς
40 αὐτὸν ἀ]ποτε[λέσαι ἀνάλωμα τοὺς.....
... ...

Декретът е публикуван от: Jireček, Szanto 1886, 197 ff.; SGDI, No. 3089; Kalinka 1906,

83-86, No. 94; Crönert 1908, 105; Mihailov 1958, No. 780 ter.

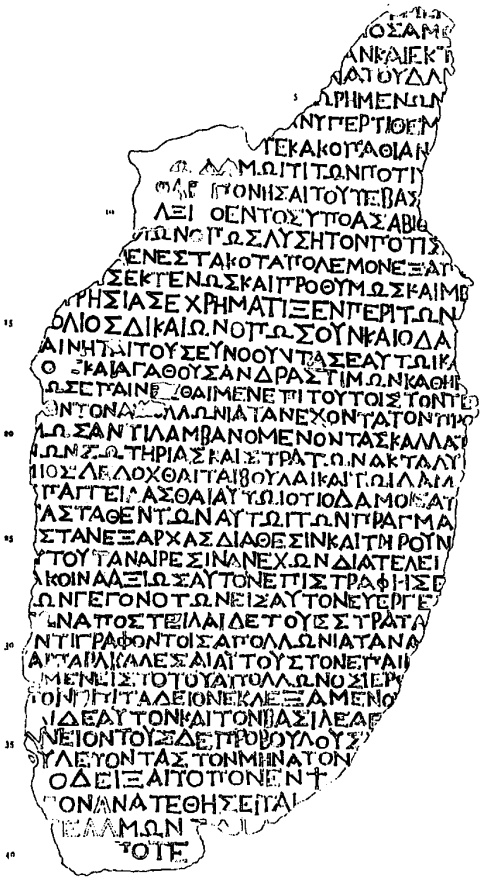

Обр. 2. Рисунка на същия епиграфски паметник (по Е. Калинка).
Fig. 2. Drawing of the same epigraphic monument (after E. Kalinka).

Поправки и допълвания в текста: В ред 2 трябва да се възстанови – [πὸλι]ος ἀμῶ[ν]. В края на ред 12 и началото на ред 13 Е. Калинка неправилно – според мен – е възстановил думата, като я е разделил на две отделни. Правилната възстановка трябва да е тази на Санто, възприета и от мен в текста по-горе В ред 34-35 – εἰ[ς τὸ πρυτα]νεῖον, както е у Санто (при него пък ударението на пританейон не е правилно), а не както е у Е. Калинка (без τὸ); ред 37 – ἐν τ[ῆι ἀγορᾶι – Санто; ἐν τ[ῶι γυμνασίωι ? – Е. Калинка; авторът – както е по горе – ἐν τ[ᾶι ἀγορᾶι.

Този надпис е предизвикал вниманието още на първите му издатели именно със съдържащите се в него сведения за някакъв цар (басилевс) и за градовете Калатис и Аполония.

Опирайки се на палеографията на буквите и на няколко паралела с други надписи със сходни употребени в текста им думи, първият издател на надписа – Санто, го датира около 130 г. пр. Хр. (Jireček, Szanto 1886, 197 ff.), т. е. по времето около смъртта на пергамския владетел Атал III (133 г. пр. Хр.). Според Е. Калинка, Санто го бил датирал около 100 г. пр.Хр. (Kalinka 1906, No. 94). Този надпис бе споменат неотдавна и в една публикация в друго българско издание, където е възприета датировката на Е. Калинка – около 100 г. пр. Хр. (Карайотов 2000, 62). Надписът трябва да се датира по-скоро около началото на втората четвърт на II век пр.Хр. или още по-точно – някъде в годините 168/167 г. пр. Хр., за което ще се аргументирам при по-подробното разглеждане на текста.

Декретът безспорно е на Калатис, тъй като от споменатите два града в него – Калатис и Аполония Понтика, само в Калатис се е използвал дорийският диалект, на какъвто е написан и разглеждания надпис. Той е от изключителна важност, защото съдържа – на две места – на едното – с липсващи букви, но лесно възстановима, а на другото – изцяло съхранена – думата "цар" в различни падежи – βασιλεύς. Тук трябва да припомня факта, че според епиграфския материал именно в Калатис се среща особената длъжност – басилевс-епоним. Обикновено тази длъжност на епонима се споменава още в първия ред на всеки декрет и повече не се посочва, тъй като служи за датиране (Кацаров 1921-1922, 229 сл.)[1]. А разглежданият случай очевидно е различен. Думата "басилевс" е употребена два пъти на различни места в средата на текста, което ми дава основание да смятам, че става дума за надпис от елинистическата епоха, в който е споменат владетел във връзка с някакви събития. Говори се за война и за помощ, оказана от жител на Аполония спрямо Калатис за спасяването на града от тази война. Освен това се казва, че войната е избухнала срещу Σ... (начална буква от име на владетел). Войната очевидно е била прекратена и е сключено примирие. Това, че края на ред 11 трябва да се възстанови с име на владетел се разбира например от два надписа: един от Ефес, в който именно в подобна ситуация – при споменаването на

[1] *Вж. например публикацията на Г. Кацаров на един друг декрет на Калатис, приписан на Месамбрия, който се пази в НАМ, инв. № 6013. Неизвестният за автора факт, че това всъщност е декрет на Калатис, го е довел до погрешните наблюдения и предположения, че в Месамбрия е имало царска институция.*

война – веднага след предлога πρός (= ποτί) фигурира името на понтийския владетел Митридат VI и то – без да е посочена царската му титла (Dittenberger 1917, No. 742), и в надпис от Лейна (Dittenberger 1905, No. 441). Царят е призован в пританейона на Калатис, където вероятно е било обсъдено споразумението за мир. Там са изказани и похвалите към Стратонакт, син на Лигдам, който очевидно е бил посредникът за уреждането на мирния договор. Подобна ситуация за Калатис е имало многократно – войните на Лизимах срещу този град – около 313 г. пр. Хр. или малко по-късно (Фол 1975, 54 сл.; Йорданов 1998, 183 сл.), войната на Византион срещу Калатис около 253 г. пр. Хр. (Манов 1999, 45), както и войни в по-късни периоди. Палеографията на буквите в надписа, както и призоваването на самия цар (засега анонимен) в пританейона на Калатис, ме карат да смятам, че по-скоро този надпис трябва да се свърже с войните на бастарните ок. 168/167 г. пр. Хр., завърнали се от поредния неуспешен поход към Македония. Те били повикани от последния македонски владетел Персей (Liv. XLIV, 26-27; Appian. Mac. frg. 18.). В това отношение единствено правилното решение ще донесе точното възстановяване на края на ред 11 от надписа, където се чете: τὸν ποτὶ Σ ...

Друго име в текста на надписа, от което са запазени първите шест букви, но липсва сигурното му окончание, е Асабит. Наистина, за него може да се предположи, че то е принадлежало на някакъв племенен предводител, както е сметнал и Е. Калинка (Kalinka 1906, 415). Д. Дечев смело е дал пълната форма на името като Ασαβιθυς и го е поставил в неговия корпус на тракийските езикови остатъци (Detschew 1976, 29). Ако това наистина е така, то името трябва да е в родителен падеж в текста на надписа и да е звучало както е посочено по-долу във възстановката на най-интересния пасаж от надписа.

Още Санто се е досетил, че в този надпис вероятно става дума за събития, в които участва някакъв владетел. На две места в текста изрично е посочена неговата царска титла. Събитията трябва да са се развивали в района на Калатис и най-общо в областта, наречена Малка Скития (Scythia Minor). Преди да се реша да напиша тези редове достигнах също до извода, че този надпис отразява някакви събития, разигравали се в днешна Добруджа, в които е бил замесен и владетел, имащ твърде близки отношения с гръцката колония Калатис. Известно е, че в един период от елинистическата епоха над земите на днешна Добруджа са били наложили политически контрол шестима скитски царе, чиито монети се откриват предимно в ареала на черноморските гръцки колонии от Истрос до Дионисополис и Одесос. Имената на шестимата скитски царе са: Канит(ес), Тануза (или Танусакес ?) (Тарасюк 1956, 25), Елис (Айлис), Харасп(ес), Акроза (или Акросакес ?) (Тарасюк 1956, 26) и Сариак(ес). Нито един от тях не е споменат в съчиненията на античните автори, но за двама от тях – Канит и Сариак, разполагаме с два епиграфски паметника. В тях двамата владетели са споменати само поименно, без да са дадени някакви подробности за дейността им. Като се анализират внимателно възможностите за възстановка на името на владетеля с царската титла, за когото се говори в текста, се забелязва, че в края на ред 11 по една случайност все още стои първата буква от името на този владетел и тя е Σ. Ето защо без колебания смятам, че точно на това място върху камъка е стояло името на единия от шестимата горе-изброени скитски владетели и това би могъл да бъде единствено Сариак, тъй като само неговото име започва с буквата Σ. Ако хипотезата ми е вярна, то това би означавало, че след надписа от нос Калиакра (Лазаров 1985, 47-50; Mihailov 1997, № 5003), е налице още един епиграфски паметник, даващ допълнителни, макар и не съвсем ясни и пълни сведения за политическата активност на този скитски владетел. Според мен самият текст на надписа отразява поводът за изготвянето на този епиграфски паметник – сключването на примирие по време на една война, в която Калатис и скитският владетел са въвлечени от техен общ враг. От фрагментирания текст на надписа се разбира, че враговете на Калатис и на царя Сариак са били предвождани от племенен вожд с име Асабит(юс?). За съжаление, там, където е стояло името на племето (в началото на ред 11), камъкът е повреден. Останало е само окончанието за род. п. мн.ч. -ων. Ето защо при възстановяването трябва да се прояви предпазливост – на камъка може да е стояло (Γετ)ῶν (?). Всъщност при внимателното разглеждане на самия камък с надписа установих, че преди омегата има остатъци от друга буква, но дали те са от Τ или от Ν – трудно може да се каже, тъй като има една издраскана като повреда дълга хоризонтална черта, която покрива и буквата ω. Не изключвам възможността на камъка да е стояло (Βαστ̣αρν)ῶν, както би било по-логично от гледна точка на бурните събития в района на

Добруджа около 168/167 г. пр. Хр., когато обезверените и отчаяни бастарни, излъгани в надеждите си да получат добро заплащане в замяна на службата си в полза на Персей (179-168 г. пр. Хр.) в Македония, се завръщат през Аполония и Месамбрия (Liv. XL, 58) отново в своите земи отвъд устието на Дунав. Вероятно изкушението да плячкосат богатите гръцки колонии, разположени на юг от делтата на Дунав, е било огромно и те са се впуснали в една жестока война. Очевидно е защо като посредник в уреждането на мира от страна на Калатис е бил призован жител на Аполония. Твърде е вероятно този жител на Аполония да е бил в много добри контакти с бастарните и да е посредничил за прехвърлянето им с кораби до Аполония или за преминаването им през Малка Скития по суша още при отправянето им на поход към Македония в 168 г. пр. Хр. Тези му добри контакти с предводителите на бастарните са му помогнали да постигне мирно споразумение между техния вожд Асабит от една страна и скитския владетел Сариак и Калатис, от друга. Именно заради тези си заслуги той е почетен с този декрет, на който е бил направен и препис. Преписът е бил изпратен в Аполония с молба към управниците на града да бъде намерено място за него в храма на Аполон

Тук предлагам в надписа да бъдат направени следните възстановки на пасажа от ред 9 до ред 15:

... ... ἐκ]πονῆσαι, τοῦ τε βασ[ιλέος...
10 ... ... καὶ ἀ]ξι[ωθ]έντος ὑπὸ Ασαβθ(ους ?) ἄρχοντος
Βαστ̣αρν]ῶν {vel (Γετ)ῶν}, ὅπως λύσῃ τὸν ποτὶ Σ[αριακα]ν ἐνεστακότα πόλεμον, ἐξαπο[στα-
λεί]ς ἐκτενῶς καὶ προθύμως καὶ με[τὰ
παρ]ρησίας ἐχρημάτιζεν περὶ τῶν [τᾶς
15 π]όλιος δικαίων...

Превод на целия надпис: "... след като е пренебрегнал личните си дела и е предпочел общото спасение, не избягвайки нито опасността, нито страданието ..... (спрямо?) народа ....., ... че се старае, (ползвайки се с уважението?) и на царя, и приет с почести от Асабит... - предводителя на бастарните(?) [или гетите?], за да прекрати избухналата война срещу Сариак (?) - (царя на скитите), а изпратен (и от града) – усърдно, на драго сърце и откровено проведе преговорите за справедливата за града кауза. Именно и народът (на града) за да покаже, че почита подобаващо добронамерените към него достойни и добри мъже, и за да похвали относно тези неща едновременно и народа на Аполония, че има такъв човек, който на драго сърце е приел като свой проблем спасението на Калатис, и – самия Стратонакт, син на Лигдам, съветът и народното събрание решиха: Да му съобщят (на Стратонакт), че поради случилите се спрямо града събития в сравнение с положението, в което е бил в началото и тъй като е запазил избора си (Стратонакт), който продължава да има спрямо обществените дела, народът (на Калатис) ще го почете достойно заради извършените благодеяния спрямо него (народа на града). А стратезите да изпратят препис (от този декрет) на управниците в Аполония и да ги подканят да поставят хвалебствения декрет в храма на Аполон, като изберат подходящо място. Да призоват него (Стратонакт) и царя (Сариак) в пританейона (в Калатис). А членовете на съвета, заседаващи през настоящия месец, да посочат място на агората (?), където да бъде поставен декретът, който да бъде написан на плоча, за която да бъдат отделени средства (в размер на) ....."

Известно е, че и при двата си похода през вътрешността на Тракия и западните й предели – към Македония – през 179 г. пр. Хр. и през 168 г. пр. Хр., бастарните са използвали като изходен пункт именно Аполония. Може да се предполага, че и за бастарните, и за жителите на Аполония е било твърде важно да са в изключително добри дипломатически отношения. Въпреки всичко казано дотук, не изключвам възможността в надписа да става въпрос пак за война около 168/167, като например тя да е била предизвикана от гетите в съюз с бастарните (виж алтернативната възможност за възстановка на старогръцкия текст в ред 11 по-горе – наистина сякаш на камъка се вижда по-ясно изписана Τ преди окончанието -ων) – където името Асабит(юс) би било съвсем закономерно. Другата възможност е в текста да е стояло "архонт на гетите", но под "гети" в случая да се е разбирало бастарни – тази грешка е засвидетелствувана и у някои антични автори – например у Апиан (Appian. Mac., frg. 18).

Представеният тук в нова светлина епиграфски паметник позволява да се направи опит за по-точно датиране на управлението на скитския владетел Сариак. Още един аргумент в подкрепа на хипотезата, че в разглежданият паметник е споменат именно този скитски владетел, е фактът, че повечето монетни типове на Сариак са били сечени именно в Калатис (Canarache 1950, 253).

Трябва да се приеме за меродавна предложената още от М. Лазаров (Лазаров 1985, 47-50) датировка на надписа от Калиакра около 179 г. пр.Хр., която може да се подкрепи от няколко факта: съвпадението на името Антигон в надписа с данните на Тит Ливий за пратеник на Филип V със същото име при бастарните (Лазаров 1985, 47-50); градът, от който произхожда този Антигон – Стубера, е споменат не само в надписа от Калиакра, а се среща на няколко места и в текста на Тит Ливий, отнасящи се до военни походи на Филип V и Персей (Liv. XXXI, 39; XLIII, 18-19). При тази ситуация е очевидно, че управлението на Сариак трябва да се датира поскоро около 179 – 168/167 г. пр.Хр., тъй като след 168 г. етноконът "македон" не би бил изтъкван в такъв официален документ като епиграфския паметник от нос Калиакра (Tacheva 1995, 8)[2]. С. Андрух поставя управлението на Сариак между 180 и 160 г. пр. Хр. (Андрух 1995, 169). Тя представя Сариак като трети владетел в поредицата от шестимата царе. Повечето изследователи обаче го смятат за последен владетел (Canarache 1950, 250-254; Герасимов 1953, 57; Юрукова 1992, 164). Според мен управлението на Сариак трябва да бъде поставено някъде между 187/185 и 167/165 г. пр.Хр. В такъв случай политическото присъствие на шестимата скитски царе в Добруджа трябва да се търси в края на III – първата четвърт на II век пр.Хр. (Regling 1906, 264-265; Knechtel 1919, 33). Те са се появили във връзка с някакво голямо политическо събитие в областта на северозападните гръцки черноморски колонии. Освен това, изглежда Сариак е бил последният от шестимата скитски владетели, чиято власт над региона е била ликвидирана от непрестанните набези на бастарните, вероятно в съюз с гетите – около 167/165 г. пр. Хр.

[2] *Този извод на авторката е може би единият от двата рационални извода в посочената публикация. Иначе самото заглавие на публикацията загатва за странността на някои други изводи, съдържащи се в нея, като например основният постулат, че не всички от шестимата поименно посочени владетели в Добруджа били скитски, а някои от тях били с келтски произход, което противоречи на цялата известна литература по проблематиката, както и на нумизматичния и епиграфския материал.*

Цитирана литература:

Андрух 1995: С. И. Андрух. Нижнедунайская Скифия в VI – начале I в. до н. э. Запорожье, 1995.

Герасимов 1953: Т. Герасимов. Монети от Канит, Тануза, Харасп, Акроза и Сария. – Известия на Варненското археологическо дружество, 9, 1953, 53-58.

Йорданов 1998: К. Йорданов. Политическите отношения между Македония и тракийските държави (359 – 281 г. пр. Хр.). София, 1998.

Карайотов 2000: Ив. Карайотов. Месамбрия и Митридат VI Евпатор. – Jubilaeus IV. Сборник в памет на чл. кор. В. Бешевлиев. София, 2000, 60-69.

Кацаров 1921-1922: Г. Кацаров. Един почетен надпис от Месемврия (?). – Известия на Археологическия институт, 1, 1921-1922, 229-230.

Лазаров 1985: М. Лазаров. Новооткрытая надпись Антигона за скифского царя Сариака. – Вестник древней истории, 3, 1985, 47-50.

Манов 1999: М. Манов. Проблеми на монетосеченето в Тракия 281 – 218 г. пр. Хр. София, 1999.

Тарасюк 1956: Л. И Тарасюк. Имена царей Малой Скифии на монетах из Добруджи. – Краткие сообщения института истории материальной культуры, 63, 1956, 22-30.

Фол 1975: А. Фол. Тракия и Балканите през ранноелинистическата епоха. София, 1975.

Юрукова 1992: Монетите на тракийските племена и владетели. София, 1992.

Canarache 1950: V. Canarache. Monetele scitilor din Dobrogea. – Studii si cercetari de istorie veche, 1, 1950, 213-257.

Crönert 1908: W. Crönert. Zu den griechischen Inschriften Bulgariens. – Archäologisches Beiblatt, 11, 1908, 105-108.

Detschew 1976: D. Detschew. Die thrakischen Sprachreste, Wien, 1976[2].

Dittenberger 1905: W. Dittenberger. Orientis Graeci Inscriptiones Selectae (Supplementum ad Sylloge Inscriptionum Graecarum), 2. Leipzig, 1905.

Dittenberger 1917: W. Dittenberger. Sylloge Inscriptionum Graecarum, 2. Leipzig, 1917.

Jireček, Szanto 1886: C. Jireček, Szanto. Archäologische Fragmente aus Bulgarien. - Archäologisch-epigraphische Mitteilungen, X, 1886, 129-208.

Kalinka 1906: E. Kalinka. Antike Denkmäler in Bulgarien. Wien, 1906.

Knechtel 1919: W. Knechtel. O noua moneta a regelui scit Kanites. – Buletinul societăţii numismatice române, 14, 1919, 25-34.

Mihailov 1958: G. Mihailov. Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae, 2. Sofia, 1958.

Mihailov 1997: G. Mihailov. Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae, 5. Sofia, 1997.

Regling 1906: K. Regling. Charaspes. – In: Corolla numismatica in honor of B. Head. Oxford, 1906, 259-265.

Tacheva 1995: M. Tacheva. About the so-called Scythian kings and their coinage in the Greek cities of Thracia Pontica (the end of the 3rd – 2nd century BC.). – In: Numismatic and Sphragistic Contributions to Ancient and Medieval History of Dobroudja. Dobrich, 1993. – Добруджа, 12, 1995, 7-17.
SGDI: H. Collitz, F. Bechtel. Sammlung der griechischen Dialekt-Inschriften. Göttingen, 1884-1915.

A Decree of Callatis (IGBulg. II, No. 780 ter)

Metodi Manov

Here the author presents an epigraphic monument, which was found in the end of 19th century and published few times in different editions. The stone is broken from all the sides and doesn't bear the full text in Old Greek now. Despite everything it deserves its new representation. Having analyzed all the text of the inscription, the author came at the following conclusions: 1. The inscription is connected with some events and some war against a ruler with the title "king" (βασιλεύς) in the vicinity of Callatis, i.e. in Scythia Minor. 2. The war was inspired and carried out by another ruler from the same region, with the name Asabith(ys ?) – probably a ruler of the Getae or of the Bastarnae? 3. As in the end of row 11 is kept only the letter Σ – in the expression "... to stop the war against S...", the author here thinks, that the only possible restoration of this name is S(ariakes), i.e. one of the 6 Scythian rulers in the lands of today Dobroudja in the Hellenistic epoch. From the names of all the six rulers only this of Sariakes begins with Σ. If the hypothesis is right, we have yet another inscription containing data about the Scythian king Sariakes after that from cape Kaliakra. 4. Probably this inscription is connected with some data about a war of the joint forces of the Getae and of the Bastarnae against the Scythian king Sariakes and the ancient city of Callatis. 5. In this connection a new dating of the ruling of Sariakes is done here – about 187/185 – 167/5 BC. According to the author of this article, Sariakes was the last Scythian king in Dobroudja, whose power was destroyed by the persistent attacks of the joint forces of the Getae and the Bastarnae about 167/5 BC.

За производството на накити през VI-VII век в българските земи

Методи Даскалов, Димитър Й. Димитров

През последните десетина години нарастна броят на публикуваните находки от днешните български земи, свързани с производството на накити през периода VI-VII в. (Ангелова, Пенчев 1989, 42-43; Витлянов 1993, 166-171; Йотов 1998, 72-73; Хараламбиева 1998, 121-122). Едновременно с това във фондовете на музеите и в увеличаващите се частни колекции има голямо количество необнародвани материали, свидетелстващи за активна производствена дейност през споменатия период. Сегашният повишен интерес на специалистите е оправдан, като се имат предвид слабата разработеност на темата като цяло в българската археологическата литература и липсата на интерес към проблема от страна на изследователите през 50-те-70-те години на XX век. През тези десетилетия археолозите в чужбина, изследващи както отделни синхронни археологически култури, така и по-общи проблеми, свързани най-вече с общоевропейската хронология и периодизация, лансират тези за "провинциалновизнтийски", "долнодунавски", "балкански" и пр. произход на отделните видове и типове накити, като се основават преди всичко на косвени аргументи (географско положение, вероятни производствени и търговски функции на градове и селища по Лимеса и в граничните провинции, картиране на различни находки и др.).

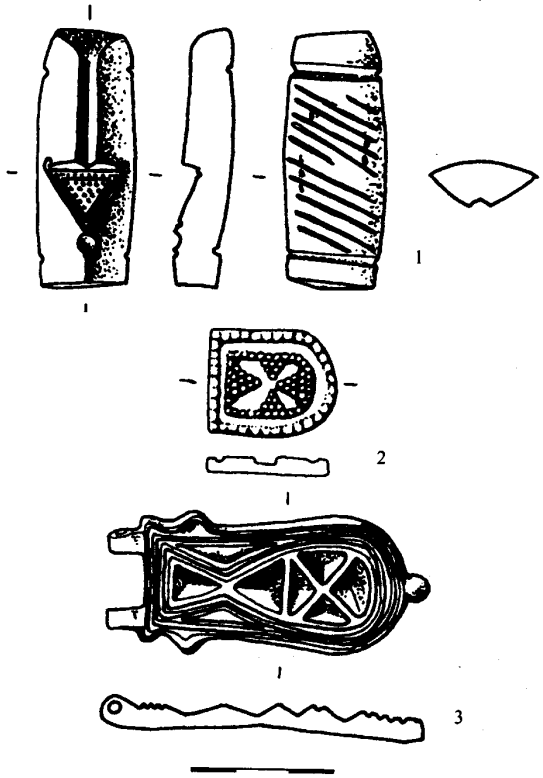

Обр. 1. Предмети за изработване на накити: 1. Калъп за пирамидални висулки за обеци; 2. Матрица за пресовани накрайници; 3. Оловен модел за калъпи

Fig. 1. Implements used in adornment production: 1. A mould for pyramidal earring pendants; 2. A die for pressed tags; 3. A lead model for moulds

Публикуваните тук находки засега имат ограничен кръг аналогии от днешните български земи. Намирането им (макар и извън археологически контекст) и тяхното обнародване би допринесло за изясняването на някои проблеми, свързани с производството и разпространението на накити във византийските провинции и граничещите с тях територии.

Описание на находките

1. Калъп, сегмент (1/3) - обр. 1 *1*. Изработен е от бронзова сплав, покрита със сивозелена благородна патина. Представлява част от трисъставен калъп за отливане на пирамидални висулки за обеци. Има триъгълно напречно сечение (с форма на равнобедрен триъгълник) с дъговидно извита най-дълга страна[1]. Вътрешният ъгъл в горната си част е отнет и е оформен канал за наливане на разтопения метал (дължина 20 мм, диаметър - ок. 3 мм). Устието на канала е оформено фуниевидно. Висулката е тристенна пирамида с размери на стената: основа 14 мм, дължина – 13 мм и височина 11 мм. Върху полето на стената на пирамидата са направени ямки за имитиране на гранулация (6 на първия ред, на следващия - 5 и т. н.). По периферията на стената като улеи са оформени два вписани триъгълника (релефни върху отливката). На външния триъгълник са имитирани шест гранулки, а на вътрешния - четири, разположени шахматно спрямо тези на външния. В краищата на основата на пирамидата са маркирани местата на единични гранули (с диаметър - под 1 мм), на върха й - топче (диаметър - око-

[1] *Рисунките на находките са на Красимира Франгова (дипломант в НХА "Н. Павлович"), за което авторите й благодарят.*

ло 3 мм), върху него - по-малко топче (с диаметъра на тези, намиращи се в краищата на основата). Вътрешните части на сегмента, прилепващи се към другите, са много добре огладени. Готовите обеци, според морфологията на висулката, могат да бъдат отнесени към тип 2С (Typ Deszk) по Ballint (1993, 237-238). По външната страна на калъпа, в долния и горния край са врязани два дълбоки улея за събиране и пристягане на трите части. Повърхността между тях е косо набраздена. Дължината на находката е 45 мм, широчината й (максимална) – 18 мм, дебелината – 6,5 мм, диаметър на канала - ок. 3 мм. Местонамирането й е в района на Гиген, Плевенско (територията на античния Ескус). Сега е в частна колекция.

2. Матрица за пресоване - обр. 1 2. Изработена е от бронзова сплав, покрита със сиво-зелена благородна патина. Има правоъгълна, със заоблен долен (заден) край форма (т. нар. езиковидна). Предназначена е за изработване на ремъчни накрайници от метално фолио. В сечение се вижда, че съществува известно разширяване към основата, вероятно с цел по-лесно снемане на готовото изделие. Периферията й е оформена като бордюр от гранули (диаметърът на отделните гранули - ок. 2 мм), разчленени и от външната страна, като се забелязва слаб наклон навътре. Върху полето (на ок. 3 мм) има повтаряща формата рамка (втори ред гранули с диаметър ок. 1 мм), в която срещуположно композирани триъгълници от гранули, насочени с върховете навътре (отгоре и отдолу – 4–3–2-1, страничните - 3-2-1) образуват кръстовиден орнамент. Задната страна е добре огладена. Вътрешният ред гранули и триъгълниците не са твърде ясно изразени (поради износване от работа върху тях?). Дължината на матрицата е 22 мм, широчината й – 18, 5 мм, а дебелината й е 3 мм. Местонамирането й е в района на Староселци, Плевенско, сега е в частна колекция.

3. Модел за изработване на глинени калъпи - обр. 1 3. Изработен е от оловна сплав, покрита с патина. Предназначен е за направа на калъпи, в които да се отливат плочки за катарами. Напречно, приблизително през средата си има пукнатина. Формата му е издължена U – образна, с шарнирни шайби за връзка с рамката и езика. До мястото на шарнира има симетрично разположени "зъбчета". В средата на дъгата в задния край е долепено топче. Върху лицевата страна в три реда е врязан орнамент от последователни, повтарящи формата на плочката бразди с дълбочина ок. 1 мм, значително по-дълбоки в средната част. В средата на задната част е вписан в овал кръстовиден орнамент. Като цяло декорацията наподобява техниката *Kerbschnitt*. Определянето на предмета като модел се обуславя от вида на метала (мек, поддаващ се на лесна обработка чрез врязване и сравнително ниска температура на топене), липсата на елементи за закачване към ремък (петлици или нитове) и отсъствието на следи от триене при отворите за шарнирната връзка, неизбежни при оловото. Дължината на модела е 56 мм, максималната му широчина - 25 мм, максималната дебелина – 5,5 мм. Предметът е намерен в района на Враца, сега е в частна колекция.

Наблюдения върху техниката на изработване и средата на разпространение

Разглежданите тук находки представят три различни технологии за изработване на накити[2].

При първата е било прилагано отливане на масивен предмет в трисъставен (обемен) бронзов калъп. Като се има предвид материала, от който е изработен калъпа, то очевидно става дума за леене на изделия от цветен метал (мед, сребро, злато и техни сплави), т. е. метали с температура на топене по-ниска от тази на бронза. Въпреки че липсват останалите две части, може да се каже, че фугите, получавани при съединяването на отделните сегменти са играли ролята на въздухоотводни канали. Вероятно след изваждането на отливката се е извършвала допълнителна студена обработка чрез изрязване, изпилване и т. н. Прикрепването на кръжилото е ставало след допълнително обработване и пробиване на ухо в остатъка от метал в основата на канала за изливане.

При втория паметник техниката на изработвене е отпечатване чрез натиск (изчукване) на орнамента от матрицата върху тънък метален лист (фолио). Технологията е сравнително точно предадена при описанието на други находки от България (Витлянов 1993, 170-171). Вероятно краищата на пресовката са били подвивани от долната страна и образуваното празно пространство е било запълвано с някакъв лесноТопим, но същевременно имащ достатъчна твърдост материал. Извън външния бордюр в горната част е била оставяна ивица от няколко милиметра, към която чрез нитове е бил прикрепян ремъка[3]. Като се има предвид ширината на предмета (само 18 мм) достатъчно сигурно може да се предположи, че става дума за накрайник към свободно висящи странични ремъци на основния колан.

---

[2] *За технологиите в производството на накити през ранното средновековие и обяснения върху технологичната страна вж. съответните раздели: Рыбаков 1948.*

[3] *Не бива да се изключват и други възможности за закрепване на ремъка-чрез петлици или непосредствено аликиране върху кожата.*

Третата находка може да бъде интерпретирана като метален модел за направа на глинени калъпи, в които след това са отливани изделия от цветен метал (вероятно бронз)[4]. Материалът, от който е изработен модела, трябва да е достатъчно мек и пластичен, за да може сравнително лесно и точно да бъде врязан желания орнамент. Оловото (респективно оловната сплав) предлага такива физически свойства. Възстановяването на технологичния процес също не представлява особена трудност. Моделът е отпечатван в пластична глина (съответно - касета с леярска пръст). Върху плоската затваряща задна част на калъпа са били оформяни елементите за окачване: петлици или щифтове за занитване. От познатите паралели очевидно става дума за петлици (Чаллань 1956, рис. 1-2). Въздухоотводните канали били изрязвани впоследствие в още меката глина (съответно - леярска пръст). След отливането се е налагало допълнително студено обработване - почистване на външните ръбове и доформяне на орнамента, както и пробиване на отвори за окачване на рамката и присъединяване на ремъка (ако не е направено още в калъпа). Дори така получените калъпи да са били използвани еднократно, тази технология е относително евтина и е давала възможност за изработване на серия от изделия за кратко време.

Наблюденията върху техниката на изработване на накитите и предположенията за металите, от които те са били правени, позволяват да се твърди, че става дума за произведения, предназначени за различни социални групи. Обеците с пирамидални висулки от благородни метали, подобни на тези, отливани в публикувания калъп, намират аналогии в некрополи от ранноаварско време (Kurti, Menghin 1985, Abb. 13-14; Garam 1992a, Abb. 36; Ballint 1993, 237-238). Те са били предназначени за потребители със сравнително високо положение в обществото, имащи достъп до разпределението на плячката и трибута, плащан от Империята[5]. Представяният тук калъп е бил използван за изделия, които определено не са с качеството на посочените като аналогии от територията на Първия аварски хаганат. Все пак е известен и пример за бронзови обеци с псевдогранулация, произхождащи също от ранноаварски некропол - Oroszlany (Szatmari 1980, 101, Abb. 3)[6].

Явно изработването на пресовани апликации се появява като имитация на изключително скъпите и майсторски изработени изделия от кръга Малая Перещепина - Кунбабонь, чието разпространение с основание се свързва с владетелски гробове. Единствени представители на този тип находки в България са накрайникът от Ветрен (Силистренско) и Вторият коланен накит от Мадара[7], но изрично трябва да се подчертае, че в тези случаи става дума за масивни лети и припоявани изделия. Непрекъснато увеличаващия се брой на матриците за пресовани върху фолио гарнитури (Преслав - Витлянов 1993, 166 и сл.; Оногур, Добричко - Йотов 1998, 72-73, както и други непубликувани, намиращи се в частни колекции), показва сравнително по-широкото разпространение на тази група накити за колан и възможното функциониране поне на няколко ателиета в днешните български земи.

Както бе споменато по-горе, отливането на накити за колан от бронзови сплави по предварително приготвен модел едвали е изисквало много време, влагане на високоспециализиран труд и скъпи материали. Очевидно става дума за относително евтини токи и гарнитури с широко разпространение сред обикновено население, при които само в най-общи линии са били следвани модните за времето изисквания към формата на изделието и орнамента му.

Географско разпространение и хронология

Проследявайки районите на разпространение на накитите, имащи характеристиките на разглежданите тук производствени пособия, изпъква един интересен факт - те са сравнително слабо познати в днешните български земи (част от византийските гранични провинции), т. е. именно в териториите, където евентуално са били произвеждани (както показват известните находки).

Обеците с пирамидална висулка засега не са познати като материали от археологически разкопки или случайни находки от територията на

[4] *Отсъствието на находки от използвани глинени калъпи в локализирани центрове, като че ли прави по-приемливо мнението на Л. Дончева-Петкова за използването на касети със специална леярска пръст: Дончева-Петкова 1992, 211-212.*

[5] *Примери за използване на византийски монети като суровена: Bekesczaba-Kurti, Menghin 1985, 64, N XVII, 6, както и цитираната работа на Ангелова, Пенчев 1989, 41-42.*

[6] *От каталога на изложбата през 1985 г. във Франкфурт на Майн и Нюрнберг, както и от публикация на I. Bona (AAH, 32, 1980) ни е известно за находки, свързани с производство на накити, подобни на публикуваните тук от Bekesczaba/Koroskadany (матрица за пирамидални висулки ?) и Kunszentmarton (дн. Унгария). Не ни е известна публикация на първата. За съжаление публикацията на D. Csallany от 1933 за находката от второто находище ни бе недостъпна.*

[7] *Средновековен фонд на АИМ-БАН: Ветрен - инв. № 3274, Мадара – инв. №№ 2777-2780.*

България. Известните до неотдавна накити от този тип са обобщени в контекста на аварското заселване в Средна Европа (Bàllint 1993, 256-259, Karte 2). Посочени са като един от водещите типове находки при хронологичното определяне на ред паметници към времето на аварското проникване и т. нар ранноаварски период. Прави впечатление, че типът 2C (Typ Deszk) е представен концентрирано в зоната Дунав - Долна Тиса, район с голяма плътност на некрополи от това време. Единственото отклонение е находката от Ханска (Република Молдова), като се изключи силно отдалечената на североизток находка от Южна Башкирия (Ballint 1993, 257, Karte 2). Произходът им се извежда от византийската среда на черноморските градове (Bona 1980, 42). Това мнение се възприема без възражения и от други изследователи на ювелирството в Средна Европа (Garam 1992a, 17; Ballint 1993, 216-217). Датировката им не представлява особена трудност като се има предвид, че част от комплексите съдържат монети (Garam 1992b, Kat. No 2.2, 2.4, 2.16; Смиленко 1968, 158 и сл.; Айбабин 1991, 28 и сл.). Те са от времето на император Юстиниан I (най-ранна емисия 545-565) до император Констанс II (емисия 641-646). Намирането им в т. нар. ранноаварска среда от Средна Европа ограничава началната дата на разпростанението им там до последната трета на VI в., а тези от Източна Европа - до средата/ края на втора трета на VII в.

Изработени чрез пресоване ремъчни накрайници (подобни на втората находка) са широко разпостанени през VI-VII в. и са известни от обширен географски район. В конкретния случай вниманието трябва да бъде съсредоточено върху орнамента. Изделията с подобен орнамент са включени в групата на "двойноезиковидните " апликации[8] от степите на Русия и Украйна, Крим и Севернокавказкия район (Bàllint 1992, 424, Taf. 42/21, 24-26; 43). Сходен орнамент е известен и върху един от накрайниците от находката при Василиевка (Bàllint 1992, Taf. 49), но при него има разлика в техниката на изработване и окачване (Рашев 2000, 19). Известният материал от Кавказ и източночерноморските области, Крим и степите на изток до Голямата унгарска равнина на запад, позволява да се направи констатацията, че в тези обширни райони почти едновременно се е разпространявала твърде унифицирана мода на колани с апликации с еднакъв външен вид, но с различаваща се техника на изработване и съдържащо се количество благороден метал. Въпросната техника на изработване (вероятно и начина на закрепване) намира най-точни аналогии в находки като Акалан[9] и Ozora-Totipuszta (Garam 1992b, Taf. 58-60). Друг красноречив, но териториално твърде отдалечен пример е коланната гарнитура от гроба при Уч-тепе - Азербайджан (Bàllint 1992, Taf. 19)[10]. Изтъкването дори само на тези примери е достатъчно, за да се направи извода, че разпространението (вероятно и производството) на пресовани украси за колан е било съсредоточено в контактните, включително и граничните зони на Византийската империя с "варварския" степен свят. Това предположение се потвърждава и от някои находки, свързани с производство на пресовани коланни гарнитури от ранновизантийския Херсонес (Айбабин 1982, 190-194, рис. 1-4)[11]. Вероятно занятчийте от този град, както и тези от днешните български земи, са работели за задоволяване изискванията на опеделен обществен кръг от население, намиращо се в контакти с византийските центрове. Възможто е тези изисквния да са били в резултат на подражателска мода, изтъкваща социалния статус, който пък определял съдържанието на количеството благороден метал в накитите[12]. Датирането на конкретната находка би трябвало да се постави в съответствие с добре датираните комплекси, посочени по-горе.

Моделът за калъп има аналогии в сравнително по-ограничени територии: преди всичко - балканските провинции на Империята (Константинопол и хинтерланда му, континентална Гърция, днешните южнодунавски земи), Крим и райони по средното течение на Дунав. Последните след 567/8 г. се намират под контрола на Аварския хаганат (Чаллань 1956, 262-266, рис. I). Цитираният автор еднозначно ги приема за византийски по произход и производство, насочено към задоволяване изискванията на значително по-широк кръг потребители: воините в Хаганата и обикновеното военизирано население в провинциите. Датировката им е в рамките

[8] *Възприемаме буквалния превод от нем. "doppelzungenformige Beschlage", използвано от цитирания автор.*

[9] *Средновековен фонд на АИМ-БАН, инв. №№ 1328-1332.*

[10] *След почистването на находката бяха направени няколко опита за снемане на отпечатъци върху метално (алуминиево) фолио с дебелина ок. 1 мм. с подръчни инструменти. Крайният резултат е твърде задоволителен и наподобява изделията на фотографиите от цитираната работа.*

[11] *Върху етническата ситуация през ранното средновековие в Крим и Северното Черноморие има твърде обширна литература, представяща дори взаимноизключващи се мнения. Тяхното разглеждане не е цел на настоящата работа.*

[12] *Извършването на определени метрични изследвания на по-цялостните находки, както и на накити, съставящи някакъв комплект и на единичните екземпляри и сравняването на съответните количества благороден метал, ще даде интересни резултати.*

на VII в. (Чаллань 1956, 264, 266).

Публикуваните находки, както и известните до този момент, са потвърждение на изводите за провинциановизантийското производство на част от накитите, разпространявани в граничните с империята области сред население, намиращо се в непрекъснати контакти с тях. Откриването им в днешните български земи поставя въпроса за присъствието на население, което евентуално ги е произвеждало и за местата, където е ставало това (за Крим и областта на Северното Причерноморие: Айбабин 1982, 194). Мястото на намиране на сегмента от калъп и матрицата в района на център като Ескус може да послужи за указание при опита да се локализира възможен производствен център на различни видове и типове накити. Неговата дейност би трябвало да се постави в зависимост от крайната дата на съществуване на града[13]. Продукцията му вероятно е била предназначена за отвъддунавските територии. В специализираната литература е изказано интересно мнение за характера на производствената дейност във византийските провинции и пласирането на продукцията им в десетилетията около 600 г. (Uenze 1974, 493). Тази ситуация потвърждава становището, изложено в цитираната работа. Характерът на конкретните находки (откъснати от археологическа среда) не позволява да се направят по-категорични изводи за мястото на производство: определени населени места или притежание на "пътуващи" майстори-ювелири, работещи и в средата на населението, което е използвало накитите.

---

[13] Според монетните находки животът в рамките на ранновизантийския град е продължил и в годините на имп. Юстин II. С този последен период се свързват и регистрираните следи и съоръжения от обработване на цветни метали (напр. върху площта на форума), т.е. занаятчийската дейност може да се смята за доказана. Сведенията са на Гергана Кабакчиева от АИМ-БАН, за които авторите й благодарят.

Цитирана литература:

Айбабин 1982: А. И. Айбабин. О производстве поясных наборов в раннесредневековом Херсонесе. - Советская археология, 1982, 3, 190-198.

Айбабин 1991: А.И.Айбабин. Калегейское погребение военного вождя. - В: Проблеми на прабългарската история и култура, 2. София, 1991, 28-35.

Ангелова, Пенчев 1989: С. Ангелова, В. Пенчев. Сребърно съкровище от Силистра. - Археология, 1989, 2, 38-43.

Витлянов 1993 : С. Витлянов. Бронзови модели-матрици за коланни украси от Преслав. - Преслав, 4, 1993, 166-172.

Дончева-Петкова 1992: Л. Дончева-Петкова. Два модела за коланни апликации. - В: Приноси към българската археология, 1. София, 1992, 210-213.

Йотов 1998: В. Йотов. Бронзова матрица за апликации от късноантичната крепост до с. Оногур, Добричко. - Археология, 1998, 1-2, 72-74.

Рашев 2000: Р. Рашев. Българите през V-VII в. Велико Търново. 2000.

Рыбаков 1948: Б. А. Рыбаков. Ремесло Древней Руси. Москва-Ленинград, 1948.

Смиленко 1968: А. Т. Смиленко. Находка 1928 г. у г. Новые Сенджары. - В: Славяне и Русь. Москва, 1968, 158-166.

Харалambиева 1998: А. Харалambиева. Лъковидни фибули със стъпална плочка във формата на лира mun Drnic-Gambas (mun IC по Вернер). - В: JUBILAEUS I: Юбилеен сборник в памет на акад. Д. Дечев. София, 1998, 118-122.

Чаллань 1956: Д.Чаллань. Памятники византийского металло-обрабатыщего искусства (II). - Acta Antiqua Hungarica, 4, Budapest, 1956, 261-291.

Bàllint 1992: Cs. Bàllint. Kontakte zwischen Iran, Byzanz und der Steppe. Das Grab von Uc-tepe (Sowj. Azerbajdzan) und der beschlagverzierte Gürtel im 6. und 7. Jahrhundert. - In: F. Daim (Hrsg.) Awarenforschungen, 1. Wien, 1992, 309-436.

Bàllint 1993: Cs. Bàllint. Probleme der archäologischen Forschung zur awarischen Landnahme. - In: M. Müller-Wille u. R.Schneider (Hrsg.). Ausgewählte Probleme europäischer Landnahmen des Früh- und Hochmittelalters, 1. Sigmaringen, 1993, 195-274.

Bona 1980: I. Bona. Studien zum frühawarischen Reitergrab von Szegvar. - Acta Archaeologica Hungaricae, 22, 1980, 31-95.

Garam 1992a: E. Garam. Awarische Funde. - In: E. Garam, A. Kiss (Hrsg.). Goldfunde aus Völkerwanderungszeit im Ungarischen Nationalmuseum. Budapest, 1992, 44-61.

Garam 1992b: E. Garam. Die münzedatierten Gräber der Awarenzeit. - In: F. Daim (Hrsg.) Awarenforschungen, 1. Wien. 1992, 135-169.

Kurti, Menghin 1985: K. Kurti, W. Menghin. Die Frühawarische Epoche. Katalog. - In: Awaren in Europa. Schätze eines asiatischen Reitervolkes 6.- 8. Jh. Ausstellungskatalog. Frankfurt am Main - Nürnberg. 1985, 24-34.

Szatmari 1980: S. Szatmari. Das Gräberfeld von Oroszlany und die Frühawarenzeitliche Metallkunst. - Acta Archaeologica Hungaricae, 32, 1980, 97-110.

Török 1975: Gy. Török. The Kiskoros-Pohibuj-Macko-Dulo Cemetery. - In: I. Kovrig (Ed.) Avar finds in Hungarian National Museum. 1. Budapest. 1975, 285-302.

Uenze 1974: S. Uenze. Gegossene Fibeln mit Scheinumwicklung des Bügels in den östlichen Balkanprovinzen. - In: G. Kossack, G.Ulbert (Hrsg.) Studien zur Vor- und Frühgeschichtlichen Archäologie. Festschrift für J. Werner zum 65. Geburtstag, 2. München, 1974, 483-495.

On a Production in the 6th-7th Centuries in the Bulgarian Lands

Metodi Daskalov, Dimitar J. Dimitrov

The paper dwells on three subjects connected with the adornment production in the 6th-7th century. Three of the finds discussed are accidental finds kept now in a private collection. Though the finds do not have an adequate archaeological context, they still give us chance to draw conclusions about the nature and distribution of certain sorts and types of adornments.

Find 1 (Fig. 1 *1*) is a segment of a bronze mould for casting pyramidal earring pendants. It was found in the vicinity of the ancient city of Oescus (modern village of Gigen, Pleven district). Non-ferrous metals were cast in the mould. The pendants were in the form of regular trilateral pyramids whose sides were decorated with pseudo-granulation. All of the apexes ended with granules. A reconstruction of the technological process presents no difficulty. The liquid metal was poured into the funnel-shaped opening of the mould. After cooling the pendant was taken out of the mould and submitted to cold processing. It was attached to the curved-piece of the earring by means of an opening bored into the waste metal remaining at the bottom of mould's groove. Distribution of earrings of this type is registered in two particular zones: the region between the Danube and Tisza rivers, and the lands north and east of the Black Sea. The earrings from this mould belong to type 2C (Type Deszk) after the classification of Cs. Ballint. The dating lies within the chronological limits of the so-called Early Avar period.

Find 2 (Fig. 1 *2*) is a bronze die for pressing tags for thongs added to the main belt. The tags were made from a thin metal sheet (foil). The die was found in the vicinity of the village of Staroseltsi, Pleven district, which lies in the hinterland of Oescus. It is framed by a rim of pseudo-granules. There is a field marked off also by pseudo-granules in its interior. The field is decorated with cruciform placed triangles of pseudo-granules. The wearing out of the ornament in its middle section shows that a die had been used. The technology of production is known from other finds in the Bulgarian lands, e.g., from Onogur, Dobrich district, and Preslav. The articles typologically belong to the so-called tongue-shaped appliques. Similar appliques in form and production technique are widespread in the former territory of the Avar Khaganat as well as in the steppe regions of Russia and the Ukraine. This fashion was most probably in use among the multi-ethnic barbarian populations of the steppes in the second half of the 6th and in the first half or even till the end of the third quarter of the 7th century A.D.

Find 3 (Fig. 1 *3*) is a lead model for making moulds. It was found in the region of Vratsa. The model was used to make clay (or loam) moulds, in which plates for buckles with a hinge attachment on the frame and tongue were cast. The plate is U-shaped. There is an incised concentric ornament on the front side. The distribution of belt adornments made of bronze alloys is registered throughout the Balkan provinces of the Empire, in the contact zones and in the Avar Khaganat. The dating is based on parallels related to the period after the beginning of the 7th century A.D.

The newly published finds, together with the already known ones, allow us to state that in the 6th-7th centuries the Bulgarian lands of today were a region of great production activity orientated to satisfying the demands of the population in the neighbouring lands (e.g., the Avar Khaganat). The mould for pendants and the die are dated to the decades ca. A.D. 600, and the mould for moulds - after the beginning of the 7th century. This dating is based on the chronological limits established for similar finds found in the well-dated complexes on the Middle Danube and in the North and East Black Sea regions.

Отново за Vicus Trullensium

(по повод статията на Б. Александров. Vicus Trullensium. - Известия на Историческия музей-Ловеч, 2, 1996, 38-42)

Поводът за написването на настоящите редове е появилата се неотдавна публикация на Б. Александров, поместена в Известия на Историческия музей-Ловеч, том 2, 1996 със заглавие "Vicus Trullensium".

Нямам честта да познавам автора на тази публикация, нямам и желание да влизам в горещи спорове и дискусии с колеги, но написаното от Б. Александров ме провокира да изкажа някои свои възражения.

1. Правейки опит да локализира античното селище Викус Трулензиум, горепосоченият автор не се е съобразил с факта, че за категорична локализация на това селище са необходими археологически разкопки на хипотетичното място, за което има някакви изрични археологически податки. Освен това, представяйки епиграфски паметници, авторът на горецитираната статия не е използвал най-важните издания, в които са разгледани същите тези паметници.

2. От цялата статия се разбира, че основната цел е била "да се възстанови истината за мястото, от където са взети разглежданите епиграфски паметници" (с. 41). В така поставената цел не би имало нищо лошо, но в материала се отправят гръмки критики към двама покойни вече учени - Иван Велков и Борис Геров, които нямат възможност да се защитят. Тук искам да цитирам само някои от упреците, отправени от Б. Александров срещу двамата гореспоменати учени: "Заедно с подминатите и пропуснати сведения за произхода на разглежданите паметници, Велков проявява и недоглеждане..." (с. 40); "И ако Иван Велков си е поставил задача "да даде сведения" само за пълнота и за характеризиране важността на Градището при Кунино, което трябва именно да се отъждестви със споменатото село Trullensium, нашата цел е да отречем това отъждествяване, което по същината си е с нищо необяснима грешка, да не кажа обмислен ход. Плод на такава грешка е и измисленото от Б. Геров име Trullensium, което не се подчинява на никакви правила за словообразуване в латинския език..." (с. 41).

Въпросът за произхода на разгледаните и от Б. Александров епиграфски паметници е важен и по него има неяснота по простата причина, че различни учени от края на XIX век до наши дни са ползвали различни източници при представянето на споменатите епиграфски паметници. Всички тези мнения са разгледани от Георги Михайлов във втори том на неговия корпус с гръцките надписи от България (Michailov 1958, 34). Там изрично са посочени различията при сведенията за тези епиграфски паметници и са изтъкнати различните грешки, допуснати от И. Велков, Б. Геров и Вацлав Добруски. Така например Г. Михайлов е посочил, че първата публикация на един от надписите на старогръцки - № 504 у Михайлов, е направена още от Феликс Каниц, който е видял паметника в двора на църквата в село Кунино, Врачанско и му е направил препис през 1871 г.; по-късно В. Добруски го е препубликувал, като е дал съвсем различни данни, а именно, че този надпис е бил открит в руините, наречени Калето - в м. Чукарата, близо до Карлуковския манастир. Впрочем, коментарите на тези факти са много по-изчерпателни и точни у Г. Михайлов, отколкото в статията на Б. Александров. Г. Михайлов, осланяйки се на най-старите описания за местонамирането на тези епиграфски паметници, ги отнася към Кунино. Може би единствената уместна забележка на Б. Александров е тази, че локализацията на самото селище не бива да се поставя точно на Градището.

3. Б. Александров твърди (с. 38), че "тези археологически материали (т. е. надписите, в които се споменава името на античното селище) вече са прибрани и се намират във фонда на Историческия музей във Враца. Единият от надписите (публикуван и в CIL) наистина се съхранява в музея във Враца (инв. № 728), но със сигурност останалите два надписа, разгледани от Б. Александров (на с. 39) - единият на латински, а другият на старогръцки - се съхраняват в АИМ-София (лат.- инв. № 2174; старогр. - инв. № 485).

4. Представянето на трите епиграфски паметника от Vicus Trullensium в коментираната тук статия на Б. Александров няма нищо общо с правилното представяне на подобен род паметници. Нито латинските и гръцките текстове на трите надписа са представени вярно, нито българските им "преводи" са верни - напротив - някои от българските изрази, представени като "превод от латински и гръцки" са много далеч или нямат нищо общо с истинското значение на думите и изразите в оригиналните епиграфски текстове. Една от най-грубите грешки в латинските надписи е неправилното изписване на vic(anes). Правилната форма е vic(ani)! Освен това при превод на имена от латински или старогръцки - когато са представени по две - второто име от които винаги е в родителен падеж, се превеждат по следния начин: "Фирм, син на Антигон; Никострат, син на Демостен ...", а не както ги е представил Б. Александров - "Фирмус Антигони, Никостратус Демостенис" !!! Интересен начин на превод е предложен за последните две думи на втория надпис, разгледан и "преведен" от Б. Александров (с. 39) (срв. Michailov 1958, № 503, Gerov 1989, № 183) - "подаряват и поднасят хубав дар". Правилният превод на двете думи, изписани с гръцки букви, е следният: "Агатокъл направи" - т.е. майстор с името Агатокъл е направил епиграфския паметник. Оставям на читателите сами да направят сравнение между двата превода.

5. Не се казва "Кодекс инскрипционе латине"(с. 39) - както е у Б. Александров, което е доста неуместен опит да се цитира CIL (Corpus Inscriptionum Latinarum). Освен това Б. Александров нарича светилищата "заведения"(с. 40), което само по себе си говори много за терминологията на автора.

Не е необходимо да продължавам с коментарите. Бих посъветвал Б. Александров преди да започне да пише нещо, първо да прецени собствените си познания по този проблем и в дадената научна област, както и да се запознае с научните публикации по темата. Ако го беше направил и при написването на разискваната тук статия, щеше да види правилното представяне на трите епиграфски паметника, с които се е занимал, в корпуса на Г. Михайлов (Michailov 1958, 34-37, №№ 503, 504 и даденият с пълния оригинален текст на латински език надпис от CIL III, Suppl., № 14409 /= № 12390/). Актуалната публикация на латинските надписи от Vicus Trullensium е направена пък от Б. Геров (Gerov 1989, 86 - 88). Очевидно обаче Б. Александров не е информиран за съществуването и на това издание. По отношение на цялата обсъждана статия и на безсмислените груби обвинения, отправени към Иван Велков и към един от най-добрите български латинисти на XX век - Борис Геров, искам да обобщя чрез последните две изречения, с които завършва статията на самия Б. Александров: "За подобни грешки не се носят отговорности, понеже не причиняват материални щети. Те обаче стават основа за следващи неверни твърдения и досадни подвеждания, какъвто е разглеждания случай ".

Методи Манов

Цитирана литература:

Александров 1996: Б. Александров. Vicus Trullensium. - Известия на Историческия музей - Ловеч, 2, 1996, 38 - 42.
Gerov 1989: B. Gerov. Inscriptiones Latinae in Bulgaria Repertae. Serdicae, 1989.
Michailov 1958: G. Michailov. Inscriptiones Graecae in Bulgaria Repertae, 2. Sofia, 1958.

Л. Дончева-Петкова, Л. Нинов, В. Парушев. Одърци. Селище от Първото българско царство, 1. С., 1999, 185 с., LXI табл.

Пълното публикуване на резултатите от проучванията в Одърци се очакваше с интерес, защото това е първото изцяло проучено селище във вътрешността на Добруджа, което лежи над късноантична крепост. Структурата на труда е приемлива - предговор, увод, заключение, 6 глави (написани са от Л. Дончева с изключение на последната глава за монетите и печатите с автор В. Парушев) и две приложения на Л. Нинов за остеологичния материал.

Уводът е стегнат и дава достатъчно информация за топографията, културните напластявания и методиката на проучването.

Първата глава е посветена на жилищата и стопанските помещения. Още в началото обаче селището е отнесено към Първото Българско царство без да се държи сметка, че след 971 г. и окончателно след 1000 г. Добруджа попада в границите на Византия, в селището се настанява византийски гарнизон и за дълъг период от време тук лагеруват печенеги. Забелязвам и една слабост, която ще затруднява читателите до заключението на рецензирания труд. В българската археологическа наука вече е възприето правилото стационарните съоръжения (жилища, гробове и пр.) да се представят не само с планове, но и с комплекса от находки и керамика, открити в тях. Така читателят се ориентира кое жилище към кой от петте етапа на строителство принадлежи, а не се лута в търсене на находките (главен критерий за датировка) в каталога на жилищата, после към таблата, оттам към предметния каталог, след това към главите, в които се коментират находките и т.н.

Друг съществен пропуск, като изключа обр. 75, 79 и 80, е липсата на илюстрации на стратиграфските профили. При толкова сложна стратиграфия - на ранновизантийско строителство, пет етапа на средновековно строителство, една неотбелязана фаза, свързана с печенежките обиталища, пожари, застъпвания и пр., локалните профили и най-малкото един общ профил, през цялата крепост са безусловно нужни.

Типологията и хронологията на жилищата е приемлива, но може би е нужно и едно сравнение с жилищната архитектура на прабългарските селища от VШ-IX в. на Кримския полуостров (Баранов 1990).

Предположението за двулицева каменна суперструкция на полуземлянките е основателно. Не могат да се приемат безусловно обаче реконструкциите на арх. Ю. Фърков. Например за жилище № 48 при вкопаване на пода на 1,20 м дълбочина той дава суперструкция още 1,20 м. Така общата височина на стените става 2,40 м, а на билото - 3,70 м. Като имам предвид някои етнографски паралели и особено сходните овчарски землянки от XIX в. в

Добруджа, съмнявам се, че една средновековна землянка надвишава по височина съвременните апартаменти. Същият проблем касае жилища № № 37 и 81, където конструктивното решение трябваше да се покаже поне чрез разрези. Някои пропуски и неточности в текста са компенсирани в табл. I. Добре би било това да е истинска корелационна таблица за жилищата и принадлежащите им съоръжения. Пропусната е обаче възможността да се включат графи с най-важните датиращи елементи като монетите и следите от пожар. Необходима беше и една заключителна колонка, от която да се разбира кое жилище към кой строителен етап се отнася.

Накрая ще предложа и едно специално съображение по тази глава. В началото авторът пише, че дълго време строителите на жилищата са се съобразявали със запазената късноантична фортификация, защото са изграждали землянките на известно разстояние от зида. Допуска, че поправката с ломени камъни на кал на северната стена е направена през средновековието. Ако това е вярно, то тя трябваше задължително да се илюстрира. Тук вече профилите около фортификацията са крайно необходими, за да се проследи характера и последователността на културните напластявания. Ако имаше общи профили от северната стена на юг през жилища № 64 и 65 (според каталога на жилищата, но на план 3 местата на № 65 и 66 са разменени) и № 67, то можеше да се разбере нещо изключително важно - на каква кота е подът на тези землянки спрямо котата, от която започва суперструкцията на крепостната стена и има ли под тях и над тях рушевини от тази стена. А това означава, че много по-ясно щеше да стане в какво състояние е заварена фортификацията през VIII-IX в. Не е добре проучена и ясно представена ситуацията около землянката, която лежи върху правоъгълната кула. Ако това беше сторено, можеше да се уточни точно кога (според мен - евентуално след началото на X в.) и въобще възобновявана ли е късноантичната фортификация през средновековието? Определено се разбира, че към този ключов проблем не е подходено професионално. И това при условие, че Одърци бе "ключът" за разгадаване механизмите за преизползване на ранновизантийските фортификации в цяла група непроучени крепости във вътрешността на Добруджа и Предбалкана. Оставам с впечатлението, че идеята за преизползването на късноантичната фортификация в Одърци е дошла на много късен етап, даже след края на разкопките, и затова документацията е така незадоволителна. Твърдя го, защото в няколко предварителни статии за Одърци авторът категорично твърдеше, че през VШ-X в. крепостта не е била преизползвана (Дончева-Петкова 1987, 19-20; Donceva-Petkova 1987, 70).Още преди десетина години обърнах внимание, че някои находки от Одърци (много монети, печати, накити, амфори) предполагат, че там към края на X в. е бил настанен византийски гарнизон, че гарнизони в неукрепени селища не се разполагат, от което следва, че през X-XI в. средновековните обитатели са преизползвали късноантичната фортификация (Атанасов 1991, 76). Редно беше това становище да бъде проверено, дори отхвърлено, но не и неаргументирано преповторено без отправка.

Втора глава, озаглавена "Поминък", е сред най-добре написаните. Паметниците са задоволително интерпретирани, посочени са най-актуалните изследвания, изводите са приемливи.

Трета глава, озаглавена " Занаяти", е доминирана от проучването на керамиката. Написана е компетентно, макар че не всички изводи могат да се приемат. Липсата на статистически анализ на керамичния ансамбъл и работата предимно с цели съдове снижава стойността на постигнатото. Може би не трябваше да се пише, че в Одърци са намерени многобройни (?!) фрагменти от печенежки котли. Ако беше направен старателен статистически анализ щеше да се види, че няма друга такава крепост като Одърци, в която процентът на печенежката керамика е толкова голям, а това има особено значение за хронологията и историята на паметника.

Към текста за керамиката могат да се направят и други дребни забележки. Не мога да приема например, че сиво-черните излъскани съдове се произвеждат след средата на X и в началото на XI в. От друга страна проучените затворени комплекси показват, че амфорите от I тип, характерни за X в. се ползват и в първите десетилетия на XI в. заедно с амфорите от II тип. Нито от текста, нито от табл. 127 става ясно точно кои типове гърнета с кои профили и с коя украса продължават да се изработват и ползват след началото на XI в. Въз основа на скромните си наблюдения предполагам, че характерни за XI в. са гърнетата с украса, илюстрирана на обр. 123/83-88.

Костените предмети са добре интерпретирани, но в разсъжденията за семантиката на украсата върху някои находки има премного умозрителност. Свързването й с "черни магии" и "космогонични представи" при невинаги прецизната датировка и етническия произход на паметниците е твърде съмнително. Да не говорим, че т. нар. соларен символ "птиче око" е регистриран върху находки от IV до XIX в.! Не е прецизно и поставянето на предачеството, тъкачеството, шивачеството и др. под знака на претенциозното заглавие "Занаяти". Като изключим грънчарството (?) и обработването на металите, в повечето случаи става дума не за занаяти, а за домашно производство, задоволяващо лични и семейни потребности.

Четвъртата глава е посветена на предметите на бита и накитите. При представянето на последните обаче са допуснати ред неточности, а те са сред предметите, които носят най-точна дата и съдействат във висока степен за датировката на комплексите. В тази насока е необосновано обеци №№ 582-585 и пръстени №№ 614-615, 621-623 да се датират в широките хронологически граници на X и първата половина на XI в., след като успоредиците им произхождат от затворени комплекси от края на

UNIWERSYTECKA BIBLIOTEKA w Poznaniu

IX и X в. и почти никога след края на X в. Също така на север от Балкана стъклените и медните гривни се явяват след края на X - началото на XI. Затова гривните от Одърци трябва да се датират не изобщо в X-XI в., а по-скоро в първата половина на XI в. Трудно се схваща и мисълта на автора относно най-разпространените пръстени с изображения на орли, които от една страна се датирали в VIII-XI в., от друга страна в Одърци били разпространени през X в., а от трета - не можели да бъдат покъсни от тридесетте години на XI в.! Истината е, че този тип се произвежда през X в. Действително пръстени с орли са откривани на обекти от XI в., но те имат друго оформление на плочката и не са фланкирани с геометрични и растителни орнаменти. В Одърци наистина има пръстени от началото на XI в. и това е тип IX, който произволно е датиран в IX-XI в. Подобни датировки в рамките на 2-3 века ни връщат към модели на изследване от близкото минало. В някои случаи обаче Л. Дончева е намерила подход за работа в тази насока. Например при датирането на пръстените с пентаграми се е уповавала на паметници от затворени и добре датирани комплекси. За съжаление рядко го прилага при работа с останалите накити и находки.

За разлика от накитите, ремъчните принадлежности и украси са добре представени като е следвана терминологията и хронологията на Ст. Станилов. Не съм съгласен обаче, че лировидните токи с пъпки, характерни за втората половина на IX и първата половина на X в. са носени до средата на XI в. Откритата такава тока в гроб от XI в. в некропола е по-скоро изключение от правилото. Кръглите апликации са добре датирани след началото на XI в., но успоредици с изображения в Средна Азия от VIII в., с Менеалогия на Василий II и Мадарския колан са неточни, далечни, формални и изобщо излишни.

Въоръжението и снаряжението от Одърци са сред най-добре представените паметници. За пореден път коректността в цитиранията обаче изневерява на автора. Действително Л. Дончева-Петкова правилно датира костните върхове за стрели към средата на XI в. и основателно ги свързва с печенегите, но пропуска да отбележи, че тези изводи са направени преди четвърт век от П. Дякону в нарочна статия - публикация, която цитира и е длъжна да познава в детайли (Diaconu, Baraschi 1973, 351-352).

Пета глава е посветена на култовите предмети. Започва с откритите кончета-амулети и основателно оспорва наложеното до неотдавна становище, че са езически символи, свързани с култа към Тангра. Обстоятелството, че в некропола от XI в. до крепостта е открит друг такъв конник (от текста не става много ясно кои амулети са от селището и кои от некропола) не е достатъчно основание да се твърди, че са носени след края на X в. и че имат печенежки произход. От една страна, в края на X в. и до 1032/6 г. в Одърци няма печенеги. От друга страна, не е сигурно, че некрополът е само печенежки и дали не е възникнал по-рано от 1032/6 г. Най-сетне има достатъчно добре проучени печенежки комплекси и гробове от Балкана до Волга, и в нито един от тях не е открит подобен амулет. Затова продължавам да твърдя, че прототипите на кончетата-амулети идват на юг от Дунава чрез българо-аланските контакти и се съхраняват като традиция от IX до началото на XI в.

Пета глава е доминирана от кръстовете-енколпиони. И тук има ред въпросителни относно датировките и интерпретациите. За т.нар. сирийски реликвиарии с гравирани стилизирани (!) изображения се посочва terminus ante quem за производство през 30-те години на XI в. Струва ми се, че това е по-скоро един terminus post quem за разпространението им в Добруджа. Аргументи за това има в специално изследване, в което са привлечени и екземплярите от Одърци (Atanassov 1991, 483-501). Основните изводи и някои от аргументите са, че откритите на север от Балкана "сирийски" реликвиарии произхождат изключително от крепости, обитавани в X-XIII в., а липсват или са изключение (както е Одърци) в крепости с горна граница на живот, свързана с печенежкото нашествие от 1036 г. В селища като Дуранкулак, Нова Черна, Скала, Цар Асен, Хума и пр. с terminus ante quem около 971 или 1036 г. са открити стотици енколпиони, но нито един с врязани фигури. Находките от Одърци от опожареното в тридесетте години на XI в. жилище са много важни за датировката на тези кръстове, но дотолкова, доколкото сочат долната граница на разпространение. Да не забравяме, че в Одърци има данни за обитаване след 1032/6 г. Горната граница на ползване на този тип всъщност е XIII в.

Незвестно защо към типа "сирийски" енколпиони е причислен № 789 с релефни изображения. Общо взето е прието, че "сирийски" са кръстовете с гравирани образи, а "палестински" са тези с релефни изображения. Действително тези наименования не почиват на сигурни данни, но така или иначе са придобили легитимност. Също така се озадачавам от факта, че сред аналогичните на кръст № 789 е посочен екземпляр от Цар Асен, като в бел. 37 е отбелязано, че се съхранява в Силистра и не е публикуван. Находката от Цар Асен никога не е инвентирана в Силистра, а от 1984 г. е в музейната сбирка на гр. Алфатар. Освен това е публикуван преди повече от едно десетилетие в Сб. Добруджа, т. 6, познат е и е цитиран по други поводи от Л. Дончева! Най-после е много смело да се твърди, че този тип енколпиони се появяват в българските земи след покръстването. Досега в ранни затворени комплекси от втората половина на IX в. такива паметници не са намирани.

Л. Дончева-Петкова твърди, че енколпион № 791 е представител на най-разпространения в българските земи тип реликвиарии и че вероятно този тип предмети са работени тук по византийски образци около средата на X в. Наблюденията са верни и тук в прав текст се повтарят мои нецитирани заключения за аналогични екземпляри от Цар Асен, Руйно и Ветрен в публикации от 1989, 1991 и 1994 г., които авторът познава и цитира (дори в тази книга) по други поводи.

Забележките относно единичните кръстове са по-несъществени. И все пак разсъжденията за евентуалната езическа символика на орнамента "птиче око" върху кръст № 803 са неверни и излишни. Датировката IX-XI в. за кръстове №№ 811 и 812 е недопустима. Христос е с перизома, което предполага, че са от края на X - началото на XI в. Успоредиците на кръст №816 с изображения върху съкровището от Нагь сент Миклош, Самуиловият надпис и печати са формални, далечни и без връзка с естеството на находката. Идентичен кръст от датирана среда в крепостта Скала предполага датировка към края на X-началото на XI в., а не IX-X в., както твърди Л. Дончева-Петкова.

Шеста глава озаглавена "Моливдовули и монети" е написана от В. Парушев. Тя има особено значение, защото тези паметници в най-висока степен спомагат за прецизирането на датировките. Изводите на автора за фолисите на Лъв VI /886-912/ и анонимните фолиси кл. А-1 са интересни и важни. Приносно значение имат разсъжденията за имитациите на фолисите кл. А-2, но те в значителна степен повтарят наблюденията на В. Йотов за аналогични находки от Скала. Все пак не става ясно кой от двамата (не е изключено и двамата едновременно) е направил важното откритие, че се леят едновременно с "автентичните" фолиси кл. А-2. Също така текстът на с. 134 оставя впечатлението, че тук и за пръв път авторът е достигнал до съществения извод, че след печенежките нахлувания от 1032-1036 г. животът в крепостите и селищата във вътрешността на Добруджа прекъсва. По този проблем от 1991 г. насам са написани няколко статии и студии (Атанасов 1991).

Определено най-спорен е въпросът за датата на фолисите клас В и за годината на унищожителното печенежко нашествие в Добруджа. Авторът дава предпочитание на хронологията на Метколф (трябвало е обаче да я следва докрай и да раздели фолисите кл. А на А-1, А-2 и А-3) и смята, че Добруджа е разорена през 1032 г. Тук обаче той не е оборил аргументите на П. Дякону, че опустошително е било нашествието от 1036 г., не е използвал и по-вярната хронология на Гриерсън за анонимните фолиси. Това все пак са твърде обширни теми и на тях ще се спра в друго изследване.

Заключението е обширно и в него се достига до определени исторически изводи. Трудно може да се приеме обаче, че с един кръст и 7 фолиса може да се определи резиденцията на началника на гарнизона. Землянка № 7 не се отличава много от останалите, а със 7 фолиса в началото на XI в. не може да се закупи дори теле! Още по-неприемливо е твърдението, че със своите специализирани занаяти (?) и облика на културата Одърци се доближава до градове като Дръстър. Представените археологически реалности всъщност са такива, че аналозите трябва да се търсят по посока Дуранкулак (за IX-X в.) и Скала (X-XI в.), а не да се правят сравнения с Цар Асен, Диногеция и още повече с Дръстър.Заключението завършва с твърдение, че през 40-те и 50-те години на XI в. в Одърци лагеруват печенеги. Присъствието на печенеги през този период е свързано и с разпространението на монети (вж. Дръстър, Диногеция, Плиска и пр.), а тук не е открит и един фолис кл. С и Д. Изобщо печенежкото присъствие тук е сериозен, но нерешен проблем в хронологическо отношение. На фона на твърдението, че в крепостта лагерува византийски гарнизон няма обяснение за липсата на византийска керамика на бързо колело и амфори от т. нар. тип II, при условие, че са масово явление за всички крепости с гарнизони в началото на XI в. - Дръстър, Диногеция, Капидава, Цар Асен, Скала, Ветрен и пр.

Като цяло, въпреки отбелязаните пропуски и грешки, книгата за Одърци ще остане полезно помагало за археолозите-медиевисти. Важно е, че само няколко години след края на проучванията, резултатите са публикувани и могат да се ползват като извор за историята на Добруджа.

Георги Атанасов

Цитирана литература:

Атанасов 1991: Г. Атанасов. Етнодемографски промени в Добруджа X-XVI в. – Исторически преглед, 1991, 2, 75-89.

Баранов 1990: И. А. Баранов. Таврика в епоху средневековья. Киев, 1990.

Дончева-Петкова 1981: Л. Дончева-Петкова. Средновековното селище при с. Одърци, Толбухински окръг. – Известия на Народния музей Варна, 17 (32), 1981, 19-28.

Atanassov 1991: Croix-encolpions proche-orientales de la région de Dobroudja de sud (Bulgarie). – In : Akten des XII. Internationalen Kongresses für Christliche Archäologie. Bonn, 1991, 483-501.

Diaconu, Baraschi 1973: P. Diaconu, S. Baraschi. Objects of bone and antler from Păcuiul lui Soare. – Dacia, 17, 1973, 351-352.

Donceva-Petkova 1987: L. Donceva-Petkova. Sur la chronologie du site bulgare médiéval près du village Odărci, département de Tolbuhin. – In : Dobrudza. Etudes ethno-culturelles. Sofia, 1987, 69-82.

XL Национална археологическа конференция, Пещера, 21-23 май 2001

След няколкогодишен период на прекъсване бе възобновена традицията на провеждане на националните археологически конференции - форумите, на които представителите на археологическата гилдия имат възможност да контактуват, запознавайки се с достиженията на колегите си, дискутирайки широк спектър от теоретически и практически проблеми, консолидирайки намеренията и амбициите си да оптимизират изходните и крайните продукти на археологическото дирене.

Домакини на тазгодишната конференция бяха представители на общинската администрация и на Исторически музей - Пещера. Така този живописен край приюти за кратко около 100-тина колеги от различни части на страната в желанието им да "сверят отново часовника си" по повод една кауза, превърнала се за всекиго в професия, битие или призвание.

Конференцията протече в рамките на три дни и четири заседания. След официалното откриване бяха изслушани два доклада, третиращи археологически проучвания в района на Пещера. *В. Николов* представи разкопките на селищна могила "Банята" при Капитан Димитриево, подчертавайки значението на обекта в пространствено-темпорален аспект като едно продължително праисторическо обиталище на границата между два основни културно-хронологически ареала - Тракия и Югозападна България. Интерестните находки от могилата бяха изложени и видяни в експозицията на историческия музей. *П. Делев* обобщи резултатите от проучването на надгробни могили край Исперихово, акцентирайки върху обстоятелството, че са регистрирани ритуални практики от елинистическата и римската императорска епоха, придружени с множество стойностни материали от погребалния контекст.

Заседанията през втория ден бяха посветени на най-важните резултати от археологическия сезон 2000, които бяха представени на аудиторията в хронологическия ред[1].

Праистория

Н. Сираков информира за разкопките в пещерата Козарника, Белоградчишко, обект на дългогодишно и ползотворно българо-френско сътрудничество в областта на интердисциплинното проучване на карста в Северна България. Акцентите в изложението бяха два: ранните С14 дати за началото на граветската секвенция, които убедително подкрепят хипотезата за много ранно възникване на граветската културна традиция на Балканите и данните от палеонтологичния анализ на раннопалеолитните материали, отнасящи този комплекс към интервала 1,1 млн. - 800 хил. г., т. е. – удревнява се с около 300 хил. г. първоначалната поява на човека в Европа, с индикацията, че проникването на първите заселници от Африка става чрез Балканите. Докладът на *Л. Перничева* беше посветен на проучванията на българо-френската експедиция на раннонеолитното селище Ковачево, Благоевградско. На базата на анализ на керамиката от най-ранната фаза на заселване се обособява т. нар. стил Ковачево, който няма паралели в България. Изобилието и жанровото разнообразие на пластиката, пинтадерите и украшенията, както и богатството на кремъчния ансамбъл очертават параметрите на една високо развита култура, която, подобно на Яница (Северна Гърция), е сред най-ранните неолитни култури на Балканите. *И. Илиев* представи археологическите проучвания в микрорегион Драма, Ямболско. Продължаващите разкопки на селищната могила Драма - Мерджюмекя допълват информацията за окопните съоръжения и палисадата на селището от период Караново V, както и за производствените дейности на обитателите на селището от периода Караново VI с данни за наличието на евентуална металургична работилница. Цялостното проучване на малкото селище от култура Чернавода III на югоизточния склон на могилата е от особено значение за хронологията на ранната бронзова епоха, защото керамичният му комплекс позволява отнасяне към периода след Хотница-Водопада и преди Езеро А. *П. Калчев* информира за извършените спасителни археологически разкопки на праисторически обекти по трасето на АМ Марица и строителството на газопровод. Регистрирани са селища от ранния неолит (край Съединение, Бургаско), късния неолит (край Ябълково, Димитровградско; Любимец, Хасковско; Елхово, Ямболско) и халколит/ранна бронзова епоха (обект Дана бунар 1 край Любимец и Златна ливада, Чирпанско).

Тракийска археология

А. Божкова представи резултатите от разкопките на селище от I хил. пр. Хр. при Копривлен, Гоцеделчевско, разположено върху останките на селище от късната бронзова епоха. На базата на откритите материали са диференцирани четири фази на обитаване, чието начало е маркирано хронологически от наличието на гръцка импортна керамика от VII в. пр. Хр. Особено информативни са изобилстващите с находки ями (разграничени са девет типа от тези съоръжения), представляващи основните елементи на т. нар. сакрални комплекси, чийто доминиращ инвентар е керамика от Егея. Обек-

[1] *За по-обстойна информация вж. Археологически открития и разкопки през 1999-2000 г. София, 2001.*

тът при Копривлен е своеобразен феномен в тракийската археология поради континюитивното развитие от късната бронзова до елинистическата епоха и неизменната насоченост на културни контакти в посока юг/югозапад - към зоната на Вардар и Струма. Причината, за просперитета на селището е неговата посредническа търговска функция между земите на Егея и горнотракийската низина. *М. Тонкова* докладва новооткрития тракийски център от ранноелинистическата епоха до Белево, Старозагорско. Стратегическото разположение на обекта - на най-прекия път от центъра на Одриската държава към Егея посредством Марица обуславя и мащабността на предприетите геофизични проучвания (върху 5 дка). Резултатите се изразяват в документирането на две пещи за керамика и културен пласт от тракийското селище/светилище с огромна концентрация на археологически материал. Разнообразието на находките от този пласт (фрагменти от есхара, гръцки керамични съдове, монети, железни предмети и др.) позволява лансирането на хипотезата за специфично място за "предепониране" на дарове от светилище. Проучените досега структури отнасят функционирането на обекта към IV - началото на III в. пр. Хр. *Г. Китов* запозна аудиторията със сензационните открития в тракийски надгробни могили до Старосел, Хисарско. Импозантният и монументален тракийски храм от Четиньова могила е с архитектура и вътрешна декорация, които остават без аналогии в контекта на тракийското 'koiné'. Инвентарът на гробовете от съседните могили включва златни, сребърни и бронзови предмети: пръстени-печати, комплекти за конска амуниция, въоръжение, украсени съдове и др. Макар и частично ограбени от иманяри, находките от изключително представителния култов комплекс до Старосел внушават респект пред достиженията и блясъка на културата от периода на апогей на тракийската държавност. *Г. Лазов* представи резултатите от разкопките на българо-английския екип в емпорион Пистирос, край Ветрен, Пазарджишко. Усилията на българския екип изследователи е бил съсредоточен в проучване на главната улица изток-запад, водеща към вътрешността на емпориона и в изясняване на вътрешното разположение на сградите с портици, отворени към улицата. Английските специалисти са концентрирали вниманието си върху установяване на характера, функциите и конструктивните особености на констатираните в предишните години ями. Интердисциплинният характер на проучванията дава богат емпиричен материал за задълбочени интерпретации относно функционирането на емпориона. *И. Чолаков* и *М. Първин* обобщиха резултатите от проучването на тракийски обекти през годината, сумирайки ги в следните направления: теренни обхождания в редица общини за попълване на археологическата карта на България; проучване на конкретни обекти от бронзовата и желязната епоха, включително и на съоръжения с култов характер - надгробни могили, светилища на открито, долмени, некрополи. Като цяло те допринасят за обогатяване на познанията за селищната система, погребалните и култови практики в Древна Тракия.

Антична археология

К. Панайотова представи резултатите от проучването на античния некропол на Аполония: целта е била да се допроучи изцяло южния сектор и да се доизясни развитиенто на оградната квадрова стена (периболоса). Откритите 20 гроба се вписват в типологията на гробните съоръжения от некропола; Това се отнася е за седемте обредни огнища, в които, по силата на традиционните постпогребални ритуали от втората половина на IV в. пр. Хр., в аполонийския некропол, се изгарят символични дарове-приношения. Наблюденията върху протежението на периболоса показват разделяне на стената на сектори, чието обособяване съответства на вътрешното групиране на гробовете като фамилни участъци. *В. Динчев* докладва за българобританските проучвания по проекта "Градът и селото в римската и късноримската империя - Никополис ад Иструм и селото в неговата територия". В обекта Агората (източна крепида, южен портик и централна част на ареата) са довършени, а и са предприети нови сондажни проучвания с цел изясняване на строителните периоди в архитектурата на града. Наличните данни позволяват отнасянето на първия строителен период не по-рано от последната четвърт на I или началото на II в. Проучването на три сектора от обекта Градището при Дичин, В. Търновско разкриват различните периоди в последователността на изграждане на фортификационната система на крепостта. *К. Калчев* представи спасителните проучвания в Августа Траяна (Стара Загора), съсредоточени основно върху два обекта: форумът и термите на града, където са разкрити културни пластове, предшестващи изграждането на термите и актуализиращи с нови данни относителната хронология на комплекса; югозападният некропол на града, чиито гробни съоръжения и инвентар показват, че е бил използван в периода от средата на III до третата четвърт на IV в. *Г. Кабакчиева* изложи резултатите от проучването на Улпия Ескус, при Никюп, Плевенско, които са насочени към изследване на южната укрепителна система както на ранноримския легионен лагер, така и на цивилния град. Разкритите участъци от крепостната стена на легиона (по аналогии с други части на Северния римски лимес) я отнасят към втората половина на I в. Край каменната стена на колонията, различаваща се по начин на градеж от тази на легиона, са открити останки от пещ за стъкло. Заслужава внимание и фактът, че изработваната в Ескус *terra sigilata* позволява да се лансира тезата за керамично производство, повлияно от големите галски центрове.

Средновековна археология

М. Даскалов докладва за спасително археологическо проучване на ранновизантийски църковен

комплекс в София, кв. Лозенец. В рамките на разкопаната площ са разкрити последователни във времето християнски храмове, оградна стена с ъглови кули, дворно пространство, производствени, стопански и битови съоръжения. Разграничени са 6 (последният регистриран само стратиграфски) периода на обитаване и строителство: от края на III - началото на IVв. (по спорадични находки) до началото на VII в. (по колективна монетна находка). *К. Попконстантинов* запозна слушателите с най-новите резултати от проучването на създадения в края на IX- X в. голям християнски манастир в м. Караач Теке край Варна. Разкрити са нови части от архитектурния комплекс. Стратиграфските наблюдения потвърждават досегашните изводи относно основаването и продължителното функциониране на религиозната обител. *К. Тотев* представи резултатите от разкопките на църквата "Св. четиридесет мъченици" във Велико Търново. Проучени са 17 гроба от северната, най-представителна част на некропола на църквата. На базата на общия брой открити досега гробове може да се твърди, че става дума за голям светски некропол, развил се около царския храм през втората половина на XIII и до средата на XIV в. Някои от новопроучените гробове съдържат изключително богат инвентар от златни и сребърни накити и скъпоценни одежди. Допълнителна аргументация добива твърдението, че гробовете са били разположени в редици от всички страни по цялата дължина на църквата. *Б. Петрунова* представи интересни данни за обекта Старата джамия в Гоце Делчев. Нейното проучване установява най-ранния план на сградата, построена през XV в. и претърпяла впоследствие три преустройства. Изградена е в стил, имитиращ византийския клетъчен градеж. Около джамията е функционирал смесен некропол, от който са проучени 1 хриястиянски и 4 мюсюлмански гроба.

Заседанието през последния ден от конференцията протече в две части и беше посветено на два съществени аспекта на археологията - синтез на постигнатото и самооценка за състоянието на археологическата наука в практически и теоретичен аспект. Поради важността на третираните проблеми пълният текст на докладите от това заседание са публикувани в същата книжка на списанието. Настоящото изложение съдържа само основните акценти в изложенията на отделните автори. През първата част на заседанието, под надслов "Българската археология през последното десетилетие на XX век" бяха изнесени в хронологически ред следните доклади:

В. Николов запозна аудиторията с кадровото състояние на праисторическата гилдия, подчертавайки тревожния факт на недостиг на специалисти в териториалните музеи и известно "застаряване" на наличния състав. Беше направен преглед и оценка на теренната работа и публикационната дейност на праисториците с констатация за редуциране на първата и мудност на втората. Обзорът на научната продукция за последното десетилетие сочи широкия тематичен и хронологически обхват на третираната проблематика, но и известна едностранност и фрагментарност в научния подход, както и липсата на теоретични разработки. Като контрапункт обаче международните изяви на праисториците се оценяват като достатъчно представителни и респектиращи.

А. Гоцев постави акцента на своето изложение върху спецификата на тракийската проблематика в археологическото дирене, нейното богатството и жанровото разнообразие, както и хетерогенния характер на изворовата й база. Той обобщи основните направления на проучванията върху бронзовата и желязната епоха: достиженията в изследванията на селищната структура и на традиционно силния и атрактивен аспект в изясняване на религиозния живот и култовите практики, както и теренните проучвания в контекстса на една от силните и приоритетни тракийската археология научни изяви - Археологическа карта на България.

Р. Иванов представи обстойно научния потенциал на звеното по антична археология с "трагична" по отношение на провинциалните кадри равносметка. Бяха обобщени темите на научните разработки на българските изследователи, имащи своето достойно място в общия контекст на проблематиката за римската и късноримската империя. Р. Иванов направи и преглед на археологическите проучвания с изтъкване на приоритетната роля на международните проекти, реализирани в Никополис ад Иструм, Нове, Ятрус, Ескус, Карасура. Публикационната дейност и международните контакти на специалистите по антична археология респектират с обема и стойностните си измерения.

Ст. Станилов изтъкна кратката дистанция от време като трудност да бъде направена обобщаваща оценка за развитието на средновековната археология през изминалата декада. Той отдели подобаващо внимание на недостатъчното финансиране на научните изследвания, което в значителна степен обуславя и ограничеността на теренните проучвания. Като основен проблем на тези проучвания беше посочена субективната мотивация в избора на обекти, повлияна значително от някои, обругаващи миналото ни, тези в книжнината. Беше изтъкната задоволителната по обем, но с известни тематични пропуски публикационна дейност на колегията, както и фактът, че в кадрово отношение има достатъчно ресурси, които не се използват рационално и пълноценно.

В. Герасимова представи достиженията в областта на епиграфиката, реализирани в следните насоки на проучвания: изследване на раннотракийски надписи, на римски военни дипломи и строителни надписи, на графити, руни и др. Информацията, почерпена от литографските свидетелства, сериозно допълва и обогатява когнистичните възможности на археологията. В този смисъл много полезна и навременна е появата на множеството

корпуси от надписи от нов вид: Кабиле, Монтана, Мелник, Карасура, Ятрус - дело на малобройната колегия от български специалисти в областта.

Б. Божкова обобщи развитието на нумизматиката и сфрагистиката през последната декада на XX век. Бяха анализирани сериозните научни приноси в областта на античното, римското императорско и късноантичното монетосечене по нашите земи, на егзагиите и средновековното монетообращение (включително и циркулационната среда у нас през ранновизантийския период). Равносметката на извършеното сочи, че монетите като достоверен исторически извор, са неразривна и плодоносна част от задълбоченото археологическо дирене за възстановка на отминалите епохи, което е и целта на всеобщите ни усилия.

Втората част от заседанието беше посветена на състоянието и проблемите на методиката и методологията на българската археология. Този важен аспект от познанието беше третиран от няколко докладчика:

Н. Сираков изложи визията си за теорията на археологията в Европа и България през последните 50 г. На фона на битуващите англосаксонско и средноевропейско течения в археологическата мисъл, беше отчетено състоянието на дълго затишие на теоретическия дебат в посткомунистическите страни, обусловено от общата стагнация на прехода в тези общества и от пораженията, които комунизмът нанася на археологията във всичките и елементи и аспекти. Лекторът изтъкна, че изолацията на българската наука намери израз в забавяне и отклонения от нормалните научни стандарти, методиката на изследвания, подготовката на кадрите и тяхната оценка. Като окуражаващи в настоящия момент се оценяват осъзнатата потребност от промени за преодоляване на изоставането и някои очевидни положителни резултати, достигнати в методиката на теренната работа.

Докладът на *Д. Гергова*, отнасящ се до тракийската археология, не беше представен, поради отсъствие на автора.

Л. Вагалински запозна аудиторията с методиката на теренните проучвания на антични обекти през последната декада с една интродукция, разкриваща приемствеността, преодоляването и надхвърлянето на стандартите от 80-те години. Беше подчертан негативният и битуващ в миналото стремеж за "индивидуализиране" на археологическите явления, изваждайки ги от тяхното същностно контекстуално звучене, пресиленият акцент върху теорията за сметка на методиката на проучванията, следването на клишета и схеми от етническо и хронологическо естество. Последното десетилетие наред с апломба на непремереното новаторство, носи и част от недъзите на миналото, изразяващи се в стереотипи в субективен план, които трябва да се преодолеят. Перспективите са ясни и дори императивни - да се оптимизира обучението на студентите, да се изготви ръководство за теренна работа, да се научим да работим в екип!

М.Ваклинова насочи вниманието на аудиторията върху състоянието и проблемите от методически и методологически характер на средновековната археология. Като първостепенна беше формулирана необходимостта емпирическото натрупване на факти да послужи за тяхното осмисляне, обобщение и интерпретация на ниво реконструкция, което е и венецът в работата на изследователите. Реализирането на тази задача е обозримо, на базата на комплексното проучване на паметниците, разширяването на техния спектър, както и от позитивните промени от идеен характер - преосмислянето на някои традиционни и аксиоматични концепции. В пожелателен аспект остава все още решението на терминологичния проблем, както и сериозното (и наложително) обвързване на архитекти към действащите археологическите екипи, за да се ускори завършването на общия "пъзел" на средновековната археология.

Б. Русева изложи методиката и методологията на нумизматичната наука. Монетите, бидейки обект на изследане, съчетават утилитарната функция с ясни политически послания и художествена еманация като предмети на глиптиката. Притежавайки голяма документална стойност те са и своеобразен коректив за историописците. Поради това те са във фокуса на редица модерни съвременни методи на изследване като нумизматична метрология, математико-статистически метод за пресмятане на матриците, модел за изследване на стареенето на монетите и др. Целесъобразното и балансирено съчетаване на тези методи обезпечава оптимална възможност за анализа и интерпретацията на монетите.

Беше прочетен и докладът на *К. Хаджиев* за методиката на изследване на паметници в българската кирилска епиграфика. Убедителното и достоверно разчитане и респективно - интерпретиране на надписите поставя редица методически проблеми и практически изисквания пред епиграфиката. Сред тях са качественото фотографиране и заснемане на паметника, изготвяне на адекватен естампаж или копие с помощта на каучук, силикон, или прозрачно полиетиленово фолио. На ниво разчитане и интерпретация проблемите произтичат от непознаване езика на епохата, което крие голямата опасност (и изкушение!) за изследователя от произволна и нелепа разшифровка. Избягването й изисква научна добросъвестност и вникване в контекста на паметника.

Преди закриването на официалните заседания директорът на АИМ-БАН проф. Й. Юрукова изрази своето удовлетворение от активността и съпричастността на археолозите от страната към общите проблеми и тежнения на гилдията, и изрази надежда и увереност, че тези ползотворни срещи ще продължат.

Мария Гюрова

Българската археология през последното десетилетие на XX век:

ПРАИСТОРИЯ

Както и през предходните десетилетия, водеща научна институция за проучвания на праисторическата епоха в българските земи е Археологическият институт с музей на БАН. Секцията за праистория в АИМ запази през цялото десетилетие щатен състав от 12 археолози-праисторици, с една персонална промяна на ниво проучвател. Сега Секцията включва 3 старши научни сътрудници I ст., 5 старши научни сътрудници II ст., 2 научни сътрудници и 2 проучватели. В институцията работят още двама специалисти по праистория - съответно в Музея (старши научен сътрудник II ст.) и в Проблемната група за интердисциплинарни изследвания (научен сътрудник). Научната дейност на всички тези праисторици е посветена на огромен времеви диапазон - палеолит, неолит и халколит.

През цялото десетилетие Катедрата по археология в Софийския университет "Св. Кл. Охридски" разполага с двама археолози-праисторици (сега доцент и гл. асистент), а от няколко години и Катедрата по археология във Великотърновския университет "Св. св. Кирил и Методий" - с един (доцент).

През целия обсъждан период Националният исторически музей в София има уредник-праисторик (с персонална промяна в края на периода).

В началото на десетилетието в териториалните исторически музеи в страната работят 20 археолози-праисторици, от които 1 старши научен сътрудник II ст. и 8 научни сътрудници (от 9-имата с научно звание 2 са кандидати на историческите науки). Сега броят на археолозите-праисторици в музеите е 14, като от тях 4 са новопостъпили (от всички 14 трима имат научно звание научен сътрудник, а други двама имат научна степен). Междувременно в музеите като праисторици са започнали работа и са напуснали още 4 души.

Върху праисторическа тема общо за десетилетието са защитени 3 дисертации за научната степен кандидат на науките и 3 - за научната степен доктор на науките.

Очертаната картина е далеч от оптималната. В АИМ и СУ броят на специалистите по праистория остава константна величина, но повечето от тях през периода получават по-високи звания; във ВТУ е привлечен специалист по праистория, който също постига по-високо звание. В музеите обаче намаляват археолозите-праисторици, при това и за сметка на носителите на звания и степени. В тези институции е в ход смяна на поколението, но междувременно се забелязва и липсата на достатъчно подготвени млади специалисти. Въпреки намалената престижност на професията археолог в съвременното българско общество, все пак може да се очаква скорошна промяна на картината. Причината за известен оптимизъм се крие в това, че от началото на 90-те години три български университета обучават студенти по специалността археология, някои от които проявяват интерес към праисторията. Освен това в АИМ се подготвят 4 редовни докторанти по праистория, а поне още 3 по-млади колеги са докторанти на самостоятелна подготовка в АИМ и СУ.

Обемът на теренните проучвания на праисторически обекти през последното десетилетие намаля значително. Това се отнася както до броя и вида на проучваните обекти, така и до извършваната теренна работа. Забележими промени настъпиха и в структурата на теренните проучвания. Поради силното ограничаване на средствата за разкопки, които идваха предимно от бюджетите на музеите, през последното десетилетие българските археолози-праисторици нямат почти никакви възможности за насочване на теренните проучвания към решаването на конкретни научни проблеми.

През 90-те години на XX век ежегодно организират разкопки само експедициите с чуждестранно участие и финансиране. Те са общо 6, но през целия период са работили 4 от тях.

Българо-полско-френска експедиция на АИМ, Краковския университет и Университета на Бордо завършва проучванията на палеолитните напластявания в пещерата Темната дупка при Карлуково. Ръководители са Н. Сираков, Я. Козловски, А. Лавил. Като българо-френска тази експедиция започва разкопки в пещерата Козарника при Орешец, Белоградчишко. Ръководители са Н. Сираков и Ж.-Л. Гуадели.

Българо-френски екип, съставен от АИМ, ИМ-Благоевград и Парижкия университет X - Пантеон-Сорбона проучва неолитното селище Ковачево, Сандански. Ръководители са В. Николов, Л. Перничева, М. Лихардус и Ж.-П. Демул.

Българо-австрийска експедиция с участието на специалисти от АИМ, ИМ - Нова Загора и Залцбургския университет продължава проучванията на селищната могила Караново, Новозагорско. Ръководители са В. Николов и Щ. Хилер.

Българо-немска експедиция, организирана от СУ, ИМ - Ямбол и Саарландския университет, Саарбрюкен прави комплексно археологическо изследване на микрорегиона Драма, Ямболско, но с основно внимание към праисторическия период. Ръководители са Л. Гетов и Я. Лихардус.

Българо-руска експедиция на АИМ, ИМ - Пазарджик и Археологическия институт на РАН - Москва работи по проучването на селищната могила Юнаците, Пазарджишко, но главно през

първата половина на десетилетието. Ръководители са Р. Катинчаров и Н. Я. Мерперт.

Кратковременни проучвания на кремъчни разработки в Разградско извършва и малък българо-френски екип от АМ - Варна, ИМ - Разград и Националния център за научни изследвания - Париж. Ръководители са И. Иванов и Л. Манолакакис.

Ограничените по площ спасителни разкопки в обхвата на инфраструктурните проекти са втората група теренни експедиции. Те започнаха в началото на 90-те години и се провеждат ежегодно по трасетата на бъдещи автомагистрали, пътища и газопроводи. Финансирани са от ГУП и "Булгаргаз". Сроковете за проучване са сравнително кратки, като правило разкопаните площи не бива да излизат извън границите на предвидената за строителството тясна лента. Поради спецификата на изграждените инфраструктурни съоръжения, те засягат само селища, включително и праисторически. Броят на проучените праисторически обекти не е голям, а и поради ограничената площ, попадаща често в периферията на културния пласт, получената информация не винаги е достатъчно пълна.

По-съществени резултати бяха получени при проучванията на Юрганджийска могила край Коньово, Новозагорско, неолитно селище до Глуфишево, Сливенско, неолитно селище Хотал край Съединение, Карнобатско и неолитно селище край Любимец (ръководител В. Николов), праисторически селища край Загоре и Хан Аспарух, Старозагорско и праисторически комплекс Златна ливада, Чирпанско (ръководител П. Калчев), халколитни селища край Драгоман и халколитни селища Луда река и Дервишов оджак, Харманлийско (ръководител К. Лещаков), неолитно селище край Елхово (ръководител И. Илиев), праисторическо селище край Алтимир, Белослатинско (ръководител С. Александров), неолитно селище Самоводене, В. Търновско (ръководител Н. Еленски).

Спасителни разкопки на праисторически селища заради строителство на локални обекти са изключение.

Възможностите на регионалните и общинските музеи да отделят средства за теренни проучвания рязко намаляват през последното десетилетие. Разкопките на праисторически селища, организирани със средства на музеи и/или спонсори, са малобройни.

Все пак такива целенасочени проучвания, които частично или изцяло са посветени на решаването на конкретни научни проблеми, са провеждани и през обсъждания период. Бих споменал селищна могила Дуранкулак (ръководител Х. Тодорова), неолитно селище Слатина-София, неолитно селище Помощица, Поповско и селищна могила Капитан Димитриево, Пещерско (ръководител В. Николов), праисторическо селище Деветашка пещера, Ловешко (ръководител В. Гергов), неолитно селище Копривец, Русенско (ръководител В. Попов), неолитно селище Орловец, В. Търновско (ръководител П. Станев), халколитно селище Бреница, Белослатинско (ръководител Г. Ганецовски), неолитно селище Ваксево, Кюстендилско (ръководител С. Чохаджиев), потопено халколитно селище в залива на Созопол (ръководител В. Драганов).

Сериозен проблем пред българската праистория е бавният темп на публикуване на археологическите наблюдения и материали. Изобщо не се работи по няколкото изцяло проучени през 60-те - 70-те години на отминалия век и останали непубликувани селища и селищни могили. Същото се отнася и за част от разкопките през 80-те години. През 1991 г. Секцията за праистория в АИМ реши да отклонява предложения за издаване на открити листи на колеги с отдавна чакащи поне предварителен отчет разкопки, но и това не помогна особено - някои от тях предпочетоха да се откажат от теренна дейност, вместо да започнат обработка и публикуване.

Основното количество публикации през последното десетилетие е посветено на отделни находки, групи находки или части от комплекси от определен праисторически обект. Пълното публикуване на археологически комплекси от праисторическата епоха, придружено от каталози, е изключение. Появиха се, макар и отделни монографични публикации, които представят изследване върху определена група находки от определена територия и определен период. По правило авторите на научни публикации не представят или представят съвсем накратко методиката си на теренно и кабинетно изследване. Изключение правят отделни трудове, по правило дисертационни, в които се предлага по-обширно изложение на използваните методически принципи. Теоретичните статии са изключение.

Монографичните публикации върху праисторическата епоха в българските земи са сравнително малобройни и затова ще ги посоча поотделно (по хронология на излизането им). През 1992 г. е публикувана книгата на В. Николов и сътрудници, посветена на една голяма и добре запазена раннонеолитна къща от селището Слатина-София (Николов 1992). Под редакцията на Я. Козловски, А. Лавил, Б. Гинтер и Н. Сираков през периода 1992-2000 г. в Полша излиза на английски език тритомна публикация с резултатите от проучванията на палеолитните напластявания на пещерата Темната дупка в Искърския пролом (Kozlowski et all. 1992; Kozlowski et all. 1994; Ginter 2000). През 1993 г. е публикувано изследването на И. Гацов за неолитната кремъчна индустрия в днешна Западна България (на английски, в Полша) (Gatsov 1993). Пак през 1993 г. се появява обобщението на Х. Тодорова и И. Вайсов за новокаменната епоха в българските земи (Тодорова, Вайсов 1993). Книгата на В. Попов върху перио-

дизацията на неолитната и халколитната култура в басейна на река Русенски Лом е публикувана през 1996 г. (Попов 1996). Праисторическите селища край Слатино, Дупнишко са обект на изследване в монографията на С. Чохаджиев, излязла през 1997 г. (Чохаджиев 1997). Под редакцията на Щ. Хилер и В. Николов през 1997 г. за първи път се появява монографично издание на резултати от проучвания на Карановската селищна могила - става дума за том I (в две книги) на поредицата Караново, на немски език, в Австрия (Hiller, Nikolov 1997). През 1998 г. е публикувано изследването на В. Николов върху неолитната керамика в Тракия (Николов 1998). Публикацията на В. Николов и колектив за резултатите от новите археологически проучвания на селищната могила Капитан Димитриево излиза през 1999 г. (Николов и др. 1999). През 2000 г. се появяват две книги - първата е на Н. Гиздова и К. Кънчев, посветена на разкопките на късноеолитното селище Калугерово, Пазарджишко (Гиздова, Кънчев 2000), а втората - на Я. Лихардус, А. Фол, Л. Гетов и колектив, в която са представени предварителните резултати от проучванията в микрорегиона Драма, Ямболско (на немски език, в Германия) (Lichardus, Fol, Getov u. a. 2000).

През последното десетилетие бяха публикувани няколко специализирани сборника със статии, отразяващи изследванията на праисторическата епоха в българските земи. Два от тях са в памет съответно на проф. Г. И. Георгиев и Д. Гол, два други представляват актите на международни симпозиуми в Караново и Поморие, посветени съответно на неолита в Югоизточна Европа и на IV хилядолетие пр. Хр. Отделен сборник включва докладите на национална конференция по праистория в Караново, още един, издаден в Съединените щати, е съставен от публикации по праистория на България, а последният обхваща резултатите от разкопки по проекта за магистрала Марица.

През разглеждания период българските праисторици публикуват около 220 статии в периодични научни издания и сборници. От тях около 170 са в български издания, предимно в годишниците на музеите, списание Археология, Studia Praehistorica, Годишник на Департамент Археология и т.н. В чужди периодични списания и сборници, голяма част от които много престижни, излизат около 50 статии.

Въпреки икономическата криза в страната, Секцията за праистория в АИМ успя да организира през последното десетилетие пет национални научни конференции по праистория. Две от тях са посветени съответно на прехода от халколита към бронзовата епоха и на проблемите на периодизацията и хронологията на праисторическата култура в българските земи. На другите три са представени и разисквани нови изследвания върху праисторията на българските земи. Освен това последната конференция в Караново през 1999 г. включва и Кръгла маса по проблема за изследването и публикуването на залежалите в музеите праисторически комплекси. Докладите на четири от конференциите са публикувани съответно в списание Археология, Годишник на Департамент Археология, списание Старини и в отделен сборник. Доклади върху проучвания на праисторически материали са представяни и на редица регионални конференции. С финансова подкрепа от Австрия, АИМ и Залцбургският университет организират през 1997 г в Караново голям международен симпозиум "Неолитът на Югоизточна Европа" с участието на повече от 50 учени от Холандия, Франция, Германия, Австрия, Унгария, Словакия, Гърция, Румъния, Турция и България. Актите са публикувани в луксозно издание в Австрия. Освен това, няколко български праисторици участват регулярно в международни симпозиуми в чужбина, някои са канени за отделни лекции в чужди университети, двама са избирани за гост-професори в европейски университети.

Както стана ясно, през последното десетилетие на отминалия век, представителите на българската праистория поддържат под различни форми доста широки научни контакти със специалисти от други, главно европейски страни. База за тези контакти е широкият научен интерес, който праисторическият период от развитието на обществото в днешните български земи предизвиква в европейските научни среди. Тези контакти, включително и чрез международните експедиции в България, сериозно подпомагат развитието на българската праистория, особено чрез възможностите за интензивно научно развитие на български праисторици от по-младото поколение.

Достиженията на българската праистория през последното десетилетие на XX век са от различно естество, което в значителна степен се дължи на спецификата на обекта на изследване при проучване на материални останки от палеолита, от една страна, и от неолита и халколита, от друга.

Постигнатите важни научни резултати в проучванията на старокаменната епоха са свързани с разкопките на две пещерни обиталища - пещерите Темната дупка и Козарника. Потвърждава се тезата, че на Балканите най-рано е започнал преходът от среден към късен палеолит - около 46-40 хил. г. ВР, т. е. 5-8 хиляди години преди останалата част на Европа. Това е много важно заключение, защото този културен преход е свързан с появата на Homo sapiens sapiens - физически модерния човек. В Козарника е установено, че освен носителите на ориняшката култура, в този процес участват и носителите на граветската култура, която в този регион започва над 10 хиляди години по-рано, отколкото в Западна Европа. В Козарника са регистрирани и раннопалеолитни пластове от периода 1 100 000 - 600 000 г. ВР, най-долната

част от които представляват най-старите палеолитни останки в Европа. Носители на тази култура са представителите на вида Homo erectus, идващи от Африка през Предна Азия.

Много съществени резултати са постигнати в проучването на новокаменната епоха. Тези резултати са свързани както с протичащи през десетилетието разкопки - например на селищните могили Караново, Новозагорско и Капитан Димитриево, Пещерско, на селищата Слатина-София; Ковачево, Сандански; Ваксево, Кюстендилско; Любимец, Драма, Ямболско; Копривец, Русенско и Помощица, Поповско, така и с обработка на материали от по-стари теренни проучвания. В периодизацията на неолита в Тракия са установени два нови периода - Караново II-III и Караново III-IV, коригиран е териториалния обхват на почти всички неолитни културни явления. В западните части на Тракия е установена нова къснонеолитна културна група, наречена Капитан Димитриево. Констатиран е един ранен етап на ранния неолит в Северна България, обозначен като карпато-дунавска култура на ранния неолит. Направени са сериозни опити за изясняване периодизацията на неолита в Западна България. Изработена е максимално прецизна абсолютна хронология на неолитната епоха в българските земи. В теренните проучвания са отбелязани интересни открития: наскоро в селищните могили Караново и Капитан Димитриево за първи път в Югоизточна Европа са установени със сигурност неолитни двуетажни къщи, в други селища са документирани още няколко по-особени постройки, както и съоръжения в тях (включително култови). В кабинетните изследвания откроващи се приноси са направени в областта на трасологията и палеоботаниката.

В някои изследователски аспекти на неолита обаче не е постигнато нищо или почти нищо. Това се отнася преди всичко до погребалните обичаи и другите култови практики, до производствените дейности и социалната структура.

Проучванията на каменномедната епоха са ограничени по обем и са обусловени предимно от текущи през десетилетието разкопки - главно на селищните могили Драма, Ямболско; Караново, Новозагорско; Юнаците, Пазарджишко и Дуранкулак, Добричко. Направените там наблюдения обаче придвижват напред знанието за редица аспекти на културата през този период в българските земи. Около халколитното селище Драма е проучено голямо отбранително съоръжение - кръгов окоп и вал, а в оградената от него територия са установени местата на няколко десетки постройки. В Дуранкулак е събрана значителна информация за регистрираната само в този район къснохалколитна каменна архитектура, включително и чрез проучването на много голяма двуетажна жилищна постройка. Последните две селища на къснохалколитния пласт в Юнаците са опожарени, сред развалините на къщите са намерени десетки скелети на загиналите при неприятелско нападение обитатели на селището, а в междужилищните пространства са проучени направени набързо гробове на други, загинали извън къщите. Разкопките в Караново дадоха възможност за първи път да бъде изградена обоснована периодизация на раннохалколитната култура Караново V - Марица в Тракия.

Въпреки безспорните постижения на българската праистория през последното десетилетие на XX век, натрупаните нерешени проблеми не намаляват. Без съмнение, необходима е преоценка на много от сегашните постулати, но този преход може успешно да бъде осъществен само чрез навлизането в науката на повече и силно мотивирани млади хора. Дано през следващото десетилетие това стане реалност.

Васил Николов

Монографични публикации:

Гиздова, Кънчев 2000: Н. Гиздова, К. Кънчев. Калугерово - къснонеолитното селище и тракийският могилен некропол. Пазарджик, 2000.

Николов 1992: В. Николов. Раннонеолитно жилище от Слатина (София) (Разкопки и проучвания, 25). София, 1992 (с приноси от: Е. Дочева, И. Гацов, М. Ковачева, Н. Скакун, Л. Нинов, И. Стоилов-Бункера).

Николов 1998: В. Николов. Проучвания върху неолитната керамика в Тракия. Керамичните комплекси Караново II-III, III и III-IV в контекста на Северозападна Анатолия и Югоизточна Европа. София, 1998.

Николов и др. 1999: В. Николов, В. Мацанова, Т. Стефанова, В. Божилов, К. Бъчваров, И. Гацов, Е. Маринова, Л. Нинов. Селищна могила Капитан Димитриево. Разкопки 1998-1999. София-Пещера, 1999.

Попов 1996: В. Попов. Периодизация и хроонология на неолитните и халколитните култури от поречието на р. Русенски Лом. Русе, 1996.

Тодорова, Вайсов 1993: Х. Тодорова, И. Вайсов. Новокаменната епоха в България (краят на седмо - шесто хилядолетие преди новата ера). София, 1993.

Чохаджиев 1997: С. Чохаджиев. Слатино - праисторически селища. В. Търново, 1997.

Gatsov 1993: I. Gatsov. The Neolithic Chippt Stone Industries in Western Bulgaria. Krakow, 1993.

Ginter 2000: B. Ginter, J. K. Kozlowski, J.-L. Guadelli, H. Laville (Eds.), N. Sirakov (Field Dir.). Temnata Cave. Excavations in Karlukovo Karst Area, Bulgaria. Vol. II.1: Stratigraphy and Environment. Archaeology of the Early Upper Paleolithic. Krakow, 2000.

Hiller, Nikolov 1997: S. Hiller, V. Nikolov (Hrsg.). Kara-

novo. Die Ausgrabungen im Südsektor 1984-1992, Bd. 1. Salzburg-Sofia, 1997.
Kozlowski et all. 1992: J. K. Kozlowski, H. Laville, B. Ginter (Eds.), N. Sirakov (Field Dir.). Temnata Cave. Excavations in Karlukovo Karst Area, Bulgaria. Vol. I.1: Stratigraphy and Environment. Archaeology of Gravettian Layers. Krakow, 1992.
Kozlowski et all. 1994: J. K. Kozlowski, H. Laville, B. Ginter (Eds.), N. Sirakov (Field Dir.). Temnata Cave. Excavations in Karlukovo Karst Area, Bulgaria. Vol. I.2: Palentology. Archaeology of Epigravettian Sequence. Conclusions. Krakow, 1994.
Lichardus, Fol, Getov u.a. 2000: J. Lichardus, A. Fol, L. Getov, F. Bertemes, R. Echt, R. Katincarov, I. Iliev. Forschungen in der Mikroregion von Drama (Südostbulgarien). Zusammenfassung der Hauptergebnisse der bulgarisch-deutschen Grabungen in den Jahren 1983-1999. Bonn, 2000.

ТРАКИЙСКА АРХЕОЛОГИЯ

Отчитането на постигнатите резултати и очертаването на водещите тенденции в развитието на науката в определен период, особено при повече или по-малко изкуствено фиксирани граници, е твърде неблагодарна задача. Налице е рискът да се пропуснат някои съществени моменти, чието значение вероятно ще се разбере по-късно, за сметка на други, които днес ни се струват важни и значими, но впоследствие времето може да внесе своите корективи за тях. Задачата се усложнява допълнително от поне още два фактора. На първо място отчитането на постигнатите резултати от последното десетилетие на XX век изисква и опит за по-цялостна характеристика на водещите тенденции през един по-продължителен период, за да се разберат по-точно процесите в развитието на тракийската археология. От друга страна, настъпилите обществени промени след 1989 г. наложиха своя отпечатък върху структурата и организацията на археологическите разкопки, които придават специфичен оттенък на разглеждания период. Това са някои общи съображения, валидни за всички направления в съвременната българска археология. Но по отношение на тракийската археология има и някои специфични особености, които също затрудняват опитите за анализ и обобщение. Такива са например специфичния характер на селищните обекти, проучвани от тракийската археология (като се изключат селищните могили), твърде хетерогенния характер на изворовата база, която включва различни по размери, организация, функции селищни обекти, културни паметници и центрове, разнообразни погребални практики, пътни артерии, съкровища и др. Това богатство и разнообразие от една страна открива по-големи възможности за обобщения, но от друга се явява пречка при опитите да се "канализират" по направления научните дирения.

Основната цел на доклада е да представи главните направления, по които се работи, както и постигнатите резултати[1] с общите перспективи, които тези проучвания предлагат за развитието на тракийската археология.

За по-правилно проследяване на процесите в развитието на тракийската археология, водещите проблеми с техните особености ще бъдат разгледани по периоди. Усилията на учените, занимаващи се с проблемите на тракийската археология през последните 10 години бяха насочени в областта на бронзовата епоха и желязната епоха. В хронологическо отношение това е периодът от края на IV - III хил. до XI век пр. Хр. и от XI век до I в. пр. Хр.

Ранна и средна бронзова епоха (РБЕ, СБЕ)

Проучванията на няколко важни обекта хвърлят светлина върху развитието на археологическите култури през началните векове на бронзовата епоха. Сред по-интересните от тях се нареждат селището при Вахово (Радомирско), където са регистрирани пет хоризонта от епохата, като най-долните два от тях имат паралели в културите Черна вода III и Болераз. Постигнатите резултати позволяват да се направи по-прецизна периодизация на РБЕ в Югозападна България. При проучването на селищната могила Юнаците (Пазарджишко) са регистрирани и трите етапа на РБЕ - факт, който говори за продължителност и приемственост през този период в региона. Синхронизирането на най-долните хоризонти с археологическите култури в северна и северозападна посока все още е предмет на дискусии. Резултатите от проучването на обекта Дъбене - Саровка (Карловско) поставят въпроса за наличието на нова археологическа култура от РБЕ в района. Международната българо-японска експедиция за проучването на селищната могила при Дядово (Новозагорско) се концентрира върху въпросите за планировката, организацията и последователността на жилищните нива от РБЕ и СБЕ. Интерес представлява системата от ровове с нейните

[1] *При подготовката на този текст ползвах помощта на Стефан Александров, който ми предостави данните за проучванията на бронзавата епоха през последните 10 години и на когото изказвам своята признателност. Информация за някои по-важни обекти, чийто резултати не са все още публикувани, получих от колеги в Секцията по тракийска археология при АИМ. Липсата на редовно публикуване на годишните резултати от археологическите разкопки след 1996 г. затрудни в голяма степен работата ми и прави рискът да съм пропуснал някои важни обекти съвсем реален.*

конструктивни и функционални характеристики.

Нови данни за развитието на селищната система през този период дават и проучванията на селищните могили при Мъдрец и край Гълъбово (в района на Марица-Изток). С оглед изясняване на контактите на населението от Югоизточна България със съседните ареали много важни са откритите на селищната могила при Гълъбово импортни съдове от СБЕ, изработвани с помощта на грънчарско колело.

Освен за проучването на селищната система през РБЕ и СБЕ (селищни могили и открити селища), бяха положени усилия за изясняване и на погребалните практики от този период. Принос в това отношение са разкритите некрополи - предимно от ямната култура в днешна Югоизточна България, в района на Марица-Изток отнасящи се към РБЕ. Допълват се и данните за погребалните практики през СБЕ благодарение на проучените обекти в района на Марица-Изток и на открития гроб при Драма (Ямболско), който намира паралели в културата Тей III.

Късна бронзова епоха (КБЕ)

Има определена разлика и специфика при проучването на къснобронзовите култури в българските земи в сравнение с първите етапи на същата епоха. Характерно за изминалото десетилетие е промяната в насочеността на диренията, свързани с последните векове на бронзовата епоха. От изследвания, свързани с развитието на керамичния комплекс и металните предмети вниманието на проучвателите се насочи към характерните особености на селищната система. Пример в това отношение са разкопките на обекта в м. Кайменска чука до Благоевград. Резултатите от проучването поставят въпроса за специфичните особености на селищната система през КБЕ в отделните региони на Древна Тракия, а също така и за факторите, които са я доминирали. Подновените разкопки и на друг подобен обект в м. Марена при с. Марикостиново (Петричко) ще позволят да се направи сравнителен анализ на тип селищни обекти.

Интересни са и постигнатите резултати при проучването на КБЕ селище при Копривлен (Гоцеделчевско). Откритата тук най-ранна досега импортна микенска керамика поставя въпроси за характера на обекта като търговски център по Средна Места.

През последните десет години продължи работата и по проучването на тракийските погребани практики през КБЕ. Следва да се отбележат важните резултати от разкопките на некрополи в Родопите, показващи устойчивост на традициите и през по-късните периоди. Интересно е, че подобна тенденция се наблюдава и при мегалитните паметници в източната част на планината. Проучените тук долмени и долменоподобни цисти и откритите в тях материали се свързват както с финала на бронзовата епоха, така и с по-късни периоди на желязната епоха. Този факт е твърде показателен, защото вече са налице археологически доказателства за използване на част от долмените (предимно в Източните Родопи) още от КБЕ.

Желязна епоха

Селищни центрове. Очерталата се още през предходните години тенденция на повишен интерес към селищни обекти бе продължена и разширена в количествено и качествено отношение. Наред с продължаващите проучвания в района на тракийския град Кабиле в периода след 1990 г., трябва да се отбележат изследванията и на още няколко обекта с оглед тяхното значение за развитието на тракийската селищна археология през I хил. пр. Хр. На първо място тук следва да се поставят комплексните проучвания на емпорион Пистирос и неговите околности, осъществявани от международна експедиция. Има няколко направления в неговото проучване, които го правят твърде интересен обект най-вече в посока на методическите аспекти на изследванията на селищните обекти и тяхната околна среда. Именно опитът да се разглеждат селищните обекти от I хил. пр. Хр. във взаимовръзка с окръжаващата ги среда, е едно от новите направления в областта на тракийската археология, което все повече си пробива път при археологическите проучвания на селищни обекти. Друг важен аспект, широко застъпен при проучванията в Пистирос, е комплексният анализ на получените резултати. Привличането на широк спектър от специалисти от други дисциплини предполага и обуславя постигнатите резултати при проучването на обекта.

Сред проучените през последните 10 години селищни обекти се откроява селището от I хил. пр. Хр. в района на Копривлен. Значението на обекта тепърва ще бъде оценявано в посока на изясняване на ранните трако-гръцки контакти, техния характер и интензитет. Открити са късногеометрични и архаични импортни съдове. Най-новите данни от проучването на обекта обаче поставят въпроса и за местното производство на подобни съдове, а оттук и някои по-общи проблеми като например този за етническата характеристика на населението от селището при Копривлен. Практиката на колектива да извършва успоредно с археологическите разкопки на обекта и теренни обхождания в неговия хинтерланд позволява да се направят изводи за не съвсем обикновената роля на селището в системата на металодобивни центрове, търговски артерии и култови обекти по Средна Места и Югозападните Родопи.

Твърде удачен пример за съчетаване на проучванията едновременно в селището, прилежащите му некрополи, култовия център, пещерите и пр. е археологическия резерват Сборяново. Постигнатите от колектива резултати позволяват да се приеме, че става дума за голям градски център, играл значителна роля в развитието на тракийските племена в днешна Североизточна Бълга-

рия. Предположението на проучващия колектив, че това е била столицата на гетите, известна от писмените извори като Даусдава или Хелис, намира солидни доказателства при анализ на археологическите паметници, открити в резервата. Интересни са и наблюденията относно различията в погребалните практики, регистрирани при проучванията на източния и западния некропол, които свидетелстват за различния статус на погребаните в тях. Уникален култов обект беше проучен в м. Новите коренежи в археологическия резерват, който заедно с тракийското светилище при Демир Баба теке оформя своеобразният облик на религиозните представи на населението в тази част на Древна Тракия.

С опитите да се диференцират някои селищни обекти с по-особени функции и тяхното място в селищната система следва да се свържат проучванията при Кралево (общ. Стамболово), където са открити в голямо количество култови фигурки, керамични печати, фибули и др. от втората половина на ранножелязната и от късножелязната епоха.

Погребални практики. Едно от традиционно силните и широко застъпени направления в тракийската археология е проучването на тракийските погребални практики. Поради различни причини - обективни и субективни, картата на проучените погребални паметници от I хил. Пр. Хр. е с впечатляваща гъстота. Все пак следва да се споменат някои райони, в които през последните години проучванията на надгробни обекти беше твърде интензивно и съответно постигнатите резултати при възстановяването на тракийските погребални практики са съществени. Такива са районът около Казанлък, зоната на Марица-Изток, Етрополско, Русенско, Шуменско, Врачанско, Средните и Източните Родопи. Обогатиха се представите за подмогилните съоръжения от различните периоди в отделните райони на Древна Тракия. Освен различните по форма и конструкции гробници през последните години бяха регистрирани и съоръжения с по-други функции. Интерес представлява добре запазеният дървен саркофаг открит при разкопките на надгробна могила до Белица. Натрупаното количество данни за особеностите в погребалните практики на тракийските племена в отделни ареали позволява да се мисли, че в скоро време ще бъдат направени и опити за обобщение на постигнатите резултати, особено за втората половина на I хил. пр. Хр.

Откритията, направени в Казанлъшко, отразяват твърде интересна картина в погребалните практики на тракийската аристокрация. Налага се да се провери дали тази ситуация е уникална, или е характерна за върхушката и на други тракийски племена (за което има данни от днешна Североизточна България, районът на Врачанско и т.н.). Нови резултати следва да се очакват, ако продължи тенденцията да се съчетават данни от проучването на погребалните практики със селищната система, известните култови центрове, откритите съкровища и др.

Култови центрове. Ако се говори за значим напредък в някое направление на тракийската археология през последните години, то това безспорно са новите данни за култовите практики, придобити при археологическите проучвания. Въпросът относно тези обекти не е за тяхната идентификация като сакрални паметници, а разглеждането на спецификите на култовите практики, тяхната универсалност или уникалност, предназначението на откриваните артефакти и ситуации на култовите центрове, и пр. Сред водещите култови паметници, проучвани през последните години се откроява светилището при Доситеево (Харманлийско). Резултатите от неговото проучване показват приемственост в култовите практики на този обект през различни периоди - от КБЕ до късножелязната епоха. Този факт поставя въпроса за сравнителен анализ между различните "свети места" с оглед определяне функционалните им особености и съответно тяхното значение в системата на тракийските култови центрове. Очертаващите се на този етап разлики между светилищата в равнината и по поречията на реки (Доситеево, Небет тепе, Скалето до Левуново и др.) и тези, разположени в планините (Бабяк, Цръчна) се нуждаят от обяснение и интерпретация.

Продължена беше традицията да се проучват и нови по своята форма обекти, най-вероятно с култово предназначение. Най-ясно тази тенденция се проследява при изследването на един особен вид тракийски светилища - комплексите от ритуални ями. За по-малко от 10 години след като този проблем беше поставен на вниманието на археолозите, налице са, както значими резултати при полевата работа, така и обобщения, които удачно вписват тази проблематика в общите дирения в Югоизточна Европа.

При разглеждането на тракийските култови обекти не може да не се спомене за откритията преди две години и засега уникален за българските земи мегалитен паметник - кромлехът при Долни Главанак, датиран през ранножелязната епоха. Много важни данни за взаимодействията между траки и гърци в областта на култовите практики дават и резултатите от проучването на светилището при Бургаските минерални бани, където е обичайна практика да се откриват вотивни предмети - местно производство и импорт.

Теренни обхождания и недеструктивни методи за проучване на археологически обекти

Поради естеството на археологическите извори, с които борави тракийската археология, това направление в полевата дейност стана приоритетно през последните години. Практиката да се провеждат теренни обхождания в определени региони датира още от края на 70-те години, но ка-

то своеобразно обобщение на постигнатите резултати, очертаване на водещите методически принципи при събиране на информация на терена и възможностите за различен подход при нейното анализиране и интерпретиране постави изграждането на АИС - Археологическа карта на България (АКБ). Осъществена при широко сътрудничество с колеги от други направления в археологията - както от страната и други институции и регионални звена, така и в АИМ, в основата на АКБ бяха усилията на М. Домарадски и подбрания от него колектив. Това начинание продължава своето развитие и е твърде полезно в настоящата ситуация, когато от една страна са в ход редица структурни проекти, а от друга, събраната информация в АКБ се превърна в основна база данни за наличните културно-исторически обекти, които би следвало да се защитават от закона до времето, когато чрез бюрократичния механизъм ще получат официалния си статут и регламентация.

Характерно за теренните обхождания през последните години са опитите да се провеждат тематични или регионални проучвания, при които се поставят конкретни научни задачи. Подобни теренни изследвания са например комплексната международна експедиция за проучването околностите на Пистирос, изследването на комуникационните артерии между Северна и Южна България, обхожданията по поречието на Омуровска река (Чирпанско) и др. Особен интерес предизвикват последните проучвания, при които проучвателят си поставя конкретни задачи, свързани със спецификата на района и успешно ги решава изключително чрез полева дейност, с ограничени по размер археологически разкопки.

Направеният преглед на проучванията в областта на тракийската археология, който нито е пълен, нито изчерпателен, позволява да се направят някои изводи. Въпреки променените условия, затруднили дейността на проучвателите, налице са несъмнени успехи във всички водещи направления на съвременната археология. Наблюдават се някои положителни тенденции, които следва да се развият и задълбочат и в бъдеще. Такива са например усилията да се проучват комплексно отделни микрорайони и да се съпоставят постигнатите резултати и с други зони на Древна Тракия. По този начин нивото на знанията за тракийската древност се издигат на ново, по-високо ниво и се търси взаимовръзката между отделните обекти и взаимодействията между тях. Важен факт са и усилията на все по-голям кръг учени да публикуват своевременно и на високо научно ниво постигнатите резултати.

За да се преодолеят някои пречки от обективен и субективен характер, налага се подобряване на координацията между отделните научни звена, екипи и отделни проучватели. Това се изисква и от все по-ясно очертаващата се тенденция за нарастване значението на международните експедиции на територията на страната, а също така и големите структурни проекти, които са в действие или предстои да се осъществят. Естествено нито едните, нито другите са по силите на отделния учен, който не е в състояние да замени добре комплектувания и балансиран екип, работещ в областта на тракийската археология.

Алексей Гоцев

Монографични публикации:

Балканска 1998: А. Балканска. Тракийското светилище при "Демир баба теке", София, 1998.

Бонев, Александров 1996: А. Бонев, Г. Александров. Багачина. Селище от късната каменно-медна епоха и тракийски култов център (III-I хилядолетие пр. Хр.). Монтана, 1996.

Гергова 1996: Д. Гергова. Обредът на обезсмъртяване в Древна Тракия. Изкуство и митология. София, 1996.

Домарадски 1995: М. Домарадски. Трако-гръцки търговски отношения. Емпорион Пистирос, 1. София, 1995.

Домарадски, Танева 1998: М. Домарадски, В. Танева. Тракийската култура в прехода към елинистическата епоха. Септември, 1998.

Домарадски 1999: М. Домарадски и колектив. Паметници на тракийската култура по горното течение на река Места (Разкопки и проучвания, 26). София, 1999.

Катинчаров 1995: Р. Катинчаров и колектив. Селищна могила при село Юнаците, Пазарджишко, 1. София, 1995.

Китов 2000: Г. Китов. Панагюрското съкровище. София, 2000.

Стоянов 1997: Т. Стоянов. Могилен некропол от ранножелязната епоха (Сборяново, 1). София, 1997.

Христов 1999: И. Христов. Планинска Тракия - население, култура и религия в древността. Велико Търново, 1999.

АНТИЧНА АРХЕОЛОГИЯ

I. Научен потенциал. В началото на 90-те години Секцията по антична археология разполага с 15 души научен потенциал: 1 старши научен сътрудник I ст., 3 старши научни сътрудници II ст., 7 научни сътрудници и 4 проучватели. През 2000 година научното звено има 1 старши научен сътрудник I ст., 5 старши научни сътрудници, 6 научни сътрудници и 2 проучватели (14 души). През последните две години Секцията прие 6 докторанти и един докторант на СУ, който е на половин щат в АИМ. През разглеждания период двама души от Секцията са пенсионирани, а един е преминал на друга работа. Новопостъпилите колеги са двама. Кандидатски (докторски) дисертации защитиха 4 души, а един е станал доктор на историческите науки. В общи линии научният потенциал на Секцията е запазен, като новото е, че в края на десетилетието вече има голям брой аспиранти към научното звено. Катедрата по археология към СУ разполага с постоянен (но не голям) брой учени в областта на античноста за нуждите на висшето заведение, за разлика от ВТУ, където специалистът по антична археология е само един. Това е една от причините членове на Секцията по антична археология да бъдат привличани за лекционни курсове в СУ, ВТУ, НБУ и други вузове. В Националния исторически музей работят 4 души, занимаващи се с античност (като само един е научен сътрудник, останалите са специалисти), докато в новата структура на бившия вече Музей за история на София бяха извършени драстични съкращения и остана само един археолог-античник. Чувствителен спад се наблюдава в научната кариера на колегите от музеите в страната. След пенсионирването на 3 старши научни сътрудници от музеите във Варна и Стара Загора, в момента в страната има само 8 научни сътрудници (по двама във Велико Търново и Варна и по един в Пловдив, Хисар, Стара Загора и Бургас). От тях само един е със защитена докторска работа. Броят на археолозите-специалисти в страната е между 30-35 души, но той е относителен, тъй като в музеи с незначителен персонал един археолог е принуден да "отговаря " за няколко епохи при проучването на старините в дадения регион, а на други медста (напр. Пловдив) колеги-античници периодически биват уволнявани и после отново назначавани на работа.

През изминалото десетилетие Секцията по антична археология работи върху четири основни теми: проучване на западното Черноморие (VI в. пр. Хр. - VI в. сл. Хр.); долнодунавският лимес от Дортикум до Дуросторум (I - VI в.); материалната култура между Дунава и Балкана през Принципата и Домината (провинциите Мизия, Горна и Долна Мизия, Крайбрежна Дакия, Втора Мизия и Скития); проучване на материалната култура в Тракия и Македония (в днешните български земи).

В зависимост от финансирането, времетраенето и начина на организиране проведените през тези години археологически разкопки могат да бъдат групирани по следния начин:

1. Участие в международни проекти. Най-добре обезпечен материално и многочислен откъм специалисти и студенти-практиканти е проектът "Градът и селото в римската и късноримската империя. Никополис ад Иструм и селото в неговата територия (договор на ниво БАН и Британска академия с пряк изпълнител АИМ, с участие на Историческия музей във Велико Търново, и Университета в град Нотингам, Англия). Разкопките се провеждат в Никополис ад Иструм и в късноантичното укрепено селище при Дичин, Великотърновско (ръководител на проекта е Л. Слокоска). През това десетилетие продължи дейността си и българо-полската археологическа експедиция "Нове - римски военен лагер и ранновизантийски град" (договор между АИМ и университетите във Варшава и Познан). Нейни ръководители от българска страна са Ал. Милчева, а от 1995 г. Е. Генчева. Макар и в по-малък мащаб продължи своята дейност и екипът на българо-германска експедиция "Късноантичен кастел Ятрус" при Кривина, Русенско (проект между АИМ и Римско-Германската комисия във Франкфурт на Майн. Ръководител на проекта е Ал. Милчева, а от 1997 г. - Л. Вагалински. Българо-германските проучвания в Карасура при Рупките, Чирпанско бяха спрени в началото на 90-те години. В екипа археолози от българска страна участваха Хр. Буюклиев от ИМ-Стара Загора (ръководител) и Ив. Дончева от ВТУ. Международните експедиции се обезпечават финансово от чуждата страна.

2. Дългосрочни археологически проучвания. Това са договори, проекти и програми, извършвани от АИМ със съответните общини, музеи, институти, катедри към ВУЗ, като например: общините Сандански, Панагюрище, Костинброд, Гулянци, Тутракан, Каварна, Несебър и др., с НИМ-София, Военен музей Плевен, "Програма за проучване на българското Черноморие през античността"- община Каварна, управление "Старинен Несебър"- проект Скатре-99, "Антична култура по българското Черноморие" - проект на НБУ, "Селищна структура и комуникационни артерии през античността в района на Чирпан"- проект на СУ. Археологическият институт с музей при БАН провежда разкопки на антични обекти съвместно със следните музеи в страната: в Северна България (по долния Дунав) - Видин (Рациария), Свищов (Нове), Русе (Ятрус), Тутракан (Трансмариска), Плевен (Ескус); Южна България - Сандански, Кюстендил (Пауталия), Несебър (Месембрия), Созопол (Аполония) и т. н. В някои случаи, както в Ескус, средства бяха набирани и от частни лица - спонсори от страната и чужбина.

3. Разкопки по инфраструктурни проекти. Те се осъществяват извън градските средища и вътре в тях. Към първата група се причисляват спасителни разкопки по магистрални, железопътни и газопро-

водни проекти и системи, като край Снягово, Добричко, Голям Чардак и Шишманци, Пловдивско, при Черна гора до пътен възел Оризово, Старозагорско, Зетьово, Чирпанско, Горово, Бургаско, Гарваня до Ардино, Садово, Гоцеделчевско и др. Към втората група спадат спасителните и предимно целогодишни разкопки, наложени от държавни и частни строежи в селищни системи (особено в София, Кюстендил, Пловдив, Стара Загора, Девня, Созопол и другаде).

4. Теренни обхождания и геофизични изследвания. По-голямата част от тях се извършват с чуждестранна финансова помощ и участие на колеги от други страни. Трябва да се отбележат теренните обхождания в хинтерланда на военния лагер и ранновизантийски град Нове (екип от България и Полша); българо-немски проучвания в района на изток и запад от Кривина, Русенско и по течението на Янтра (интердисциплинарен екип от България, Германия и геодезисти от Словакия); българо-английски проучвания и заснемания в землищата на села във Великотърновска област около оста Никополис ад Иструм - Дичин) (България, Великобритания). Колеги от АИМ и от музеи в страната също извършват обхождания - в района на Тутракан; седем експедиции по Добруджанското крайбрежие на Понта; в ареала на община Несебър (Дюлински проход) и др.

5. Подводни проучвания. Такива са извършени в акваторията на Каварна, Маслен нос, Созопол, Китен и на други места.

През изминалата декада са излезли от печат 19 книги, като 13 от тях са дело на колеги от Секцията по антична археология (Иванов, Иванов 1994; Иванов, Иванов 1998; Иванов 1997; Ivanov 1999; Ruseva-Slokoska 1991; Кузманов 1992; Рехо 1992; Петрова 1996; Динчев 1997; Кабакчиева 2000; Milceva 2000; Торбатов 2000; Bozilova, Kolendo, Mrozevicz 1994). Три монографии са дело на музейни работници от страната (Маджаров 1993; Ангелов 1999; Кесякова 1999). Г. Александров е автор на една и съавтор на две книги с колеги от други секции (Александров 1994, Велков, Александров 1994, Бонев, Александров 1996). С изключение на книгата на Кабакчиева, която отразява най-новите проучвания в Ескус, останалите са резултат от дългогодишни археологически изследвания и събиране на материал, публикуван много често с голямо закъснение. Монографиите на Св. Петрова за римско-йонийските капители от Мизия и Тракия и на В. Динчев за римските вили са части от техните докторски работи. Трудовете за Никополис ад Иструм и Ескус отразяват моментното състояние на проучванията там, съответно до 1985 и 1987 г. Монографиите на Р. Иванов обхващат обширен сектор от Долния Дунав - от р. Тимок до Силистра в хронологически ареал от повече от шест столетия. Трудът на Ал. Милчева е посветен на римската Terra sigillata от Долна Мизия. Четири от книгите са публикувани на чужд език.

Членовете на Секцията по антична археология са подготвили през изминалото десетилетие около 300 научни публикации. Научните работници публикуват редовно своите изследвания в сп. Археология, Archaeologia Bulgarica, в сборниците в чест и памет на бележите български учени (Г. Кацаров, Д. Дечев, Б. Геров, Г. Михайлов, В. Велков, Д. Николов, Ст. Ваклинов, Ст. Дамянов и др.), в Известията и Годишниците на НАМ, НИМ, на Търновския, Варненския, Кюстендилския, Пловдивския и Бургаския музей, в ИМСЗБ, ИМСБ, ИМЮБ, ИМЮИБ и т. н. Значителен е и броят на публикациите в чуждестранни поредици, като Ratiariensia (Болоня), Limes (Болоня, Белград, Букурещ, Варшава, Познан), Novaensia (Варшава), Balcanica Posnaniensia (Познан), Novae (Познан), Iatrus-Krivina (Берлин), Актите на световните конгреси по класическа археология, проучването на лимеса в границите на империята и само по Долния Дунав, по християнска археология, керамика, бронз и други. Около 30% от статиите на членовете на Секцията по антична археология са написани на чужд език и повечето от тях са публикувани в чужбина.

Специалистите по антична археология организират и участват в международни и вътрешни научни срещи. На първо място това са симпозиуми и колоквиуми, свързани с проучването на Долния Дунав (Нове, Ятрус) - Свищов 1998. С голям интерес премина и международната конференция по проблемите на античните бани във Варна (1996), както и Понтийските конгреси (Варна, Созопол), юбилейната научна конференция с широко международно участие "100 години археологически проучвания в Никополис ад Иструм. Римският и късноантичният град" (Велико Търново, 2000 - с 80 доклада). През тези години бяха организирани четения в чест на годишнини от основаването на музеи (напр. Сандански, Плевен, Стара Загора) и регионални конференции (София, Велико Търново, Хасково, Сливен, Несебър, Нова Загора).

Античници участват в създаване на изложби и музейни сбирки. Заслужава да се споменат: изготвянето на проекта за експозиция на НАМ; подготовката за изложбата "Oribulgari" в Италия, "Кастелът Ятрус. 40 години българо-немско сътрудничество" (София, Франкфурт), "Съкровища на християнското изкуство в България" (Рим), "Ювелирството в българските земи"(Пловдив), музейна сбирка Нове (Свищов) и др.

В ареала на Черноморския басейн бяха постигнати важни резултати при археологическото проучване на два обекта - Аполония Понтика и в териториалния обхват на Месамбрия (обектите около Дюлински проход). В стария Созопол са разкрити градоустройствени и архитектурни останки от V-IV в. пр. Хр. и от късноримската епоха. Проучват се и два некропола. По десния бряг на Долния Дунав са направени периодизации на следните обекти: Ескус (два ранни строителни периода през I в.), Нове (периодизации на Принципията през римската епоха и късната античност, пасажа на "скамнум трибунорум", валетедунарума, късноантичния базиликален комплекс с резиденция), Ятрус (уточняване на възприетите от по-рано строителни периоди), Трансмариска.

В Никополис ад Иструм продължават проучванията под ареата на агората и беше регистрирана една по-ранна строителна фаза. Укрепеното селище при Дичин, Великотърновско се характеризира с три строителни периода през късната античност. Археологическият подвижен и неподвижен материал от укреплението при Ковачевец, Поповско е основано след началото на IV в. Проучванията в Костинброд установяват два периода след разрушаването на "Константиновата резиденция". Целогодишните спасителни разкопки в София, Пловдив и Стара Загора попълват многообразната археологическа картина, свързана с проблемите на фортификацията, уличната мрежа, водоснабдяването, канализацията, градските площади и кварталите около тях. Проучванията там показват, че това са едни от най-значителните антични градове в Тракия. Като центрове с богата и внушителна архитектура от времето на ранното християнство се отличават градът при днешния Сандански в провинция Втора Македония; Сердика и Пауталия в Крайбрежна Дакия; Никополис ад Нестум в Родопа; Филипопол, Берое-Августа Траяна, Кабиле и особено Диоклецианопол в Тракия; Месембрия и Созопол в Хемимонт.

В заключение ще посоча някои по-важни изводи. За изминалите десет години потенциалът в Секцията по антична археология е почти изцяло запазен. Постъпилите докторанти са завършили новата специалност археология, преподавана през 90-те години във ВУЗ, а някои от тях са и възпитаници на Националната гимназията за древни езици. Това е много добра перспектива за израстване в бъдеще на кадри с нужната съвременна подготовка. Положението в провинциалните музеи обаче не е никак леко, особено в научното израстване. Получава се голяма разлика между столицата и страната. Тенденцията към закриването или трансформирането на някои музеи (с негативни резултати засега) продължава в Монтана, София, Пловдив. Творческата дейност на членовете на Секцията е на добро за страната ниво. Основният дял на написаното в количествено и качествено отношение обаче е дело само на няколко колеги. Първите три-четири години в началото на десетилетието бяха извънредно трудни за полевата археология, логично следствие от цялостното икономическо състояние в страната. В основни обекти като Рациария, Ескус, Нове, Никополис ад Иструм, Марцианопол, Карасура, Деултум, разкопките бяха спрени окончателно или продължени след пауза и с променени темпове. За два типа проучвания обаче финансирането е стабилно. На първо място това са дългосрочните международни експедиции, като трябва да изтъкнем българо-британската в Никополис ад Иструм - Дичин, където годишно се извършва субсидиране от страната-гост до 40 000 британски паунда, а английската експедиция е най-многобройната досега в тяхната археологическа наука изобщо. Другите две мисии - в Нове и Ятрус, са сравнително добре финансирани, но там се работи с по-малко средства. На второ място пари се влагат за спешни спасителни разкопки във връзка с изпълнението на различни инфраструктурни проекти в България. На останалите обекти, където се извършват редовни проучвания, темповете са значително по-бавни, поради ограниченото финансиране от страна на скромните бюджети на общини и музеи или на кратковременни програми и проекти. Интересно за отбелязване е, че броят на проучваните обекти не е намалял, което се дължи на споменатите по-горе спешни държавни и частни проекти. Изминалата последна декада на това столетие не беше никак лека за античната археология (както и за другите хронологически дялове от тази наука). Причините са две - това е начален етап към постепенно достигане на научното познание на водещите страни в тази област, както и отдавна съпътстващите ни финансови проблеми.

Румен Иванов

Монографични публикации

Александров 1994: Г. Александров. История на Монтана-Кутловица и района. Монтана, 1994.

Ангелов 1999: А. Ангелов. Марцианопол. История и археология. Варна, 1999.

Бонев, Александров 1996: А. Бонев, Г. Александров. Багачина. Селище от късната камено-медна епоха и тракийски култов център (III-I хилядолетие пр. н. е.). Монтана, 1996.

Велков, Александров 1994: В. Велков, Г. Александров. Монтана, 2. София, 1994.

Динчев 1997: В. Динчев. Римските вили в днешната българска територия. София, 1997.

Иванов, Иванов 1994: Т. Иванов, Р. Иванов. Никополис ад Иструм, 2. София, 1994.

Иванов, Иванов, 1998: Т. Иванов, Р. Иванов. Улпия Ескус, 1. София, 1998.

Иванов 1999: Р. Иванов. Долнодунавската отбранителна система между Дортикум и Дуросторум от Август до Маврикий. София, 1999.

Кабакчиева 2000: Г. Кабакчиева. Oescus.Castra Oescensia. Ранноримски военен лагер при устието на Искър. София, 2000.

Кесякова 1999: Е. Кесякова. Филипопол през римската епоха. София, 1999.

Кузманов 1992: Г. Кузманов. Антични лампи. Колекция на Националния археологически музей. София, 1992.

Маджаров 1993: К. Маджаров. Диоклецианопол, 1. София, 1993.

Петрова 1996: С. Петрова. Римско-йонийски капители от Мизия и Тракия (I-IV в.). София, 1996.

Рехо 1992: М. Рехо. Атическа чернофигурна керамика в Националния археологически музей. София, 1992.

Торбатов 2000: С. Торбатов. Късноантичният град Залдапа. София, 2000.

Božilova, Kolendo, Mrozewicz 1994: V. Božilova, J.

Kolendo, L. Mrozewicz. Inscriptiones Latines de Novae. Poznan, 1994.
Dimitrova-Milčeva 2000: A. Dimitrova-Milčeva. Terra Sigillata und dünnwandige Keramik aus Moesia Inferior (Nordbulgarien). Sofia, 2000.
Ivanov 1997: R. Ivanov. Das römische Verteidigungssystem an der unteren Donau zwischen Dorticum und Durostorum (Bulgarien) von Augustus bis Maurikios. - Bericht der Röm.-Germ. Kommission, 78, 1997, 467-640.
Ruseva-Slokoska 1991: L. Ruseva-Slokoska. Roman Jewellery. A Collection of the National Archaeological Museum Sofia. Sofia, 1991.

СРЕДНОВЕКОВНА АРХЕОЛОГИЯ

Оценката на краткия, но интезивен период от развитието на българската средновековна археология има изключително значение за нейното бъдеще. Тази оценка, обаче, направена от такава близка дистанция, на каквато се намираме от последното десетилетие, не може да бъде нито достатъчно обективна, нито много вярна. Пък и едва ли може да бъде, макар и отчасти пълна в предложения обем. Въпреки това сега ще се опитам да набележа основните параметри на темата.

I. В условията на икономическа криза, философията на управляващите през десетилетието политически елити, загърби постепенно цялата хуманитаристика до пълен отказ от каквито и да било финансови ангажименти.

Обръщам внимание преди всичко на финансирането на българската средновековна археология, като изрично условие за нейното функциониране и развитие. Осигуряването на средства върви в две различни посоки: средства за теренни проучвания и средства за публикации.

Трябва предварително да се каже, че за десетилетието Българската академия на науките не е предоставила, каквото и да било финансиране за научни изследвания в областта на средновековната, пък и всички останали профили на археологията, докато в други институти Тази практика, обаче, не е от периода на кризата, а идва още от 60-те години на XX век, когато ръководството на АИМ се отказа от финансирането на теренните проучвания от БАН и премина изцяло на ресурси предоставяни от местните културни инситуции, респективно общините. В новите условия, въпреки че общините добиха голяма автономност по отношение на финасирането, тази практика повече не може да се прилага, поради възникването на жизненоважни проблеми вследствие на кризата, погълнали целия техен ресурс. Въпреки това има случаи, когато някои общини отделят средства за разкопки, но тези случаи са твърде незначителни. Епизодично за провеждане на теренни проучвания се използват работници чрез системата за социално подпомагане към общините, но резултатите, ако и да ги има, са незначителни.

Единствено разкопките на двата университета в София и В. Търново се финансират редовно чрез учебната практика на студентите, при което продължават проучванията на два, в различен смисъл, твърде значителни, средновековни паметника.

Финансирането на теренните проучвания в областта на средновековието не може да бъде изразено с точни цифри, тъй като вложените средства в повечето случаи не се водят на отчет. През десетилетието с чужди средства работи само една международна експедиция - българо-германската в Плиска, която, обаче, разчита предимно на геофизични методи и влага малко средства за разкопки. Слабо е финансирането на разкопки на средновековни паметници и чрез международни проекти. Единствен по-значителен проект беше този, чрез който се извършиха проучванията на джамията в Гоце Делчев, финансиран от австрийска фондация. Определено може да се каже, че липсата на международно финансиране се дължи главно на слабия интерес на колегията от чужбина към паметниците на българското средновековие. Опитите да се разбере, защо се получава така и дали средновековните паметници в другите държави в преход се проучват чрез финансиране отвън показаха, че навсякъде то идва от предимно от съответната държава и вътрешни спонсори, особено в областта на теренните изследвания.

Най-силно е обезпечаването на средновековните проучвания по линия на инфраструктурните проекти. Най-много държавни средства бяха вложени в проекта Археологическа карта на България, реализиран през първата половина на десетилетието с усилията на цялата колегия от страната. В него средновековните археологически паметници се третираха равностойно с останалите и резултатите са наистина впечатляващи.

Известни финансови средства за теренна работа постъпват в областта на средновековието и чрез музейни спомоществователи, при което е по-възможно с научни аргументи да се избере паметник за проучване. Такива средства постъпват главно до към първата половина на 1996 година, после те силно намаляват и през последните години са единични случаи.

Финансирането на изданията в областа на средновековната археология, като че ли има по-малки проблеми. Най-много публикации се появяват предимно в периодични и непериодични поредици и отделни сборници. От централните издания, посветени изключително на средновековието, единствено липсата на средства прекрати едва започналата да излиза поредица "Приноси към българската средновековна археология".

II. Теренни проучвания. В началото на 90-те го-

дини терените проучвания на средновековната българска археология бяха разгърнати на широк фронт. Обектите се изследваха чрез разкопаване на големи площи и регулярна обработка на материалите в продължение на години. Така можеха да бъдат завършени изцяло проучванията на цели комплекси и да се получат фундаментални резултати по целия спектър на проблемите. Съсредоточени в тази страна от изследванията, специалистите по средновековна археология бяха почти изоставили обхожданията и регистрацията на нови паметници.

Горното състояние на нещата се промени поради вече споменати причини и всички опити да бъде задържано едно оптимално равнище за провеждане на редовните разкопки са почти прекратени. Това се отнася най-вече за двете столици Плиска и Велики Преслав, които през първата половина на десетилетието се проучваха от големи колективи, а днес разкопките имат епизодичен характер, включително тези на германската експедиция в Плиска. Там извън нея започна и беше прекратено проучването на могила XXXIV, по същия начин, както това стана с поминалния комплекс Плиска-Запад. Единственият по-значителен резултат бе откриването на шахтовия кентофион в могила XXII. Останалото представлява незначителни проверки и довършителни работи на стари, проучвани преди обекти. Във Велики Преслав завърши разкопаването на комплекса около фиалата при Южната порта. Започна проучването на ранни постройки от източната страна на Дворцовия комплекс, но сега колективът почти е прекратил работа. От големите градски центрове на Първото царство продължават проучванията само в Дръстър, и то благодарение на студентските учебни практики и на грижите на общината. Най-значителният резултат е откриването и разкопаването на епископския архитектурен комплекс, строен и използван от IX до XIV в. Единственият нов обект за редовни разкопки е старобългарския манастир в м. Караач-теке край Варна. През първата половина на десетилетието продължиха, макар и с намаляващо темпо, регулярните проучвания на крепостите, селищата и некрополите от времето на Първото българско царство, но през втората му половина повечето от тях бяха прекратени или пък проучвани в незначителна степен. В края на периода спряха разкопките и на най-големия езически некропол край Топола, Добричко. Като постижение трябва да се отчете завършеното проучване на крепостите при Одърци (заедно с некропола) и Скала, Добричко, некрополите при Ножарево, Силистренско и Дибич, Шуменско. Интензивно продължават само разкопките в зоната на енергийния комплекс Марица-Изток.

Терените проучвания на основните обекти от Второто царство имат почти същата съдба. Разкопките във В. Търново след окончателното проучване на Царевец бяха съсредоточени на Трапезица и на Великата лавра "Св. Четиридесет мъченици", след два сезона работа в незначителен обем, останаха само епизодичните проверки или кратки разкопки на църквата и то във връзка с нейната консервация. Прекратено беше и проучването на големите средновековни градове като Червен. В Мелник се извършват само проверки и наблюдения във връзка с ново строителство в съвременния град. Правени са епизодични опити да продължи проучването на Цепина и Калиакра. Най-активни са работите в Източни Родопи, където въпреки отделни открития обаче, също не се провеждат редовни разкопки на средновековни обекти. Може би единственият обект, който активно се проучваше чрез редовни разкопки през цялото десетилетие до самата смърт на ръководителя на разкопките беше крепостта Хоталич край Севлиево. Археологията на българските земи за периода на турското робство за разлика от предишните десетилетия регистрира повече резултати в терените проучвания и то благодарение на двама специалисти, занимаващи се целенасочено с проблема. Разкопки за периода, макар и в ограничен обем, се провеждат всяка година, при което, както споменах, със средства на чужда фондация са завършени напълно проучванията на джамията в Гоце Делчев.

Общата оценка за състоянието на терените проучвания в областта на средновековната археология е пълната липса на възможност да се изследват паметниците, степенувани според тяхното значение за българското историческо наследство. Основният проблем остава субективната мотивация в избора на обекти, което ликвидира възможностите за провеждане на научна стратегия.

III. Археологическата книжнина върху паметниците на средновековието е най-важната страна от функцията на нашата наука в съответствие с принципа, че откритието се прави по-малко с лопатата и повече с върха на перото. Нейното количество и особено качество по смисъла на академичната наука има изключително значение в борбата срещу спекулациите с историческото наследство. През последните години колегията е изправена през наистина чудовищни интерпретации, особено по отношение на проблемите на най-ранната история на българите. В тях се атакуват фундаменталните принципи, закони и методи на науката, изграждани в продължение на няколко столетия. Опитите за подобна деструкция проникват дори в академичните среди, въпреки категоричните реакции на мнозинството от специалистите.

Публикациите на изследванията на средновековните паметници през изминалото десетилетие като обем и резултати значително надвишава терените проучвания. Причината за това е, че изданията изискват по-малко средства, част от които се възвръщат. Една обща статистика показва, че всяка година излизат от печат между 40 и 50 заглавия на средновековна археологическа или интердисциплинарна, но с присъствие на средновековен материал, тематика. От тях отпечатаните в чужди изда-

ния са между 5 и 9, и това са доклади, изнесени на научни форуми. Обаче за десетилетието са публикувани над 500 заглавия по средновековна археология. Качеството на публикуваното не може да бъде реално оценено, проблем, впрочем на световната хуманитаристика като цяло. Старата форма на обсъждане на изданията, предназначени за издателството на БАН, извършвано в Секцията за средновековна археология, даваше известни, макар и не винаги обективни резултати. Сега обаче тя отпадна и всичко се поверява на квалификацията и съвестта на редакционните колегии, а това е и световната практика. Основните параметри за оценката на публикуваното остават рецензиите и механичния сбор от цитирането му в нашата и чужда литература.

През 90-те години на XX век са излезли от печат около 15 монографични изследвания, посветени на отделни паметници, резултати от разкопки на един паметник или пък тематична характеристика на група паметници. Тук няма да изброявам автори и заглавия, единствено ще отбележа, че глобално проучване на проблем представя само сравнително неголямата книга на Р. Рашев "Прабългарите през V-VII в". Тематично изследване на проблем е книгата на Г. Атанасов "Инсигниите на българските средновековни владетели", макар там археологическата материя да има ограничен характер. В друга група могат да се отделят изданията, посветени на представителни архитектурни паметници - напр. монографиите на Д. Овчаров - Ж. Аладжов-Н. Овчаров и на С. Бонев за дялове от преславския дворцове комплекс или пък монографията на П. Георгиев за сградата, предхождаща Голямата базилика в Плиска. Тематични изследвания на проблеми на художествения метал и рисуваната керамика от X в представляват двете монографии на Т. Тотев. Практически най-голям интерес предизвикват монографичните изследвания на изцяло проучени паметници. През десетилетието са излезли две такива изследвания - на крепостта при Скала, Добричко от Г. Атанасов и В. Йотов, и на крепостта при Одърци от Л. Дончева-Петкова, В. Парушев и Л. Нинов. Ако тези изследвания се сравнят с подобни от 60-те и 70-те години, ще се видят твърде значителни качествени разлики, както в представянето на материала, така и в неговата интерпретация. Новите издания се приближават плътно до това, което изискват международните стандарти.

Въпреки противоречивите оценки, най-съществено е значението на специализираните издания по средновековна археология. В това отношение не може да остане без внимание спирането на поредицата "Царевград Търнов", от която едва през тази година излезе един том, както и на поредицата "Мелник" с излязъл втори том през 1994 г. Неуспешен се оказа опитът за организиране и провеждане на периодични форуми на средновековна тематика, наречени "Декемврийски дни на българската средновековна археология "Проф.Станчо Ваклинов" с издаване на съответния сборник "Приноси към българската археология". От докладите, четени на четири форума, бяха издадени два тома през 1992 и 1993 г. Издаването на трети том предстои, но липсата на средства преустанови и по-нататъшното провеждането на форума. Запазиха се непериодичните поредици "Сборник Преслав" с излязли през десетилетието томове 4 и 5 и "Плиска-Преслав" с излязли томове 5, 6, 7 и 8. Подобен характер има и юбилейното издание 1100 години Велики Преслав. В тези сборници участвуват с материали по-голямата част от колегите, които са специализирани в областта на средновековната археология.

Специализираните издания по средновековна археология третират изключително разнообразни проблеми, представяни обикновено в детайли, което отговаря на съвременните изисквания на науката. Това се отнася както за централните издания, така и за работите публикувани в Известията и Годишниците на музеите в страната. Има един стремеж да се публикуват отделни паметници, при което тяхната интерпретация се обсъжда от всички страни. По-малко са разработките върху серии от паметници в каталожен вид и подробен коментар и това е разбираемо предвид голямата трудоемкост на този вид разработки. Обикновено се коментират серии от фонда на един музей - най-красноречив пример са няколко заглавия на Валентин Плетньов от Варненския музей.

Резултатите от теренните и кабинетни изследвания на средновековните паметници и техните публикации през последното десетилетие на XX век нямат завършващ характер, но представят значителни резултати от изследването на различни проблеми. Най-много сред тях са заглавията, посветени на идентификацията на отделни паметници или комплекси. Заедно с това са третирани специфични проблеми, като генезис и хронология, функционалност и реконструкция, структура и семантика. Трябва да се отбележи, че най-малко публикации засягат проблеми на реконструкцията, особено тези в архитектурата. Освен това, няма тематични сборници по основните дискусионни теми в българската средновековна археология. за континуитета между късноантичната и ранносредновековната българска култура, за генезиса на старобългарската култура, за българския средновековен град. Решаването на проблемите на тези дискусии може би има вече завършени етапи, без обаче да им се посветят специални издания.

Все още има какво да се желае от качеството на отпечатаното, въпреки че равнището им постоянно се увеличава. Нямаме обаче монографични издания върху проблеми на средновековната археология на чужди езици, а отделните статии са единици - главно в чужди издания. Значителна възможност в това отношение предостави частното списание "Archeologia Bulgarica", както и изданието "Archaeologia in Bulgaria", от което излезе една книжка, а се очак-

ва да излезе още една. Една част от статиите и студиите имат резюмета на чужди езици, но те са твърде кратки, други изобщо не са снабдени с такива резюмета.

Изследването на ахеологическите паметници на средновековието има и една друга страна - представянето им пред обществото в тематични изложби, освен в постоянните експозиции на музеите. През изминалото десетилетие в това отношение имаше значителни постижения като специализираната изложба "Българския средновековен град: технологии.", новата експозиция на музея Велики Преслав по случай 1100 години от обявяването му за столица и изложбата "100 години разкопки в Плиска" в Шумен и София, юбилейна изложба на археологическите изследвания във В. Търново от началото на XX век насам. Значително беше присъствието на средновековната археология на изложбата "София - Премъдрост Божия". От изложбите в чужбина най-значителна проява беше "Християнско изкуство от България" в Италия, показана и у нас и "Славата на Византия" в Съединените щати. Трябва при това да се отбележи, че участието на паметниците на средновековието в изложби, особено временни и най-вече в чужбина, е свързано с тяхната консервация и реставрация, за което са необходими значителни средства.

Особено важно значение за развитието на българската средновековна археология има международното сътрудничество. То се изразява обаче предимно в лични контакти на различно равнище, почти епизодични. Музеите от страната успяват да се включат в проекти, частично засягащи проучванията на средновековната култура или да участвуват в международни изложби, което им осигурява достъп до информация. Археологическият институт с музей има два международни договора за сътрудничество - с Археологическия институт към УАН и Археологическия институт към НАН на Украйна, за теми върху ранното и късното средновековие. Изпълнението на първия се изразява в обмен на еднократни командировки по еквивалент, а по втория почти не се работи, поради липса на средства и от двете страни. През първата половина на десетилетието е направен опит да се възстанови българо-германската експедиция Карасура, но работата е ограничена само в рамките на един сезон. Единствената международна експедиция остава българо-германската в Плиска с Археологическия институт с музей, университетите в София и Шумен и Университета във Фарнкфурт на Майн, чиято тема е "Сравнително изследване на ранносредновековните форми на живот България и Западна Европа (VII-X в.)". Не мога да не спомена, че ръководителят от германска страна Й. Хенинг създава и популяризира нова теза за хронологията на Плиска, в която езическия период на практика е лишаван от археологическо присъствие. Отделните посещения на колеги в чужбина по повод научни форуми също е епизодично явление. Статистиката на такива форуми показва, около четиридесет участия за цялото десетилетие. Най-значителният форум е този в замъка Ебернбург през 1999 г, посветен на 100 години от проучването на Плиска с участието 7 български археолози с доклади. Тук не мога да не спомена, че от връзките ни с колеги от чужбина зависи в значителна степен и снабдяването с чужда литература. Констатацията е, че докато периодичните издания донякъде се получават в библиотеката на АИМ, то монографичните в повечето случаи не идват, а това е наистина драматично за нашата работа.

Всичко изложено дотук е дело на колегията, която се занимава с проблемите на средновековната археология и от състоянието тази колегия пряко зависи от нейния състав. Оценката в това отношение е най-трудна, макар да има формално-обективни критерии. През последното десетилетие на отминалия век с проблеми на средновековната археологическа култура са се занимавали активно 63 души, 7 от които вече са напуснали професионалното поприще, включително починалите. От всичките 63, без научни степени и звания са били 31, което съвсем не означава че не са били активни в изследователска работа. 13 специалисти са научни сътрудници, 16 са доценти или старши научни сътрудници II степен, 4 са професори или старши научни сътрудници I степен и доктори на науките. През отчетното десетилетие има 7 колеги защитили дисертации да получаване на научно-образователната степен д-р, 1 е защитил степента д-р на науките и 7 са се хабилитирали като старши научни сътрудници. Както се вижда, кадровото обезпечаване на средновековната археология все още има определен ресурс, който явно не се използва пълноценнно. Липсата на средства затруднява и обучението на млади специалисти. Наистина БАН отпуска редовни и задочни аспирантури, но обучението не изисква само стипендии, а и значителни средства за командировки, техническа обработка, литература и т.н. През последното десетилетие специалистите по средновековна археология са се занимавали и много активно с преподавателска работа. Освен щатните преподаватели в държавните университети, лекции и семинари в тях провеждаха (най-вече в частните университети), повечето от колегите и то не само от Археологическия институтс музей, но и от музеите в страната. Наистина равнището на образование не навсякъде е равностойно, но въпреки това активната преподавателската работа оказва значително въздействие върху постиженията на средновековната археология. Като сериозна слабост в образованието и обучението по средновековна археология трябва да се отчете фактът, че намаленият обем на разкопките и промените в методиката, лишават студенти и аспиранти от висока квалификация за теренните проучвания.

В заключение искам да обележа, че въпреки тежките условия, общото състояние на средновековната археология в България е задоволително. Главният аргумент за това е броят на публикациите

и изданията върху целия спектър от проблеми. Обикновено в един такъв доклад се формулират нови цели и задачи за примерно следващото десетилетие. В сегашните условия обаче, според мене е излишно изобщо да формулираме, какво трябва са се прави, понеже стана ясно, че от нас зависи твърде малко. Можем да останем само верни на себе си и дълга си към професията, която е кауза на хуманитарния разум.

Станислав Станилов

Монографични публикации :

Аладжов 1999: Ж. Аладжов. Паметници на прабългарското езичество. София, 1999.

Атанасов 1999: Г. Атанасов. Инсигниите на средновековните български владетели. Корони, скиптри, сфери, оръжия, костюми, накити. Плевен, 1999.

Бонев 1998: Ст. Бонев. Царският дворец във Велики Преслав. Площадът с фиалата (IX -XIV век). Велико Търново, 1998.

Георгиев 1993: П. Георгиев. Мартириумът в Плиска и началото на християнството в България. София, 1993.

Дончева-Петкова 1999: Л. Дончева-Петкова, Л. Нинов, В. Парушев. Одърци. Селище от Първото българско царство, 1. София, 1999.

Йотов 1998: В. Йотов, Г. Атанасов. Скала. Крепост от X-XI век до с. Кладенци, Тервелско. София, 1998.

Нешева 1994: В. Нешева. Мелник, 2, София, 1994.

Нешева 2000: В. Нешева. Богоспасният Царевград Търнов. София, 2000.

Овчаров, Аладжов, Овчаров 1991: Д. Овчаров, Ж. Аладжов, Н. Овчаров. Големият дворец във Велики Преслав, 1. Преславската патриаршия през X в. София, 1991.

Овчаров, Хаджиева 1992: Н. Овчаров, Д. Хаджиева. Средновековният манастир в гр. Кърджали - център на епископията Ахридос през XI-XIV в. (Разкопки и проучвания, 24). София, 1992.

Овчаров 1992: Н. Овчаров. Корабоплаването по българското черноморско крайбрежие XIV-XIX в. София, 1992.

Овчаров 1993: Н. Овчаров. Проучвания върху Средновековието и по-новата история на Вардарска Македония през XIV в. Ново след Йордан Иванов. София 1993

Овчаров 1996: Н. Овчаров. История и археология на Вардарска Македония през XIV в. София, 1996.

Рашев 2000: Р. Рашев. Прабългарите през V-VII век. Велико Търново, 2000.

Тотев 1993: Т. Тотев. Преславското съкровище. Шумен, 1993.

Тотев 1996: Т. Тотев. Средновековна Виница. Шумен, 1996.

Тотев 1998: Т. Тотев. Дворцовият манастир в Преслав. София, 1998.

Ovcharov 1993: N. Ovcharov. The Ships and Shipping in the Black Sea XIV-XIX C. Sofia, 1993.

ЕПИГРАФИКА

Изтеклите десет години са многозначни за епиграфиката в България. Бяхме свидетели на смяната на две поколения епиграфи. От този свят си отидоха плеяда от световноизвестни български учени. Простихме се с проф. Борис Геров (1989). През 1991 г. почина проф. Георги Михайлов. Загубихме доайена на българската епиграфика - чл.-кор. проф. Веселин Бешевлиев (1992). Почина проф. Велизар Велков (1993), отиде си и проф. Иван Венедиков (1997). Последваха ги Красимир Банев (1997), Георги Александров (1999) и проф. Теофил Иванов (1999). Те оставиха след себе си значителни епиграфски трудове. През това десетилетие бяха отпечатани съставените от тях корпуси от надписи: "Inscriptiones Latinae in Bulgaria Repertae" на Б. Геров, обхващащ надписите намерени между реките Искър и Янтра. Излезе от печат том V от "Inscriptiones Graecae in Bulgaria Repertae" на Г. Михайлов, в който са събрани гръцките надписи, намерени след 1970. В тома са систематизирани поправките и добавките към предишните 4360 надписа. Отпечатано бе второто издание на прабългарските надписи на проф. В. Бешевлиев, в което са намерили място всички новонамерени надписи. Излязоха два тома "Старобългарски надписи" от О. Кронщайнер и К. Попконстантинов в поредицата Die slavische Sprachen.

За първи път се появиха нов вид корпуси от надписи. Натрупаният огромен епиграфски материал при проучването на определени селища даде възможност за систематизирането му в самостоятелни издания. През 1991 г. излезе том II от поредицата Кабиле, съдържащ намерените в това антично селище надписи. През същата година излезе "Inscriptiones Latinae de Novae" с автори В. Божилова и Я. Колендо, съдържащ надписите, намерени при разкопките на Нове. Авторите приемат критиката на световната епиграфика и правят второ издание в Бордо през 1997 г. В него те събират всички надписи от Нове и близката околност на латински и старогръцки.

Този вид корпуси се допълва и от т. II на поредицата "Монтана", съдържащ надписите от този град. През 1991 г. излязоха от печат надписите от пътната станция Карасура с автори Х. Бьотгер и Б. Крумра. В том II на поредицата "Мелник" са събрани надписите от разкопките на манастира

Св. Богородица Спилеотиса. След повече от 40 години идеята на покойния проф. И. Гълъбов за цялостна публикация на надписите от известни църкви намери продължение. Ст. Смядовски публикува през 1998 г. надписите към Земенските стенописи. Цялостното им проучване даде възможност на автора да датира точно изписването на земенската църква Св. Йоан Богослов в 60-те години на XIV в.

На същия автор дължим и първото монографично изследване върху българската кирилска епиграфика от периода IX - XIV в.

За да се стигне до толкова важни сбирки и изследвания по епиграфика е необходимо преди това да се проучат единични или малки групи паметници. През тези десет години бяха разработени и надписи, отнасящи се до най-ранната история на българските земи. За първи път, почти 50 години след намирането му беше публикуван изцяло текста на Севтополският надпис. Той бе коментиран от В. Велков, Г. Михайлов и особено прецизно от М. Манов. М. Славова проучи и разработи в подробности надписа за хоротезията от Дионисопол. Този надпис е от особена важност. Той съдържа заключителното решение на комисията, инспектирала границата между земите на градовете Одесос, Калатис и Дионисопол, от една страна и тези на траките в 15 г. сл. Хр.

От особено значение е намирането и интерпретацията на надписа от емпорион Пистирос при Ветрен, Пазарджишко. В него се съдържа статута на този търговски център в сърцето на Тракия. За първи път се намира епиграфски документ от името на тракийски цар, съобщаващ за правните отношения между жителите на емпориона и търговците от Беломорието, както и декларация за тяхната сигурност по пътищата на Тракия. Публикувани бяха и отделни надписи от предримската епоха, като надгробният надпис на Антифан, син на Аранд от Първенец, Пловдивско. Трябва да се отбележи проучването на М. Манов на амулета с епонимното божество - прародител на келтското племе скордиски.

Новонамерените надписи дадоха възможност да се продължи проучването на тракийската ономастика. Те хвърлят светлина върху личните тракийски имена. Проучени бяха и множество географски названия, неизвестни досега в тракийската география. Някои от тях вече са локализирани: пътна станция в Софийско, наричана Сарматия, civitas bessica Diviscopta. Установено беше съществуването на тракийското племе трали и през римската епоха в долината на Струма. Блестящо бе доказано от В. Велков мястото, където са били разселени т. нар. готи минорес, водени от Вулфила. Те са се настанили край В. Търново на днешния хълм Момина крепост.

По епиграфски път бе установено съществуването на антично селище край Фотиново, Кърджалийско.

Натрупаният епиграфски материал даде възможност за нова интерпретация на ролята на държавните институции и управлението на градовете през римската епоха. Установено беше разделението на градовете на фили, установени засега във Филипопол, Никополис ад Иструм и Пауталия. Постави се началото на изясняването ролята на герузията, една особена организация, част от религиозния живот на градовете. Тя се занимава с правилното извършване на погребалния обред и, което е особено важно, с финансите на светилищата. Направени бяха множество уточнения във връзка с провинциалното управление на Мизия и Тракия. Доказано беше, че М. Аврелий Себастиан е управлявал провинция Долна Мизия през 270-271 г.

Направена е значителна крачка и в областта на военната история. Навлизането на металотърсачите в иманярската практика доведе до увеличаване на броя на военните дипломи. Така при разграбване на некропол от римската епоха в района на Враца са "открити" 5 дипломи на преторианци, една край Ятрус от 208 г. Военна диплома от 145 г. от Нигриана съобщава имената на 5 али и 11 кохорти, лагерували в Долна Мизия. Диплома от 160 г. съобщава за преторианец-тракиец, ветеран на мизенската флота. Наред с тези военни дипломи са намерени, изнесени и продадени в Европа повече от 20 други. Една от тях е единствената досега известна диплома, отнасяща се до войсковите части, лагерували в Тракия. Така военната история на провинция Тракия беше изяснена и допълнена в значителна степен. Към тези много важни епиграфски паметници трябва да се добавят и надписи върху камък от Мизия и Тракия, които уточняват присъствието на войници и офицери от легиони и помощни части като например ветерани от IV Флавиев легион, XXX Улпиев легион, във Филипопол, beneficiarii consularis от Абритус, equites singulares и др.

Осъществен е сериозен напредък и в областта на религията. През разглеждания период бяха открити и интерпретирани надписи, съобщаващи имена на божества от предримската епоха: Артемида Фосфорос, Хеката, Афродита Сирийска, Скордос. Публикувани са цели комплекси от надписи от едно светилище. Те са особено важни за проучването на тракийските имена и нов извор за прозвището на тракийските божества. Тук трябва да се отбележат надписите от светилището на Асклепий Лименос край Силистра, надписите от светилището на Зевс Сбелсурд от Капитан Димитриево, Пещерско, където Зевс е наречен Великия бог Ол. Обнародвани са епиграфски паметници от светилището на Сабазий при Караново, Новозагорско, върху които се чете прозвището Дисернос. Проучени са и надписи, посветени на бог Сургетес.

През това десетилетие редките епиграфски паметници от късната античност бяха обогатени с нов вид - надписи върху мозаечни подове. Тяхното проучване даде неочакван резултат. В Пловдив беше открит мозаечен надпис от пода на базилика, построена от византийския император Басилиск, намиращ се във Филипопол в качеството си на Magister militum per Thraciam. Той допълва триумфалния надпис от постамент на бронзова

статуя в чест на Басилиск, издигната за да се отбележат военните му успехи, намерен също във Филипопол. По този начин беше направена нова крачка в проучването на историята на византийските императори от VI в.

Мозаечните надписи от Сторгозия дадоха името на ктитора на мозайката, но и нещо извънредно рядко - името на мозаиста.

Доскоро в епиграфските изследвания и корпуси в България не бяха включвани един особен вид паметници - графитите. Те са трудни за четене и интерпретация и рядко имат официален характер. Графитите обаче са много важни епиграфски документи, нанесени с ръката на самия автор, а не от майстор-каменоделец. Намират се върху керамични и метални съдове, мазилка, каменни блокове. Те дадоха името на строителя на прочутата Беловска базилика - Ауфедий. Той е и притежателят и строителят на крепостта и замъка над нея. Този пренебрегван досега епиграфски материал изобилства в Севтополис, по цялото Черноморие, в Пистирос, в повечето тракийски могили, в Свещари и т. н. Необходимо е графитите да бъдат първо публикувани и след това събрани и интерпретирани в отделни корпуси. Това е една сериозна задача за бъдещите изследвания на българска епиграфика.

Като новост в българската епиграфика през последните десет години трябва да отбележа засиленият интерес и задълбочените проучвания на прабългарските руни. Началото на проучването на този нов вид епиграфски паметници поставя В. Бешевлиев. Неговите изследвания са продължени от Ж. Аладжов, В. Йотов, П. Павлов и др.

В областта на българската средновековна епиграфика трябва да се отбележат изследванията на К. Хаджиев, дал нов прочит на известни български надписи и разработил и публикувал нови. Той прави сериозно изследване на датираните паметници от XII - XIV в. и с това поставя тази част от българската епиграфика на мястото й между проучените вече датирани византийски и сръбски надписи. Трябва да се отбележат многобройните изследвания върху надписи- графити в широк географски и времеви диапазон.

Задълбочени и разширени са проучванията на късносредновековните български и гръцки надписи от XV - XVIII в. Направени бяха сериозни изследвания в областта на османската епиграфика в районите на Шумен, Варна, Кърджали и Мелник.

Като заключение ще посоча, че през изминалия десетгодишен период бяха извършени значителни приноси в областта на епиграфиката в българските земи. Бяха намерени и интерпретирани уникални надписи. Самото проучване и систематизиране на разнородни по време и характер паметници дава възможност за нови изводи и разширяване на познанията в областта на целия живот на населението в границите на днешна България от VI в. пр. Хр. до XIX век.

Василка Герасимова

Монографични публикации:

Аладжов 1991: Ж. Аладжов. Проучвания върху старобългарските надписи (Разкопки и проучвания, 22). София, 1991.

Бешевлиев 1992: В. Бешевлиев. Първобългарски надписи. София, 1992.

Велков 1991: В. Велков. Надписи от Кабиле. Кабиле, 2. София, 1991.

Велков, Александров 1994: В. Велков, Г. Александров. Епиграфски паметници от Монтана и района (Монтана, 2). София, 1994.

Герасимова-Томова 1994: В. Герасимова-Томова. Каменни паметници от манастира Св. Богородица Спилеотиса. Мелник, 2. София, 1994.

Смядовски 1993: С. Смядовски. Българска кирилска епиграфика IX - XV в. София, 1993.

Смядовски 1998: С. Смядовски. Надписите от Земенските стенописи. София, 1998.

Botger, Krumrey 1991: H. Botger, B. Krumrey. Inschriften aus Karasura. - Klio, 73, 1991.

Bozilowa, Kolendo, Mrozewicz 1992: V. Bozilowa, J. Kolendo, L. Mrozewicz. Incsriptions latines de Novae. Poznan, 1992.

Gerov 1989: B. Gerov. Inscriptiones Latinae in Bugaria repertae, 5, Sofia, 1989.

Kolendo, Bozilova, Velkov 1997: J. Kolendo, V. Bozilova, V. Velkov. Inscriptiones graecues et latines de Novae. Bordeaux, 1997.

Kronsteiner, Popkonstantinov 1998: O. Kronsteiner, K. Popkonstantinov. Die Altbulgarishe Methodbibel. Kritische Ausgaben altbulgarischer Texte, 1. Salzburg, 1994; 2. Salzburg, 1998.

Mihailov 1997: G. Michailov. Inscriptiones Graecae in Bugaria repertae, 5. Sofia, 1997.

НУМИЗМАТИКА

Последните десет години в развитието на българската нумизматична наука се характеризират с многобройните публикации на учените специалисти. Това са монографии, множество студии, научни статии и съобщения в областта на античното и средновековно монетосечене и сфрагистика. Техен отличителен белег са разнообразие на тематиката, прилагане на съвременни методи на изследване и най-вече стремеж за вярна историческа интерпретация. Материалът, изследван

от специалистите са нумизматичните паметници, съхранявани в обществени и частни колекции, както и комплекси, придобити чрез редовни археологически разкопки. Прави впечатление, че именно в този период пред вид високата квалификация на уредниците от музеите в страната започна масово публикуване на най-интересните материали от фондовете, съхранявани от тях. Достояние на научната общност станаха нумизматичните сбирки на музеите в Шумен, Стара Загора, Плевен, Пловдив, Ямбол, Кюстендил и др. Продължават да се изследват и обнародват изключително богатите нумизматични колекции на Археологическия музей, София и на Националния исторически музей. В един кратък обзор не биха могли да се представят в тяхната цялост както множеството теми, така и постиженията на нумизматичната ни наука демонстрирани в тях. Целта на настоящото съобщение е да очертае само най-важните, стойностни публикации, проблемите поставени в тях, както и решенията предложени ни от техните автори.

Античното монетосечене по българските земи, както и циркулацията на монети от този период са предмет на изследване в три монографии, посветени на тракийското племенно и владетелско монетосечене, на монетното производство и циркулация в Кабиле, както и на златните и сребърни монети на Месамбрия.

Изследването, третиращо тракийските монети (Юрукова 1992) представя пълен обзор на тракийското монетно производство, проследяващ в исторически аспект неговото развитие. Хронологически то обхваща периода от появата на първите монети, сечени от тракийските племена в началото на V в. пр. Хр., до завладяването на Тракия от римляните. В книгата са поставени и решени не само тясно профилирани проблеми на тракийското монетно производство, но и такива, които в своята цялост засягат и политическата история на Тракия. Монографията включва подробен и прецизен каталог на всички известни типове тракийски монети сечени от племената и тракийските владетели, като редица от тях се публикуват за първи път. Верността и прецизността на типологично-хронологичната класификация на тракийското монетосечене, предложена от автора, се доказва и от новоизлезлия впоследствие материал, който я допълва, но не и коригира. Така например племенното монетосечене се обогатява от бронзовите монети на дентелетите, новите типове на Котис I, а в процес на публикация са и непознати бронзови монети на Севт II и др.

Дългогодишните разкопки и проучвания в района на Кабиле позволи пълно и обстойно да се изследва не само монетосеченето на този античен град, но и да се даде пълна характеристика на паричните знаци, циркулирали на неговия пазар (Драганов 1993). Предложена е и вярна интерпретация на иконографския репертоар на кабилените монети. Специално е поставен проблемът за контрамарките на Кабиле. Те са описани подробно и използвани пълноценно като достоверни извори за икономико-политическото състояние на града през определен период.

В монографията, посветена на месамбрийските златни и сребърни монети, се представя цялостна стилово-типологична и хронологическа класификация на това монетосечене (Karayotov 1994). Важен принос в неговото проучване е коригираната представа за началото на производството на месамбрийските тетрадрахми, които са подражания на тези на Александър III. Авторът продължава своите изследвания върху месамврийското монетно производство, като в отделни статии и съобщения характеризира бронзовото монетосечене на града, въвеждайки в научен оборот непубликувани съкровища, нови монетни типове и варианти.

Освен в трите посочени монографии, темата за античните монети и тяхната циркулация през периода V-I в. пр. Хр. е разработвана и в множество студии и статии. Важно постижение е изследването на нумизматичния комплекс от емпорион Пистирос. Публикуването на този материал допълва картината на монетно производство и обращение в Древна Тракия, като дава съвършено различна представа за обема, характера и функциите на одриското царско монетосечене от първата половина на IV в. пр. Хр.

Множество непубликувани досега съкровища и единични екземпляри от елинистическата епоха намериха своята модерна интерпретация на страниците на престижни български и чуждестранни специализирани издания. Специалистите представят картината на монетна циркулация в Тракия през ранноелинистическата епоха като част от тази на цялото Източно Средиземноморие. Така в научния коментар на находките съдържащи статери на Филип II , Александър Велики, Филип III, драхмите и тетрадрахмите от Александров тип се изтъква ролята им на универсален тип монети, които по-късно са имитирани в монетосеченията на западнопонтийските градове, Македония и Тракия. На базата на чисто нумизматичните проблеми авторите извеждат някои обобщаващи тенденции на монетосеченето и монетното обращение в Югоизточна Тракия през III в. пр. Хр. Такъв е случаят с бронзовото монетното производство на Лизимахия.

За по-късния период пък се демонстрира многообразието на паричните знаци, циркулирали в Тракия. Модерните методи, приложени в изследването им, позволяват да се даде по-пълна характеристика на техните функции и хронология. Аргументирано се наложи схващането, че македонското монетосечене от първата половина на II в. пр. Хр. е с практически функции и то е било разпространено и всред тракийските племена, съседни на Македония. Що се отнася до многобройните тетрадрахми

от късния елинизъм, обслужвали пазара в Тракия, то техния характер се определя от агресивната политика на Рим на Балканите, вследствие на което се организират военновременни монетосечения.

Освен постиженията в областта на монетосечението през V-I в. пр. Хр., българската нумизматична наука през последното десетилетие има не малък принос и в разработване тематиката на римското императорско и бронзово градско монетосечене в българските земи. Безспорно за това допринасят най-вече публикациите на римски съкровища от фондовете на музеите, както и на монетните комплекси от редовни археологически разкопки. През последните години чрез прецизна хронологическа класификация влязоха в научно обращение колективните находки от сбирките на музеите в Плевен, Стара Загора, Шумен, както и на Археологическия музей в София. Това позволява да се допълнят историческите факти около опустошителните готски нашествия от средата и втората половина на III в. в земите на юг от Дунав.

Особено важни за историята на българските земи са проблемите, свързани с характеристиката, функциите и хронологията на бронзовото монетосечене на градските управи в Долна Мизия и Тракия през римската епоха. В обобщаващи изследвания се проследяват особеностите на това монетосечене, представя се неговата периодизация и се правят важни изводи за историята, религията и изкуството по нашите земи в периода II-III в.

Късноантичното монетосечене и циркулацията на монети в този период, дълго време игнорирани, заемат своето полагаемо място и получават не само нумизматична, но и обстойна историческа интерпретация. Публикуват се нови, непознати досега монетни типове и варианти на златни и сребърни монети, отсечени в императорските монетарници, също така се очертават и прецизират пътищата на варварските нашествия в късноантичния период, съобразно хронологията на укриване на колективните монетни находки.

На границата на късноантичното и ранновизантийско монетосечене стои проблемът за функциите, хронологията и разпространението на едни от най-интересните монетовидни паметници - екзагиите. През разглеждания период продължават да се публикуват непознати досега комплекси като особено ценното е, че в повечето случаи те са с точно местонахождение. Понякога тяхното намиране е съвместно със златни монети и това позволява да се направят изводи за определени стабилизационни или кризисни явления от икономическо естество. Особено постижение в третирането на този важен проблем е изясняване ролята и функциите на стъклените екзагии, считани от специалистите за извънредно редки паметници. Публикуването на непознати досега екземпляри и интерпретацията на стари, но вече в светлината на новите находки показва, че това са монетовидни паметници, които наред с бронзовите са официални еталони за тегловна проверка на златната монета.

Постиженията на българската нумизматична школа в областта на Средновековната нумизматика се заключават най-вече в разрешаване проблемите за появата, развитието, хронологията, типологията и циркулацията на българските средновековни монетосечения. След публикуването на монографичното изследване на Н. Мушмов от началото на миналия век, посветено на средновековните български монети, се появи и се натрупа изключително богат непознат материал, който в серия изследвания беше подробно разгледан и научно интерпретиран. Това предизвика появата на нов обобщаващ труд разглеждащ същата проблематика, който отрази новите постижения (Юрукова, Пенчев 1990). В него се обобщават предложените нови идеи, като се обогатяват и променят представите за характера и изявите на българското средновековно монетосечене.

Особено важен въпрос, представен в друго монографично изследване от разглеждания период, е този за монетите и монетното обращение в столицата на Второто българско царство - Търново (Дочев 1992). В него цялостно и детайлно са представени българските и чуждестранните парични знаци, намерили прием в столичния град, както и различните процеси и явления в тяхната циркулация. Сред богатия нумизматичен материал се регистрират непознати типове и варианти на българските и византийски монети.

Редица статии и съобщения продължават да обогатяват нумизматичната книжнина, посветена на българското средновековно монетосечене. В тях се публикуват нови съкровища и се допълва хронологично-топологичната класификация на домашното ни монетно производство. Всички тези чисто нумизматични проблеми се разглеждат в светлината на политико-икономическите събития, формиращи историята ни през Средните векове.

Споменах, че наред с проблемите на българското средновековно монетосечене в редица публикации се анализират и тези на византийското. Особен интерес предизвиква коментара на циркулационната среда в българските земи през ранновизантийския период. Специалистите не се задоволяват с разрешаването единствено на въпроси, отнасящи се до характера на монетосеченето в този период, но търсят и осветляват такива важни исторически проблеми като варварските нашествия на Балканския полуостров и заселванията на прабългари и славяни в пределите на Византийската империя. Прецизира се хронологията на вълните от нападения, както и пътищата на тяхното проявление.

С интерес изследователите на византийското монетосечене посрещнаха публикацията на най-голямото съкровище от милиарензии от края на X-XI в., намирано досега. То е свидетелство за бурните събития от този период, свързани с бун-

та на печенегите, отказали да се бият срещу селджукските турци на страната на Византия и установили се в околностите на Ескус, откъдето произхожда и съкровището.

Циркулационната среда в днешните български земи се характеризира и с присъствието на други видове чужди монети, освен византийските. Именно те са предмет на серия публикации, обогатяващи представите ни за пъстротата на паричния пазар през XIII-XIV в. и които от своя страна стават свидетелство за икономическите и търговските взаимоотношения на средновековната българска държава с други страни и общности.

Освен споменатите дотук постижения на българската нумизматика би следвало да се коментира и развитието на близката до нея по проблематика сфрагистика. В разглеждания период картината на българското средновековно монетосечене не би била пълна, ако не отбележим появата на едно от най-значителните изследвания след това на Н. Мушмов, посветено на българските средновековни печати: хрисовули, аргировули и моливдовули (Юрукова, Пенчев 1990). Натрупаният богат сфрагистичен материал в предходния период предизвика нов, обобщен преглед, както и преоценка на вече познатия такъв. В изследването се представя нова, модерна интерпретация на сфрагистичното богатство на средновековна България. Това позволява да се добие пълна и вярна картина за неговата роля и функции, за иконографско-стиловите и технологическите му особености. Така монетовидните паметници се превръщат в първокласни извори за българската средновековна история.

Предмет на сфрагистични изследвания от страна на българските специалисти са и византийските моливдовули. Силен тласък за тези проучвания постави откриването на резиденцията на стратега в Преслав, функционирала в периода 971-1088 г., откъдето произхожда и по-голямата част от паметниците. Тяхното изследване е предмет на обемна монография (Йорданов 1993), която илюстрира административната и обществена структура на византийските владения в български земи. Авторът й прояви траен интерес към сфрагистичните паметници и в няколко студии той продължава да публикува неизвестни досега печати, като предлага подробна картина на отношенията между определени политически, религиозни, роднински и др. кръгове в средновековното българско общество, неизвестни или малко познати от други източници.

Направеният преглед на постиженията на българската нумизматика през последното десетилетие на миналия век макар и непълен, вярвам че очертава най-интересните и важни постижения на българските специалисти нумизмати, а именно вярно пресъздаване на картината на античните и средновековни монетосечения, организирани в българските земи, както и на характера на монетната циркулация през различните епохи. Тези успехи в значителна степен се дължат на съвременните методи на изследване, прилагани от специалистите в проучване на паметниците, както и на традицията в българската нумизматична школа, въведена от нейните най-изявени специалисти Н. Мушмов и Т. Герасимов, а именно - монетата пълноценно да се изследва като важен, достоверен, исторически извор.

Следвайки най-добрите традиции на българската нумизматична школа, съвременните й представители са международно признати, известни учени. Израз на това е членството на някои от тях в най-престижните международни нумизматични организации, участието им в световни научни форуми с водещи доклади, провеждането на курсове лекции в световно известни университети и пр.

Бистра Божкова

Монографични публикации :

Дочев 1992: К. Дочев. Монети и парично обращение в Търново XII-XIV в. Велико Търново, 1992.

Драганов, 1993: Д. Драганов. Монетосеченето на Кабиле. София, 1993.

Йорданов 1993: И. Йорданов. Печатите от стратегията в Преслав. София, 1993.

Юрукова, Пенчев 1990: Й. Юрукова, В. Пенчев. Българските средновековни печати и монети. София, 1990.

Юрукова 1992: Й. Юрукова. Монети на тракийските племена и владетели (Монетни съкровища от българските земи, 1). София, 1992.

Karayotov 1994: The Coinage of Mesambria, 1. Silver and Gold Coinage of Mesambria. V. Turnovo, 1994.

Състояние и проблеми на методиката и методологията на българската археология:[1]

ТРАКИЙСКА АРХЕОЛОГИЯ

Тракийската археология като най-съществена част на траколожките изследвания в организационно и научно отношение беше отделена като дисциплина едва след 1972 г. Вероятно това беше и една от причините много от иновациите в методическо отношение да бъдат направени именно в сферата на тракийската археология. Те доказаха значението на адекватната методика за постигането на основните цели - изследователски и обществени, които си бяха поставили проучвателите на тракийското археологическо наследство и утвърждаването на тяхната научна и обществена значимост.

Един от основните проблеми беше непълното познаване на траколожката археологическа изворова база. Това беше обективна пречка не само за анализирането на структурата на селищната система и динамиката на развитието й през отделните периоди, но и за правилното насочване към най-подходящи райони и паметници за разработване на ключови проблеми на тракийската култура и история.

Разработването и прилагането на нова методика на теренните обхождания през 80-те години, започнато от българо-полска експедиция в долината на р. Струма под ръководството на М. Домарадски доведе до многократно нарастване на археологическата изворова база данни не само за тракийската, но и за българската археология изобщо. Доказала методично и научно своята ефективност, тя доведе до създаването на националната компютърна система - Археологическа карта на България. Така българската археологическа наука беше готова да посрещне предизвикателството на новото време, да определи и въведе в току-що създадената информационнна система над 13000 археологически обекта, обхватът на някои от които по закон следваше да бъде изваден от земераздаване по време на аграрната реформа. Организационната обвързаност на всички компетентни институции в страната, както и целевото финансиране чрез Министерски съвет бяха гаранция за ефективността на този механизъм, еднакво важен както за развитието на археологията като наука, така и за поставянето на европейско ниво на националната система за документиране и опазване на археологическото наследство като национално богатство и държавна собственост.

Новата методика и откриването чрез прилагане и на нови методи показа огромното значение на теренните обхождания и постави тракийската проблематика на съвършено ново ниво, позволи изясняването в много по-висока степен на структурата на тракийската селищна система, на отделните видове селищни центрове, на светилищата и мястото им в религиозния и политически живот на некрополите, насочи комплексните изследвания към мащабно планирани тракийски агломерации, чието цялостно изследване доведе до откриването на култови, политически центрове, търговски центрове (тракийският град Кабиле, Кл. Птолемеевата Дауздава в резервата Сборяново - столица на тракийските гети, Пистирос и др).

Съвършено ново разбиране за принципите на планиране на тракийските некрополи и тяхната астрономическа детерминираност, както и връзка с другите елементи на селищната система (царски резиденции, светилища, градски центрове и селища), беше наложена в резултат на комплексни археоастрономически изследвания. Разчетената тракийска концепция, заложена при изграждането на елинистическия некропол в Сборяново - земна имитация на Млечния път и отделните групи могили като отражение на отделни съзвездия не само води до съвършено нови заключения за нивото на знанията на тракийското общество и тяхното приложение в култово погребалната система. Тя сигурно е заложена при изграждането и на останалите елитарни тракийски некрополи, а и в други култури със сходна идеология.

Приложението на недеструктивните методи в изследванията на тракийски обекти е водещо в българската археология и в духа на всички международни документи за опазването на археологическото наследство. Възможностите на различните геофизични методи за локализиране на археологически обекти и структури бяха проверени чрез едновременното им прилагане на един и същи обект, а основна цел беше създаването на по-съвършена обща методика за специфичните нужди на изследването на отделните видове археологически обекти (българо-италианско сътрудничество в резервата Сборяново, в Дебелт, международната експедиция в Пистирос и на др. обекти.)

Приспособяването на чисто геофизичните методи към изследването на археологически обекти беше съпътствано и от изпробване на възможностите на най-съвременната геофизична техника, като терametър (за пръв път използван в сътрудничество с Геологическия институт на БАН в Сборяново, на селищната могила при Дядово и на надгробната могила при Калояново). Бяха установени възможностите му както за хоризонтално и вертикално идентифициране на аномалиите (гробници, ями и др.), така и значително по-голямата му ефективност.

[1] *Докладът на Н. Сираков, третиращ темата по отношение изследванията на праисторията, не беше предоставен за печат.*

Сътрудничеството в областта на геоархеологията беше свързано със създаване на нова методика на археологическото проучване, която търси по-голяма ефективност, повече възможности за опазване на археологическите паметници (преди всичко на гробничната архитектура, но и на други архитектурни структури) и за тяхното експониране още в момента на разкриването им, както и за решаването на такива въпроси като функциите на гробниците-храмове в Тракия. Сътрудничеството в областта на геоархеологията включваше и изследвания върху палеосеизмиката в района на СИ България, позволи и възстановяването на неизвестни досега сеизмични явления от елинистическата епоха. Направени бяха геотехнически изследвания и заключения за свойствата на почвите на могилните насипи и геотехническите знания на древните траки (Сборяново). Широкото прилагане на археомагнитното датиране на обекти от бронзовата (Саровка, Дядово и др.) и желязната епоха (Сборяново, Пистирос и др.) позволи да бъдат прецизирани редица спорни от археологическа гледна точка датировки.

Специална българо-италианска конференция по проблемите на геоархеологията на могилите в Европа бе организирана под егидата на Съвета на Европа в Козенца, Италия през 1993 г. в рамките на българо-италианското научно сътрудничество.

Археологията в действие, или конкретното разкопаване на даден археологически обект предоставя изключителна възможност за прилагането на терена както на абсолютно задължителните за едно проучване и документиране методи, така и налагането на собствен почерк в отношението на изследователя към разкриваната старина. Обстоятелството, че археологическото наследство е стремително намаляваща величина изисква задължителното оптимално извличане на научна информация и документиране на разкриваните археологически ситуации, както и продължаването на изследванията в лабораторни условия.

Изключителната прецизност и респект към проучвания паметник са една от чертите на колегията, занимаваща се с тракийската древност, която продължава да открива нови категории обекти, чието интерпретиране се нуждае от комплексен подход и задълбочена интерпретация (Пистирос, Копривлен, Сборяново, обекти в СЗ България, могили и пещи в Банско и Старозагорско, мегалитната култура в ЮИ България и др.)

В този аспект един дискусионен и отдавна обсъждан проблем, станал болезнено актуален през последните години, е този за методиката и подхода към проучването на могилните некрополи.

Изследванията през последното десетилетие категорично показаха, че некрополите в Тракия са сложни култово-погребални комплекси, които освен могилите включват и други съществени елементи. В тракийската археология вече са направени интересни наблюдения за връзките между градските центрове, светилищата, некрополите, производствените центрове и т. н. В този смисъл ако терминът "погребална археология", вече въведен в международно обръщение е основателен, то налагания през последните години у нас термин "могилна археология" (напр. Експедиция ТЕМП) е научно необоснован и води до едностранчиви и самоцелни изследвания, както и до нарушения в самата методика на изследванията.

Ако поставим въпроса трябва ли да се разкопава с машини или не, можем да считаме, че избягваме същината на проблема. А той възниква от факта, че употребата на машини, която не може да се изключи абсолютно при определени обстоятелства и на различни по своя характер обекти, очевидно има няколко негативни страни и води безспорно до загуба на научна информация. Изследователката на диетата при скитите Н. Гаврилюк твърди, че с въвеждането на машините в спасителните разкопки на скитските некрополи са престанали да се получават данни от могилните насипи за постпогребалните практики и диетата на скитите.

В България вече много комисии, организирани във връзка с проучвания на могилни некрополи и разкрити паметници на гробничната архитектура, за съжаление от един и същи изследовател (какъвто пример е Г. Китов), свидетелстват за прорязани вторични гробове, за унищожени следи от обреди и съоръжения в насипите, за отсъствие на задължителна научна документация. В публикациите отсъствуват профили, задължителни и особено съществени при изследването на сложните ситуации в предгробничното пространство. В публикуваните досега материали върху новооткрити тракийски гробници не намираме планове и профили и на детайлни ситуации.

Предизвикателството, което отправихме към колегите чрез проучването с нова методика на могилите с гробници в Свещари с особено внимание към документирането на ситуациите пред фасадите на гробниците, не доведе до представяне на обективна документация от последващите разкопки от други обекти като обективна основа за изследване на неизяснените моменти от сложните тракийски погребални практики на обесмъртяването.

"Могилната археология" доведе до неравномерно изследване на много райони, без да дава вярна, комплексна и задълбочена интерпретация на разкритите паметници. Въведени бяха в обръщение подходящи за пресата, но неиздържани в научно отношение термини като "Долината на царете" (на кои царе?), резултат на незаинтересованост към цялостната научна проблематика, както и към многото и разнообразни въпроси, които може да даде всяка отделна могила.

Факт е, че огромният натрупан материал от извършваните с машини разкопки на парадоксално голям брой могили не доведе до цялостното научно публикуване на нито един от тези паметници. А в редица страни без задължителното публикуване на един обект не се преминава към проучването на следващ.

Аргументът, че така се спасяват паметници от иманярите е абсолютно неверен, тъй като опазването е въпрос на национална политика и ефективна национална система на опазване, на създаване на обществено мнение и нетърпимост, на превантивни мерки, а не на тичане след нарушителите. Повече от тридесет години методиката на проучване на могили и използването на машини е обсъждана на няколко национални конференции, има много опоненти и с право. Проблемът се нуждае от прецизна регламентация, както и от създаване на ново обществено мнение по проблемите на археологията като цяло.

Противоположно на тенденцията към самоцелни сензации е засилващото се лабораторно изследване на откриваните археологически находки - една положителна тенденция в България, която включва все повече категории паметници и утвърждава археологията в България и като точна наука.

Антропологическият анализ на относително оскъдния материал от тракийската епоха води не само до важни изводи, но в отделни случаи подпомага дори и хронологическата диференциация на неясни археологически ситуации като напр. могила № 25 в Сборяново, където тракийският и османският период се оказаха по-убедително разграничими след антропологически анализ и анализ на химическия състав на костите, илюстриращ разлики в диетата на популациите. Първите публикувани изследвания на диетата върху костен материал от Г. Луково и Пчелари (вегетарианска храна), и на детски гробове от Дядово (изцяло млечна диета) са интересно потвърждение на писмените извори за специалната храна на представителите на отделните социални прослойки и най- вече на жреческата.

Палеоостеологичните изследвания на материали от редица археологически обекти дадоха изключително важна информация за фауната в Древна Тракия през бронзовата и желязната епоха, за жертвоприносителните практики, доведоха и до идентифицирането на непознати по големина породи.

Изследванията на най-ранния кехлибар от Тракия дадоха обективни доказателства за неговия балтийски произход, като поставиха някои въпроси около характера и произхода например на материята, инкрустирана върху ножницата от Белоградец.

Анализът на произхода на оловото, взет от котви от западния понтийски бряг, от тракийските гробници от няколко обекта в България (Свещари, Шипка-Шейново, Гоцеделчевско, както и от някои селища - Пистирос) за първи път дават сведения за вътрешнотракийските и трако-егейските връзки в областта на металодобива и металообработката.

Изследванията на амфорна тара от Дебелт доведе за пръв път до установяването на местни производствени центрове на имитации на гръцки типове, а започнатият анализ на керамиката от ранножелязната епоха се очаква да представи съществени данни за организацията на производството на керамиката през този период.

Комплексният и интердисциплинарният подход в теренните и в лабораторните изследвания, усъвършенстването на методиката на проучванията в областта на тракийската археология, както и събраната богата археологическа изворова база и нови открития, изказваните хипотези и тяхнато научна обосновка утвърждават тракийската археология като важно научно направление, което допринася както за увеличаването на научната база данни, така и за проверка на достоверността на относително оскъдната база от писмени извори и има съществен принос в реконструирането на културните процеси в Източносредиземноморския ареал.

Диана Гергова

Използвана литература:

Домарадски 1980: М. Домарадски. Теренното обхождане като метод за археологическо проучване. - Музеи и паметници на културата, 1980, 2, 28-31.

Домарадски и колектив 2001: Материали за археологията на Средна Струма. (Разкопки и проучвания, 27). София, 2001.

Гергова 1996: Д. Гергова. Обредът на обезсмъртяването в Древна Тракия. София, 1996.

Гергова 1992: Д. Гергова. Сборяново-проучвания и перспективи. - *Хелис*, 2, 1992.

Китов 1996: Г. Китов. Севтополис 1. В. Търново, 1996.

Петков 2000: А. Петков. Геофизични проучвания в археологическия резерват "Деултум". Известия на Националния исторически музей, 11, 2000,

Чолаков 1998: С. Чолаков. Библиография на българската палеоантропология. София, 1998.

Christoskov, Gergova, Iliev, Rizzo 1995: L. Christoskov, D. Gergova, Il. Iliev, V. Rizzo. Traces of seismic effects on archaeological sites in Bulgaria. - Annali di geofisica, 38, 1995, 907-918.

Gergova, Iliev, Rizzo 1995: D. Gergova, Il. Iliev, V. Rizzo. Evidence of a seismic event on Thracian tombs dated to the Hellenistic period (Sveshtari, NE Bulgaria). - Annali di geofisica, 38, 1995, 919-926.

Gergova 1991: D. Gergova. The problem of the "plundered" tombs in Thrace and a new method of excavation applied to solve it. - In: H. Schliemann. Grundlagen

und Ergebnisse moderner Archäologie. Berlin, 1991, 283-292
Gergova 2000: D. Gergova. Sboryanovo. Investigations, discoveries and problems. Japan Icomos Information, XII, 2000, 4, 17-23.
Kovacheva 2001: M. Kovacheva. N. Jordanova. Archeomagnetic Studies A Review of Metedological Progress in the Applications in Archeology. Journal of Radioanalitycal and Nuclear Chemistry, 247, N3, 2001, 685-696
Kuleff, Djingova, Balabanov 1998: I. Kuleff, R. Djingova, P. Balabanov. Archaeological investigations of Pottery from the Thracian town Deultum (VI-IV c. B. C.). - Berliner Beiträge zur Archäometrie, 15, 1998, 199-236.
Kuleff, Djingova, Zlateva 2000: I. Kuleff, R. Djingova, B. Zlateva. Archaeometric investigation of bones from Thrace. - In: Archaeologica Bulgarica, 2000, 1, 7-12
Kuleff, Djingova, Alexandrova, Anggelova 1990: I. Kuleff, R. Djingova, A. Alexandrova, Chr. Angelova. INAA and AAS of ancient lead anchors found along the Bulgarian Black Sea coast. - In: Archaeomertry 90. Proc. 27th Symposium of Archaeometry. Heidelberg 1990. Basel, 199-208.

АНТИЧНА[1] АРХЕОЛОГИЯ

I. Състояние на проучванията през предходните десет години

През 80-те години продължи разкопаването главно на големи антични селища и крепости. Теренните обхождания, некрополите и малките, неукрепени селища останаха на заден план. Властта финансираше археологическите разкопки особено добре през първата половина на десетилетието във връзка с 1300-годишнината на българската държава. Основна цел беше разкриване на повече и по-представителни архитектурни съоръжения. Затова се проучваха големи площи за сравнително кратки срокове. Като изкопчии масово работеха бригадири, войници и дори затворници, както и наети хора, повечето от които не се интересуваха от археология и не работеха с желание.

Почти не се използваха интердисциплинарни методи, въпреки че бяха добре известни и имаше възможност за привличане на съответни специалисти. Разчиташе се изключително на стратиграфския метод, ала и той не се прилагаше навсякъде качествено и докрай. Наличието на план-квадратна мрежа се възприемаше като средство, гарантиращо само по себе си, правилна методика. Преследваше се главно архитектурният план, изваден от заобикалящата го среда. Нерядко разкопките се прекратяваха преди достигане до стерилна основа. Закономерно през последните години в Ескус (край Гиген, Плевенско) и в Никополис ад Иструм (край Никюп, Великотърновско) бяха открити културни пластове от средата на I - началото на II век, които предхождат, известните досега най-ранни строителни хоризонти в двата града. В добрия случай, резултатът беше публикация с хубави снимки, планове и архитектурни възстановки, богата библиография, издаваща начетеността на автора и безкрайни, скучни описания. Липсваха обаче прецизни изводи за най-важната археологическа характеристика - хронологията - които да са извлечени от теренната работа на самия обект. Вместо това се разчиташе на паралели от близо и далече[2]. С други думи, датировките се определяха "в кабинета", след разкопките, въз основа на сравнителен и стилов анализ, на формално-типологичен метод, на елементарен количествен анализ на откритите монети. "Любими" датировки бяха неангажиращите изрази "II-III век" и "IV-VI век". Задължителните чертежи с профили на прилежащите към архитектурата културни пластове са рядкост в публикациите от онова време, което издава слаба методическа подготвеност, липса на контрол върху качеството на теренната работа и накрая принизени редакционни изисквания.

През 80-те години обучението по археология не включваше практически упражнения по методика на терена. Бъдещите археолози трябваше сами да попълват тази сериозна празнина по време на археологическите практики, разчитайки на опита на съответния ръководител на разкопките и на неговото желание/време да го сподели. Що се отнася до "кабинетното" обучение, наблягаше се на теорията за сметка на методиката. Заниманията се свеждаха до опити за разисквания върху обемна чужда литература (главно рускоезична) с преобладаващ философски характер. Трябва да подчертая, че предходното, следвоенно, поколение археолози не са имали възможност и за такава подготовка.

Що се отнася до контрола върху качеството на теренната работа, такъв би трябвало да осъществява АИМ като официално признат методически център. В края на 80-те години в АИМ бе създадена постоянна контролна комисия, чиито правомощия включваха и проверки по обекти в хода на тяхното проучване. По ред причини тя не успя да изпълни предназначението си даже в частта за качеството на

[1] *Под "антични" разбирам обекти от I-VI век, а за Черноморието и такива от VI-I в. пр. Хр. И докато горната хронологическа граница е оправдана предвид реформите на Ираклий, които бележат окончателно скъсване с античността, то долната е наложена в България негласно и по субективни причини, изтласкали на преден план етноса вместо хронологията.*

[2] *Типичен пример в това отношение е монографията на Иванов 1980. Там не е приложен какъвто и да е профил на културните пластове. Липсата на стратиграфски наблюдения личи най-ясно на с. 225, трети абзац отдолу нагоре.*

представената теренна документация в рамките на традиционните годишни отчети. Последните протичаха в условия на дискусия, която в някаква степен подтикваше колегията към по-мотивирани заключения, следователно и към повече старание на терена.

Не бих казал, че българската антична археология през 80-те години се определяше от господстващата в държавата марксистко-ленинска философия. Е, нейните ръководители бяха длъжни от време на време да включват съответните цитати, но това беше добре познатата за цялото ни тогавашно общество мимикрия. У мнозина съвременници (особено историци) обаче все още господстваше следвоенната съветска представа за археолога като "историк с лопата". От археолозите се очакваха непременно "исторически изводи". В резултат, мнозина антични археолози предпочитаха просто да нагаждат своите теренни наблюдения към вече известни исторически събития. Така беше по-лесно и по-престижно. Типичен пример е тълкуването на опожарени пластове, да речем в обект от II-VI век. Честа беше презумпцията, че възможностите за тяхната датировка са следните: костобоките в 170 година, готите и техните съюзници около 250 г., отново готи в 378 г., хуните в 447 г. и накрая авари и славяни в края на VI век. Това, че всеки обект има своя история, че самите писмени извори дават информация за ред други варварски нападения, че не всички пожари са дело на вражески нахлувания, просто се игнорираше. Такъв подход създаваше условия за слаба методика на терена, принизяваше самото теренно проучване.

II. Теренните проучвания през периода 1990 - 2000 г.

Радикалните промени в българското общество, започнали в края на 1989 г., естествено засегнаха и българската археология, в частност античната.

През първата половина на 90-те години теренната работа рязко се сви поради липса на централно финансиране. За добро или лошо, повечето от археолозите-античници не се включиха активно в многобройните спасителни разкопки, предизвикани от изграждането на пътни магистрали, газопроводи и други мащабни и щедро финансирани инфраструктурни проекти. Утвърди се практика да се работи в твърде малки екипи и с ограничен брой работници, в рамките на малки като площ сондажи, които бих нарекъл контролни, имайки предвид големия размер на проучваните антични селища и по-рядко некрополи. От друга страна, това принудително редуциране ни принуди да бъдем максимално внимателни в избора на място за разкопаване, да се стремим да извличаме оптимална информация от изследвания терен с последователно прилагане поне на традиционните археологически методи. Налице е тенденция към повишаване качеството на теренната работа. Донякъде този положителен момент се дължи и на навлизането в професията на ново, по-добре подготвено, поколение археолози.

През 1992 г. обучението по археология в СУ "Св. Кл. Охридски" получи статут на самостоятелна специалност - дългогодишна мечта на преподавателите от катедра "Археология". Така студентите получиха възможност за по-задълбочена професионална подготовка, включително по методика. Бъдещи археолози се обучават в още две висши учебни заведения - Университетът във Велико Търново и новосъзданият Нов български университет в София. Първият набляга по традиция на Средновековието. През последните години се наблюдава засилен интерес на тамошните студенти към античната археология, изразен в избора на магистърски теми и обекти за практика. Нов български университет развива специалността "археология" в тясно сътрудничество с АИМ. Студентите имат относително голям избор от курсове и летни практики. В последно време в Департамент "Археология" на НБУ се забелязва тревожна тенденция към изместване на археологическите курсове от всякакви други. Пренебрегва се фактът, че професията "археолог" е занаят, който трябва да се учи последователно и възможно най-профилирано. Програмата там обаче търпи постоянни промени. Реална е възможността да завършиш археология, без да си изучавал основни раздели или курсове в науката.

В началото на 90-те години бе завършено създаването на автоматизирана база данни "Археологическа карта на България" (АКБ). Този проект е започнат още в началото на XX век, но стана факт благодарение на настойчивостта, организационните способности и методическата подготвеност на покойния ни колега Мечислав Домарадски (АИМ), завършил археология в Университета в Краков. Почти всички археолози-античници се включиха в изпълнението на тази мащабна и изключително важна задача. Сериозните изисквания към предаваната уеднаквена документация превърнаха проекта в добра школа по методика на теренното обхождане. Като образец за теренен обход бих посочил работата на две международни, антични експедиции: българо-немска, проучваща късноантичната крепост Iatrus край Кривина, Русенско, и българо-английска, изследваща римския град Nicopolis ad Istrum край Никюп, Великотърновско.

Ятрус се разкопава с известни прекъсвания от 1958 г. насам. До 1996 г. център на теренното проучване беше самият кастел. От 1997 г. доминира проектът "Селищна история на Дунавския лимес между Iatrus и Novae". Идеята е да се изгради цялостна представа за хинтерланда на Iatrus. Така обектът не остава изолиран (една основна слабост на българската антична археология), с което се постига оптимална информация и за самия него. Досега (пролетта на 2001) са проведени шест обхода. Теренът се проверява тотално. Регистрирани са стотици нови обекти от всички епохи. Водещ принцип е интердисциплинарният - участват геофизици, палеоботаници, геоморфолози, петрографи, остеолози от български, немски, полски и словашки научни звена. Редовно се извършват аерофотозаснемания. В обработката на събрания подемен матери-

ал са включени и археолози-праисторици.

Подчертано интердисциплинарен характер имат и теренните българо-британски обхождания, провеждани от 1999 г. насам в района около Никополис ад Иструм. Резултатите от обходите на тези две международни експедиции обогатяват значително знанията за прехода от римски към късноримски/ранновизантийски период в Източните Балкани.

Интердисциплинарният принцип е заложен и при разкопките, които извършват споменатите международни експедиции. Такова е положението и на българо-полските разкопки в Нове. Ще се ограничa с няколко примера. От 1998 г. варшавският колектив прилага програма за теренни изследвания, основаваща се на сравняване на сателитни и въздушни снимки. Целта е откриване на неизвестни досега археологически обекти, както и възстановка на първоначалната геологична среда. Така извън военния лагер бяха открити амфитеатър и театър. Варшавският университет провежда и програма за генетично изследване на човешки скелети от късноантични и средновековни некрополи на Нове. Чрез него се разкриват роднински връзки, наследствени и други заболявания, установява се причината за смъртта. От години експедицията от Познан провежда и петрографски проучвания. Оказа се, например, че мраморът от украсата на късноантичната базилика не е от Проконесос, а от Докимейон в Средна Турция (Sloczylas, Jochemczyk 1995).

Оборудването с подходяща апаратура, постоянното присъствие на специалисти с разнообразни, неархеологически, профили е обичайно за тези три международни експедиции. Така теренната работа се ускорява, качеството u расте, а бъдещата публикация е навременна и издържана. Ще илюстрирам положението с апаратурата с два характерни примера. Специално за нуждите на британския екип в Никополис ад Иструм беше създадена нова носеща конструкция, позволяваща прецизно вертикално фотозаснемане (Poulter, Kerslake 1997). Отскоро варшавският екип в Нове разполага с лазерен теодолит, позволяващ изключителна точност на измерване - отклонение 1 мм на 5 км. Оказа се, че досегашният план на Нове се нуждае от сериозни поправки. По-съществено е, че данните от лазерния теодолит се прехвърлят директно в компютър, с чиято помощ става изчертаването на плана. И в Нове, и в Никополис ад Иструм се създават ефектни триизмерни компютърни макети на разкрити обекти - така се печелят за каузата общественото мнение и спонсори[3].

Липсата на средства в най-значителна степен спъва прилагането на този модел за останалите антични обекти в България, където няма експедиции с международно участие. Съществуват обаче и наследени стереотипи в чисто субективен план, които могат и трябва да се преодолеят. Напълно възможно и в сегашните условия е привличането на интердисциплинарни (за археологията) специалисти от български университети и институти. Старата практика "всеки археолог със свой самостоятелен обект"е неадекватна, особено що се отнася до големи селищни центрове. Желателно е концентриране на наличните археолози в перспективни, подбрани обекти, отчитайки, разбира се и индивидуалните интереси на всеки от колегите.

Британските археолози въведоха в България своята система за провеждане на археологически разкопки, наречена контекстна (на български език за тази система вж. Георгиев 1991). Тя предполага много прецизно документиране на разкопавания участък и добра възможност за известно отлагане на окончателната интерпретация на откритото. Задължителна е ежедневната компютърна обработка на контекстните карти, постоянно актуализиране на скицата, представяща графично връзките между многобройните контекстни номера, зад всеки от които стои някаква физическа черта на терена. Изобщо, системата изисква голям и добре обучен екип от разнообразни специалисти със съответна апаратура, което означава сериозни финансови разходи. Като правило, римските и ранновизантийски селища в България притежават дебел (няколко метра) културен пласт, обикновено покрит от средновековни и по-млади културни наслоявания. Стриктното прилагане на контекстната система на такива обекти изисква солидно финансиране или принудително, силно свиване на разкопаваната площ. Последното намалява валидността на получените резултати в рамките на целия обект, който най-често е със значителен размер. Изброените особености на контекстната система са обективни трудности за съвременната българска антична археология. Вероятно затова опитът за нейното прилагане на самостоятелни, български разкопки в римския град Abritus (днес Разград в СИ България) не бе успешен.

Редовното провеждане на годишни археологически конференции в различни градове беше преустановено през 90-те години по финансови причини. А те играеха положителна роля и в методическо отношение, доколкото на тях се представяха избрани доклади за теренни проучвания през предходната година. Постепенно бе спряно и така нужното публикуване на предварителните отчети за всеки археологически сезон (АОР). Последните продължаваха да се изнасят всяка пролет в АИМ, но силно сгъстената програма на Секцията за антична археология и липсата на уеднаквени изисквания към отчитащите правеше дискусията почти невъзможна. Така отчетите добиха формален характер, служеха главно като осигуровка за получаване на бъдещо разрешение за теренно проучване.

III. Перспективи

Методическото обучение на бъдещите археолози (студенти, докторанти) трябва да стане по-ориентирано към изискванията на теренната работа. Желателно е в рамките на учебната година да се органи-

[3] *Благодаря на колегите от АИМ Евгения Генчева и Венцислав Динчев за предоставената информация.*

зират редовни занятия на терена по одобрена от съответната катедра/департамент програма. Пример за интердисциплинарно обучение е проектът на катедра "Археология" в СУ за създаване на лаборатория по дендрохронология, който е в напреднал етап на осъществяване. Включването на български студенти и докторанти в проучването на антични обекти, особено на такива с международно участие, налага по-добра координация между съответните катедри и АИМ. Похвални са усилията на отделни колеги да изпращат български студенти на разкопки в чужбина. Крайно време е да се издаде български учебник по методика на проучването на антични обекти. На първо време би могло поне да се преведе някой от многобройните западноевропейски наръчници с подходящи допълнения от български автори, които да съответстват на особеностите на тукашните обекти.

Втора възможност за подобряване на теренната работа на археолозите-античници са годишните отчети. Всеки доклад трябва да отговаря на общовалидни, предварително обявени изисквания. Те са отдавна известни, що се отнася до теренната документация, но на практика не се контролират.

Внимателното редактиране на ръкописи, постъпили за печат, е също форма за стимулиране на гилдията към прецизна работа на терена. Проучванията с интердисциплинарен характер би трябвало да получават приоритет в публикуването.

Нужно е и преосмисляне на дългогодишните разкопки в големите римски селища. Те не могат и не е необходимо да бъдат разкопани изцяло. Усилията трябва да се насочат към скорошно уточняване на тяхната хронология, към проучване на техните некрополи и интердисциплинарно изследване на близката им околност. Изпълнението на подобни задачи е по силата на новосформирани колективи, обединяващи възможностите на няколко утвърдени археолози с ясно разграничени периметри. Трябва да се научим да работим в екип!

Людмил Вагалински

Цитирана литература:

Георгиев 1991: П. Георгиев. Контекстната система за проучване и документиране на археологическите разкопки и приложението й на обекти в България. - В: Абритус. Предварителен отчет за разкопките. Разград, 1991, 28-34.

Иванов 1980: Т. Иванов. Абритус, 1. Топография и укрепителна система. София, 1980.

Lipa 2000: Sz. Lipa. Badania teledetecyjne w Novae. - Novaensia, 12, 2000, 133-147.

Poulter, Kerslake 1997: A. Poulter, I. Kerslake. Vertical Photographic Site Recording: The "Holmes Boom". - Journal of Field Archaeology, 24, 1997, 221-232.

Sloczylas, Jochemczyk 1995: J. Sloczylas, L. Jochemczyk. On Marbles and other Carbonate Materials used at Novae. - In: Novae. Studies and materials, 1. Poznan, 1995, 88-90.

СРЕДНОВЕКОВНА АРХЕОЛОГИЯ

Преди повече от 100 години, големият теоретик на западноевропейската средновековна археология швейцарският археолог Валдемар Деона (Deonna 1912; Deonna 1961) излага в трудовете си идеи, които намират много широк отзвук. Те са свързани с разглеждането на археологическата дейност не просто като акумулиране на факти, а като средство за изучаване на човека. "Трябва да обогатим познанието си за средновековния човек", преминавайки от нисшата фаза на разкриване на археологическия факт към висшата фаза на философското му осмисляне. В съвременните условия на развитие в науката този принцип стои като висша цел пред изследователите.

Не може да се твърди, че само последното десетилетие е, което изведе в тази посока изследователската дейност на българските археолози, изучаващи средновековието. Но съвременността постепенно предоставя масата натрупани резултати, без познаването на които не би могло да се премине към осмислянето на процеси и явления, към оценка на "произведението като история-резултат от действието на характерни за стриктното изследване методи", по думите на Андре Мишел (Michel 1905-1906) - забележителен френски историк на изкуството. Именно в последните десетилетия подреждането, организираните тематични изследвания на натрупания разнообразен материал - резултат от теренни проучвания или "открития" в музейните колекции, на локални или регионални изследвания, дадоха очакваната възможност да се стъпи на здрава основа, за да се достигне до сериозни и обосновани изводи с обобщаващ характер и по генерални проблеми. Сред тях са тези за източниците, за относителния дял на участие на специфичните култури, развитието и настъпващите промени в отделни прояви на културата през българското средновековие.

През последните години по известни (преди всичко икономически) причини, почти не се провежда разгърнато широкомащабно проучване на обекти от българското средновековие. Това се от-

нася дори до старите столици, където ефектът от такава дейност години наред и особено по времето, предшестващо 1300-годишнината на българската държавност, беше поразителен, но не и лишен от проблеми. В същото време забавянето на темповете в теренните изследвания доведе и до появата на изчерпателни и теоретични разработки, на базата на увеличеното познание и усвояване на постиженията на световната наука. Ритъмът в развитието на съвременния технологичен и информационен свят става все по-забързан. Археологията не стои встрани от този процес и включва в дейността си все повече възможностите на информационните технологии - при издирването и регистрацията, при документацията, реконструирането на обектите.

Често укорявани преди години от историците на средновековието в описателство и елементаризъм - чужди на историческото мислене, археолозите-медиевисти престанаха да възприемат откритието си като инертна маса от камък, тухли, кал, хоросан или опирайки до оценката на естетическата стойност на произведение на изкуството, ограничено в своята среда и време. Постепенно чрез предмета се премина към търсене на менталността в определена епоха и среда, на връзки и взаимодействия от и в различни посоки, т. е. достигна се до все по-обобщена картина на средновековния живот и култура.

Разбира се, овладяването на професията е процес и при него археологът трябва все по-съвършено да задълбочава начините за изследване на явленията - методите, всичките подходи, проправящи пътя към истината. В съвременната епоха съвкупността на методите, т. е. методиката става все по-богата и наситена. Оттам и методологията - науката за средствата на научното дирене, се изпълва с ново съдържание и понякога коренно променя отношението към изучаваните явления. Това се случи и с археологията на българското средновековие през последните десет години.

Теренната дейност е само един от специфичните методи, използвани от археологията. Прецизността при извършването ѝ с всички познати и достъпни на съвременната практика средства е това, което гарантира резултата. Защото в археологията на средновековието резултатите не са само градиво, а и допълнение към така оскъдните автентични писмени сведения и доста често техен сериозен коректив. Може би никога досега, археолозите, изучаващи българското средновековие не са работили така тясно обвързани с историческия факт и мислене, както днес. Без техните открития и исторически интерпретации нямаше да може да се разсъждава с ред сериозни доказателства върху ред явления, съпътстващи сложните етнически и културни взаимоотношения на Балканите. Това се отнася и до разработването на проблемите, свързани с характера на културата и връзките между античността и средновековието, между културата на Евразия и Средиземноморието и българските земи, и приносът на тези взаимоотношения при изграждане на специфичните за българската средновековна култура прояви.

Настъпилата промяна в отношението към проблематиката и оценката на значението на постиженията във всички аспекти на живота, доведе до сериозна преоценка например на отношението към християнската култура и нейните паметници. Търсенията в тази област се насочват вече не само към израза и характера на формата, а и към дълбокия смисъл на отношението между властта и религията, към философската наситеност на формите, проявленията, източниците, литургиката и др. След дълъг период на подценяване и негативизъм към значението на ранновизантийската култура или на двата века византийско владичество над българските земи през XI-XII в., именно археологическите изследвания доказаха ролята на симбиозата между двете християнски култури в изграждането на културата на Първото и Второто българско царство.

Оживяването в изследванията на проблемите на религиозното строителство и монашеската практика в българските земи, доведе до нови теренни открития - постройки, комплекси и обиталища от целия период на средновековието, както и до публикуването им. Но по-съществено е това, че на теренно и на цялостно научно проучване се подлагат и получават нови тълкувания, вече известни, някои от тях отдавна, паметници (Чанева-Дечевска 1000; Степанов 1999), напр. религиозният център в Кърджали, скалната обител при Крепча или тази при Теке Караач-теке при Варна (Чанева-Дечевска 1000; Степанов 1999). Да си припомним и подложените на анализ резултати от проучванията на Голямата базилика в Плиска (Kostova 2000; Овчаров, Хаджиева 1992) или на църквата "Св.Четиридесет мъченици" във Велико Търново.

Последното десетилетие въведе сред теренната дейност и изследванията по темата за цялостното културно развитие в българските земи през периода XV-XVII век. Нова, исторически тясно обвързана интерпретация получиха църкви, манастири, джамии, архитектурни паметници, произведения на иконописта, на художествената металопластика, на различни производства и занаяти. Изследванията върху погребалната обредност допълниха картината на епохата, обогатявайки я исторически и културно.

Свободата в обосновката и концепирането на явленията доведе до цялостна промяна в предварително получилите друга насока на тълкуване прояви, т. е. настъпиха промени от идеен характер, които не могат да допуснат ненаучна обосновка. Защото епохата на средновековието е чест обект на натиск при решаването на идеологически проблеми, на натиск над изследователите му

за превратно тълкуване на фактите и оттам - на историческите явления, попадащи доста често в обсега на политиката. Да припомня само горещите спорве между български, румънски, македонски, гръцки, а и турски медиевисти за характера на културното наследство от средновековието. Така проучванията и обосновката на явленията в средновековната култура се превръщат в политически инструмент. Затова именно обективността на изследването и добросъвестното и компетентно излагане на изводите пред широк обществен кръг са първостепенна цел на учените-медиевисти. През последните години все повече се задълбочават изследванията върху характера, значението и конкретните прояви на прабългарите като етническа и културна общност при формирането на държавата и културата на България през Средновековието (Аладжов 1999; Рашев 2000; Станилов 2001).

За развитието на българската археология на средновековието важно беше и отварянето й към света. Напредъкът в идентификацията на източниците е може би сред най-значимите й постижения.

И в този ход напред, единствената област, която не можа да продължи с вече дадената преди половин век начална скорост в проучванията е славянската археология. Практически трудните за издирване нейни паметници, липсата на външно ефектни находки, на целево финансиране от държавата за тези изключително важни изследвания, доведоха до вегетиране на проучванията в тази област (рядко се появяват и по-цялостни обобщения с търсения на общославянска проблематика).

Когато говоря за постижения, много и многообразни, важно е да се отбележи, че създаването на културни модели на средновековна България стана възможно именно през последните години. Това е резултат от овладяването на селриозна теоретична основа и от появата на нови факти, които могат да бъдат използвани за обобщения на теоретично ниво. Културните модели не могат да се изградят без създаването на хронологически модел на културните процеси. Понякога той съществено се отделя и детайлизира в общата историческа периодизация, определя продължителност, транзитизъм в културните явления. Зараждайки се в предидущи исторически етапи, моделите продължават да битуват и постепенно се видоизменят и преминават към следващи етапи в развитието си (пример за това е преминаването на ранносредновековната българска култура към усвояване на белези от византийската през XI в.).

Стремежът към все по-стесняващи се датировки като резултат от археологическото изследване е сериозна цел - трудно постижима , но зависима и от комплексното изследване на различни наблюдения по време на работата на терена и допълнена от сравнителни анализи на все по-широка основа. Вече са неприемливи и общи датировки като VII-IX в., IX-XI в., XII-XIV в. или теоретичното налучкване на факти само на базата на литургични, художествени и историографски данни. Процесът на приближаване към пълна прецизност все повече ще напредва с анализа на наблюдението и тълкуването на фактите именно от археологическото изследване.

Не така стои обаче въпросът с терминологичната яснота и точност. А без изясняването на този проблем не би могла да се развива и самата наука. Пътят към решаването му преминава през познаване и анализ на използваната у нас и в чужбина терминология, отнасяща се до еднакви и сходни явления, белези, характеристики и др. Нужно е и издирването на названия и термини, използвани през средновековието, т.е. приближаване към автентичността. Добри постижения в този смисъл вече има - например на термини, свързани с керамичното производство през османския период (Генова 1993), с металургията (Марков 2000) и металообработката и с въоръжението. Подобен резултат дават и изследванията на термини, свързани с технологии, поселищно развитие, крепостни съоръжения, прояви на битовата култура или свързани с обредността. В основата на всички тези изследвания стои комплексния интердисциплинарен метод. По-специфична роля има изясняването на съдържанието, което трябва да се влага в дадени етнически, административно-титуларни или свързани с идеите понятия (прабългарски, първобългарски, старобългарски) и поставянето им във времето и в общата схема на други сходни култури и явления.

Преминавайки през вече овладяните и даващи своите резултати класически археологически методи, историческите и комплексно-интердисциплинарните средства на изследване, може би реконструктивния метод е този, чрез който изкристализира в най-завършен, достъпен за обществото вид, резултатът от всички етапи на археологическата дейност. Реконструкцията на процеси и онагледеното възстановяване на цялостния облик на явлението е венец за труда и зрелостта на изследователя.

Реконструкцията може да пресъздаде словесен или визуализиран продукт. Словесната (текстова, идейна възстановка) е достатъчна, когато трябва да се отразят процеси, движение на идеи, или да се реконструира например дадена религиозна система или ритуалност, като се тълкуват факти, установени с наблюдения по време на проучването. Използва се и при запълване на липсващи части от сложния пъзел в картината на развитието, на бита, взаимоотношенията и връзките в обществото.

Това обаче не е достатъчно тогава, когато е нужно да се изгради представа в образи. В този случай на археолога е необходим архитект-специалист с висока степен на познания в дадената област, или пък художник, който е в състояние да

реализира в образ свои и/или на археолога-изследовател представи. Подобни опити вече има - например при възстановка на облекла или накити (Атанасов 1999). Днес вече се използват масово и техническите средства в процеса на археологическите дейности, с цел създаване на все посъвършенна теренна документация.

Още Първата световна война отваря пътя на аерофотозаснемането, метод, прилаган и за българските археологически обекти (тракийския град при Севтополис, антични градове, крепости от средновековието, столиците Плиска и Преслав и др.). Използват се и някои методи на геофизиката, различни консервативни методи. По-траен интерес в това отношение се проявява от страна на германски експедиции (в последните години се използват от групата участници в проучванията на Плиска от страна на Университета във Франкфурт на Майн). Възможност за фиксиране на точен план дава и методът на сглобяване на заснемания на части с дигитална камера на отделни квадрати и съединяването впоследствие на секторите по геодезична програма. Но като че ли най-приложима за средновековните обекти, разположени на голяма площ - столиците Плиска, Преслав, цели райони, на източнородопските средновековни крепости, се оказва системата GPS (Global positionning system), използваща и лесноприносими устройства. Приемайки непрекъснати сигнали от сателити в постоянна орбита, системата може да засече точни координати и надморска височина на даден обект с изключителна точност. Вкарването на информация в глобалната информационна система създава възможност за изработване на подробна карта или план в необходимия мащаб. Заедно със сателитна снимка резултатът може да бъде детайлно заснемане на конкретен обект. Липсата обаче на специалисти, а и досегашната неточност в заснеманията на археологическите терени на столиците например, са довели до натрупване на грешки, и то не само неточности, а и невъзможност да бъдат планирани проучванията в желана посока. Доста често пластовете над останките в средновековните обекти не са с повече от 2 м дебелина и това прави използваем метода на скениране. Поради липса на техника, той се оказва неприложим. Печално е да се каже, че проучвателите на българското средновековие са лишени от възможност да използват новостите в науката за нуждите на своите изследвания, но още по-неприятен е фактът, че те трябва да се справят и с липсата на кадри или средства за специализирано документиране на проучванията си.

Отдавна археолозите по света работят в експедиции, в които архитектите-участници се занимават именно с проблемите на архитектурната структура и реконструкции. Отдавна и на архитектите в България са на разположение компютърни програми за изграждане на архитектурни обеми с възможности за реконструкция на разкрити по археологически път обекти (опит за такава програма беше направен за Преславския дворец). Далеч останаха вариантите на архитектурни и ландшафни реконструкции на арх. Б. Игнатов или положените усилия да бъдат изградени собствени кадри архитекти-специалисти по проблемите на средновековието. Случайните и единични примери на сътрудничество, обикновено са въпрос на желание и инициатива от страна на археолога, който също полага усилия сам да възсъздаде идеята в образ (Овчаров, Аладжов, Овчаров 1991). Може да се каже, че, уви, отново по финансови причини, средновековието на България не срещна истинските си поклонници сред архитектурните специалисти[1].

Участието на интердисциплинарни изследвания в археологическата практика не приключва с архитектурно-строителни анализи и реконструкции. Така, както е познато и в други страни, и в България едно интердисциплинарно звено от щатни и нещатни сътрудници бе изградено в АИМ-БАН, за да обедини идеи и изследвания, които намират приложение в археологическата наука, а се разработват в специализирана научна среда. С малки изключения вече въпрос на лична инициатива е само намирането на съответен специалист, който да извърши изследвания от общ интерес или или на основата на вече създадени интереси и контакти от другата страна. Често и този вид изследвания изискват средства, рядко получавани в общи проекти. А в средновековната археология има не само нужда, а и широко поле за дейност за антрополози, палеозоолози, геофизици, химици, палеоботаници и др. специалисти, ползващи специфичните си методи на изследване, нови технологии и съвременни технически средства. Засега този проблем съществува и често не може да бъде преодолян, за да се включат и интердисциплинарните методи и възможности за изследване в тяхната пълнота.

Всъщност осъзнаването на проблемите, пречките пред тяхното разрешаване и търсенето на пътища за излизане от трудностите от методически характер, с цел превръщане на средновековната археология в сфера на приложение на познатите в света съвременни средства, е сериозна заявка за бъдещето и за очертаването на перспективи.

Новите методи изискват много висока квали-

---

[1] *Стефан Бояджиев прави ред реконстукции, необосновани и исторически и археологически и като конструкции на ред средновековни строежи, занимавайки се с неприсъщите за квалификацията си проблеми на историята на паметника и изобщо на българската история. Подобни идеи и реконструкции на средновековни паметници дават и арх. Д. Василева и М. Харбова, несъобразявайки се с археологическите доказателства и разсъждавайки некомпетентно върху историческите сведения и специализирана литература.*

фикация, овладяване на модерни средства и висока теоретична и практическа подготовка. И това е процес, който не търпи отлагане, защото темповете на поява на новостите са извънредно динамични. Пред учените с богат практически опит и познания стои проблемът за привикване с новостите, младите специалисти често са лишени от реален практически опит на терена и са подложени на риска да не получат възможност за прилагане на познанията си на практита чрез съвременните средства. Разработките, свързани със средновековната археология, независимо от трудностите, пред които са изправени и едните, и другите, носят белезите на професионализъм и осъвременяване в методиката на изследване на терена и в публикациите.

Най-вредна за средновековната археология е невъзможността да се определят и подсигурят финансово определени приоритети. Това всъщност е и най-големият недостатък на целевото поръчково спонсориране. Науката става наемник на нечии интереси, на случайността и риска да не бъдат завършени изследвания, които са важни, но за обществеността недостатъчно атрактивни. Разкриването на малки части от обекти, свързани с инфраструктурни проекти е също система, която обикновено има само регистрационнно значение и много рядко продължава в сериозно методическо разкриване.

Археологията на средновековието е българска по характер и интересът към нея по света е доста ограничен. Средата, в която има повишена заинтересованост от проблемите на българската история и култура, обикновено няма финансови възможности да участва, подпомагайки със средства, в изясняването на проблемите й. Интересът и целите определят и възможността да се извършват проучвания на обекти от средновековието в България по международни проекти. Така превратни и неприемливи са оказаха интересите и желанията, както и интерпретациите на разкриваното от българо-германската експедиция в първата столица Плиска. Подобно е положението и при опити да се участва в програми на Европейския съюз, Фондацията Крал Бодуен или на други международни институции. Подпомагат се проекти, свързани с интересите на евентуални партньори от страните-членки на организациите. Рядко и само отвреме-навреме се появяват целенасочени в определена област на изследване финансиращи институции от чужбина (Petrounova, Vaklinov 2000).

Между средствата, които се изучават като азбука в археологическата практика и се усвояват чрез нея, наблюдението и разчитането по време на работа на терена, са едни от изключителните източници на научни изводи и реконструкция на явленията. Езикът на теренното изследване не може да се използва, ако не се познава и не са спазени правилата в процеса на разкриването. Заключенията при наблюдението в проучването на средновековни обекти са специфични и стойността на информацията е толкова по-висока, колкото по-опитен е специалиста. Методите на разкиване на славянска землянка и жилище от праисторията са технически сходни, по аналогичен начин се разкриват и подобни по начин на извършване на погребалния ритуал некрополи от различни епохи, но фиксирането на детайли по време на наблюдението предлага възможности за изводи, определящи и спецификите в културен аспект, характерни за определен период от време. Именно затова при появата на средновековни останки в екипите на експедициите трябва да се включва квалифициран именно в тази епоха и познаващ културата на даден район (по възможност) специалист.

Десетилетия пред изследователите стои въпросът за това къде, кога и доколко могат да се използват механизираните средства за интензификация на труда при разкопки, с оглед съкращаване сроковете на теренното проучване. Изводите от практиката, свързана с резултатите при разкриване на средновековни обекти, свидетелстват, че без опасност от унищожаване на археологически пласт, могат много внимателно и под наблюдение на специалист да бъдат вдигани с машини доказани по характер насипи и отложения от останки, които покриват терени, предназначени за проучване, несъдържащи културни следи, хумусни пластове или депа, останали от по-стари проучвания (напр. в Плиска и Преслав от първите им изследователи). Примери за безконтролно действие с машини има достатъчно, но най-близки по време са унищожаването на известната гробница с архангелите на ул. Гурко в София и големия комплекс с базилика в Южния парк в София, където безвъзвратно беше погубена безценна историческа информация и унищожен първокласен паметник. Често жертва на използването на механизация стават горните пластове, съдържащи информация за живота през османския период и българското средновековие. Получаването на подвижни археологически материали от унищожен пласт (некропол върху могила или средновековни селище върху античен пласт и др.) могат само да установят, че там е имало живот през определен период от средновековието, но не и да дадат информация за характера и поселищната структура, както и за ред други специфични детайли.

Наблюденията при запознаване с текстове на публикации и особено при опит такива да бъдат използвани при нови изследвания със систематизиращ характер показват, че точността при регистрация на фактите, не е на най-високо ниво. Това не е нов проблем (Възарова 1976), но днес вече има всички средства и възможности той да бъде преодолян. Може би е належащо и в областта на средновековната археология да бъдат разработени и въведен в система критерии и

специфични изисквания, гарантиращи точността при наблюдението и регистрацията. Достатъчни примери има от различни и на различно ниво разработени програми за документация и подпомагане на интерпретацията. Може би не е излишно и провеждането на квалификационни курсове и семинари, специално свързани с проучванията на българското средновековие на ново съвременно ниво.

Днес археологията на българското средновековие, родена през XIX век от желанието да се разкрият скъпи за сърцето на българина руини от миналото величие, да бъдат превърнати те в източник на патриотично вдъхновение, изпитва удари, дължащи се не само на липсата на интерес в обществото, но и на липса на държавна политика на разкриване, запазване и популяризацията им. Като че ли е принизено разбирането за смисъла и значението на опознаване на тези времена за българите. Може би и прекаленият интерес и форсирането на целенасочени теренни изследвания около честванията на 1300-годишнината, също атрофираха обществения интерес. Но той следва да бъде събуден на друго ниво и това е именно дълг пред археолозите-медиевисти. Натрупаната емпирична база дава възможности за фундаментални изследвания на качествено ново ниво, които няма да допуснат спекулации от популярен характер, а ще дадат представа за новото познание за националните ценности на средновековието на България.

Маргарита Ваклинова

Цитирана литература:

Аладжов 1999: Ж. Аладжов. Паметници на прабългарското езичество. София, 1999.

Атанасов 1999: Г. Атанасов. Инсигниите на средновековните владетели-коронi, скиптри, сфери, оръжия, костюми, накити. Плевен, 1999.

Ваклинов, Щерева 1993: С. Ваклинов, И. Щерева. Проучвания на Голямата базилика в Плиска през 1971-1973 г. - Плиска-Преслав, 6, 1993, 33-48.

Възарова 1976: Ж. Възарова. Славяни и прабългари по данни от некрополите от V-XI век на територията на България. София, 1976.

Генова 2001: З. Генова. За наименованията в българското грънчарство XV-XVIII в. - Известия на Историческия музей - Велико Търново, 8, 1993, 145-152.

Георгиев 1993: П. Георгиев. Разкопки в Голямата базилика през 1978 и 1979 г. - Плиска-Преслав, 6, 1993, 22-32.

Марков 2000: Н. Марков. Терминологичен речник на стария български железодобив. - Археологически вести, 2000, 2. Приложение № 4, 39 с.

Михайлов 1993: С. Михайлов. Нови данни за голямата базилика в Плиска. - Плиска-Преслав, 6, 1993, 22-32.

Овчаров, Аладжов, Овчаров 1991: Д. Овчаров, Ж. Аладжов, Н. Овчаров. Големият царски дворец, 1. Преславската патриаршия през X в. София, 1991.

Овчаров, Хаджиева 1992: Средновековният манастир в гр. Кърджали-център на епископията Ахридос (XI-XIV в). София, 1992.

Петрунова, Григоров, Манолова-Николова 2001: Б. Петрунова, В. Григоров, М. Манолова-Николова. Свети места в Годечко, Драгоманско и Трънско. София, 2001.

Рашев 2000: Р. Рашев. Прабългарите през V-VI век. Велико Търново, 2000.

Станилов 2001: Ст. Станилов. Художественият метал на езическа България (VII-IX в). Опит за емпирично изследване. Автореферат на дисертация за доктор на науките. София, 2001.

Степанов 1999: Ц. Степанов. Власт и авторитет в ранносредновековна България. София 1999.

Чанева-Дечевска 1999: Н. Чанева-Дечевска. Раннохристиянската архитектура в България IV-VI в. София 1999.

Deonna 1912: W. Deonna. L'Archeologie. Sa valeur. Ses methodes, 3. Paris, 1912.

Deonna 1961: W. Deonna. L'Histoire et ses méthodes (Encyclopedie de la Pleiade). Bruges, 1961.

Kostova 2000: R. Kostova. Bulgarian monasteries ninth to tenth centuries: interpreting the archaeological evidence. - Плиска-Преслав, 8, 2000, 190-201.

Michel 1905-1906: D. Michel. Histoire de l'art depuis les premiers temps chrétiens jusqu'a nos jours, 1-2. Paris, 1905-1906.

Petrounova, Vaklinov 2000: B. Petrounova, M. Vaklinov. L'ancien Mosquée de Gotze Delcev. - Bulletin de la Fondation Max van Berchem, 14, 2000, 5-7.

НУМИЗМАТИКА

Обектът на нумизматиката - монетата, е феноменален документ за човешкото минало, който съчетава в себе си поне три много важни аспекта. Най-напред, това е нейната утилитарна функция като средство за размяна и източник на доходи. Същевременно тя е натоварена с ясни политически послания, носейки върху себе си името и титовете на емитиращата я държавна власт - етнос, град или владетел. Затова неизбежно монетата става изразител на определена политическа и културна идентичност. И накрая, чрез своите разнообразни изображения тя представлява и художествен паметник на гравьорското изкуство (т. нар. глиптика).

В ролята си на творби на дребната метална пластика монетите са будели любопитството на

колекционерите, ако не от времето на римската древност (биографите на император Август говорят за неговата пристрастеност към монетите), то със сигурност от времето на Ренесанса та до наши дни. Затова и нумизматичната наука има своите далечни корени в ренесансовата епоха - период на засилен интерес към всичко антично. Тогава се конституират първите нумизматични колекции, съставени от най-редките и ценни римски и гръцки монети. Голям брой от тези сбирки, свързани с личностите на блестящи хуманисти, принцове, папи и кралски особи, по-късно поставят началото на някои от най-големите държавни колекции в Западна Европа.

Днес нумизматиката няма за цел самоцелното, избирателно трупане на монети в частни или в обществени колекции. Значителен принос за това имат учените-колекционери, творили в края на XVIII и през целия следващ XIX в. Първите опити да се постави колекционерството на научна основа се свързват с имената на Екел и Мионе, въвели метода на научната систематизация на монетите на базата на териториалния и хронологическия принцип.

През XX век се появяват забележителните проучвания на плеяда блестящи учени, чиито изследвания и днес не са загубили своята стойност. Л. Мюлер, Ф. Имхоф-Блумер, Б. Хед, Х. Геблер, Б. Пик, К. Реглинг, Е. Баблон, А. Коен, Ед. Нюел. Техният задълбочен научен анализ днес е фундамент на всички класификации, хронологии и интерпретации в домена на античните нумизматични изследвания.

Съвременната нумизматична наука изучава и се стреми да изгражда пълна картина на монетното производство и циркулационната монетна среда през различните епохи на античността и средновековието. Това включва обнародването на корпуси на монетите от разни градове, области и държави посредством изследването на нумизматични колекции (държавни и частни) и монетни съкровища. Инструментариумът на днешния учен-нумизмат включва различни методи на нумизматичното изследване. Това са сравняване на монетните печати и анализ на монетните съкровища; използването на данните от археологическите разкопки; стратиграфия на единичните и колективни монетни находки, открити по време на археологическите проучвания; изследване на процесите на препечатване и контрамаркиране, и др.

Един от най-ползотворните методи в нумизматичната наука (въведен още през XIX в.) е този за *сравняване на монетните печати.* Той е приложим както при голяма група еднотипни монети (такива например са монетите с владетелските типове на Александър Велики), така и при по-обемни съкровища, които съдържат групи монети с общи матрици. Този основен метод в нумизматичните изследвания позволява да се изгради последователността на монетните емисии в дадена монетарница чрез използваните аверсни и реверсни печати.

По правило реверсните (т. нар. горни) печати са няколко пъти повече от аверсните (т. нар. долни) матрици поради спецификата на самата техника на монетосечене през древността. Затова съотношението между лицевите и обратни печати обикновено е 1:3 или 1:4 в полза на неподвижните аверсни матрици. Изследвайки степента на износване на дадена група еднотипни монети, която показва и степента на износване на техните печати, можем да установим последователността на сечене на монетите от въпросната група. Връзката между лицевите и обратни матрици, с които е била изкована хомогенната монетна група, може да покаже хронологическата последователност в употребата на отделните печати, броя на гравьорите, изработили тези печати, обема на монетните емисии и т.н.

Голяма е ролята на достигналите до нас монетни печати за изясняване на процеса на монетосечене през античността и средновековието. Те са обаче твърде оскъдни на брой, защото кованието на монети е било един от главните прерогативи на емитиращата ги власт и само по себе си е представлявало държавна тайна. Затова изработените от гравьорите матрици обикновено били унищожавани.

Друг основен изследователски метод за учения-нумизмат е *анализът на монетните съкровища.*

Монетното съкровище отразява с голяма точност характера и състава на циркулационния поток (т. нар. монетна среда) до момента на укриване на находката. Всяко съкровище представлява по-голяма или по-малка парична маса, която се е намирала в обращение на местния пазар в даден момент и която поради различни причини е била депонирана, т. е. трезорирана, след което, отново при различни обстоятелства, укрита в земята. Част от тези причини биха могли да бъдат финансови или икономически затруднения в страната, бедствия или военна заплаха. Понякога съкровища ставали загубените от собственика им джобни пари, обикновено съхранявани в кожени кесии. Съкровища могли да станат и монетите на пътешественика, на войника-наемник или на походната военна каса.

По правило съкровищата съдържат монети, които са били в едновременна употреба в дадена област, на даден пазар. Срещат се обаче и т. нар. смесени съкровища, съставени от разнотипни монети, ковани по различни тегловни стандарти, имащи различни зони на циркулация. Съкровищата освен това имат различни диапазон на натрупване - по-кратък и по-дълъг. Първите по правило са съставени от екземпляри, които са отделени един от друг от незначителен хронологически промеждутък, но циркулиращи едновременно, за разлика от вторите, които чрез монетния си състав, трупан дълго време, разкриват различни

хронологически пластове, съответстващи на различната монетна среда през десетилетията, а понякога и през столетията.

От всичко казано е видно, че изследването на монетните съкровища създава точна картина на монетното обращение в дадена територия през определен отрязък от време. Откритите съкровища дават богат материал за осветляването на икономическите връзки и влияния през древността. Понякога времето на укриване на монетните съкровища би могло да се обвърже с конкретно историческо събитие (военен сблъсък, нахлуване на съседни племена, преселение на народите и т.н.), а това дава точното време на циркулация на екземплярите, съставляващи съответната находка. Недатирани по-рано монети, които са включени в състава на подобно съкровище, получават по този начин своето точно хронологическо определяне.

Регистрацията на местонамиранията на монетните съкровища дава и тяхната топография, която може да бъде широко използване при проучването на различните взаимоотношения (търговски, но и политически) между съответните държави.

Към методите на съвременната нумизматика се отнася и използването на монетните находки (единични и колективни) при провеждането на системни археологически разкопки. Такива монети получават своя "паспорт", т. е. точното време, място и обстоятелства на намиране, а знаем, че това има безценно значение както за археологията, така и за нумизматиката.

Известна е огромната историческа стойност на монетите като документ за историята. Дори съществуването на монети от един град или владетел само по себе си носи някаква историческа информация. Така че, в своята съвкупност монетите могат да подпомогнат осветляването не само на търговски или икономически проблеми от древността. Често те са единствените свидетелства за съществуването на дадено племе, град, политически съюз или владетелска династия. По този начин нумизматичните паметници се явяват или основен извор, или коректив за по-истинното писане на човешката история през различните периоди от време.

Последните десетилетия са време на все потясна специализация на нумизматичната наука. Дял за това имат множеството модерни методи, на които почиват съвременните нумизматични изследвания. Съвсем сумарно ще изброя най-популярните сред тях.

Едни от най-важните методи днес са тези, свързани с *нумизматичната метрология*. Става дума за способите на изследване на различните тегловни стандарти и тяхната редукция във времето; изследване на качеството и чистотата на метала, от който са били отсичани монетите през различните епохи; методът за измерване на монетите, т.е. принципите "ал марко" (усредненото за цяла една монетна емисия тегло на монетните ядра при бронзовите и нископробните сребърни издания в античността и средновековието) и "ал пецо" (конкретното измерване на всяко от монетните ядра, прилагано за златните и сребърни емисии); изследване на съотношението между отделните метали (т. нар. "рацио"), разкриващо относителната стойност на металите през различните епохи и в различни държави.

Днес се прилагат многобройни *методи за изследване на метала*, от който са били отсичани древните нумизматични паметници. Изграждат се и теоретични модели (на основата и на спектрални анализи), напр. на количеството мед и сребро в златото, употребявано за отсичането на златните емисии през дадени исторически периоди. Друг модерен метод в съвременната нумизматична наука е математико-статистическият метод за пресмятане на оригиналния брой лицеви матрици, употребени за отсичането на дадена група емисии. Този способ се основава на отношението между познатия брой монети от дадена монетарница и познатия брой лицеви печати, с които те са били отсечени. С този метод се свързва и опитът да се изчисли обема на отсечените монети от една аверсна матрица, а оттам и относителният обем на дадено монетосечене. Така от един лицев печат броят на монетите варира за среброто от 5000 до 30 000 екземпляра, а за златото (при което вероятно лицевите печати са били по-рядко употребявани) между 1000 и 15 000 екземпляра. Тъкмо тази голяма амплитуда поражда скептичност у не един модерен изследвач и към използването на въпросния статистико-математически метод, и към получените в резултат от него цифрови изражения.

Накрая ще спомена и добилия особена популярност напоследък друг *математико-статистически метод за изследване на "възрастта" (т. е. стареенето) на монетите в монетните съкровища*. Той се базира на теоретичните средни оригинални тегла и годишната загуба на метал в циркулационния поток при сребърните емисии тетрадрахми и драхми през елинистическата епоха.

Богатата палитра от научни методи, свързани със спецификата на металния монетовиден към като документ за икономическата, политическата и културната история на човечеството, на свой ред изгражда методологията на нумизматичната наука. И макар да има проучвания, чиито автори демонстрират предпочитание на една методика в ущърб на друга, най-добър за научното дирене би бил подходът, при който изследователят балансира и прилага всички познати методи в анализа и интерпретацията на изследвания от него нумизматичен материал. Само тогава неговите усилия да прозре в миналото биха могли да се увенчаят с успех и биха били полезни за всеки изкушен да узнае повече за човешката древност.

Боряна Русева

Използвана литература:

Ваклинов 1973: С. Ваклинов. Археология, 1. София, 1973.
Казаманова 1969: Л. Н. Казаманова. Введения в античную нумизматику. Москва, 1969.
Barrandon 1988: J. N. Barrandon. Modelisation de l'alteration de la monnaie d'or. - RN 30, 1988, 7-26.
Buttrey 1993: T. V. Buttrey. Calculating ancient coin production: fact and fantasies. - NC, 1993, 335-352.
Buttrey 1994: T. V. Buttrey. Calculating ancient coin production II: why it cannot be done. - NC, 1994, 341-352.
Carter 1983: G. F. Carter. A simplified method for calculating the original number of dies from die-link statistics. - ANSMN, 28, 1983, 195-206.
De Callatay 1995: Fr. De Callatay Calculating ancient coin production: seeking a balance. - NC, 1995, 298-311.
Davesne, Le Rider 1989: A. Davesne, G. Le Rider. Le trésor de Meydancikkale (Cilicie Trachee, 1980). Paris, 1989.
Jenkins 1972: K. Jenkins. Monnaies grecques. Fribourg, 1972.
Le Rider 1986: G. Le Rider. Les alexandres d'argent en Asie Mineure et dans l'Orient Séleucide au IIIe siècle av. J. - Ch. (c. 275-c. 225). - Journal des Savants, Paris, 1986.
Le Rider 1996: G. Le Rider. Monnayage et finances de Philippe II. Un état de la question. - ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ, 23, Athènes, 1996.
Martin 1985: T. R. Martin. Coinage and Sovereignty in Classical Greece, Princeton, 1985.
Numismatique antique. Problèmes et méthodes, Nancy-Louvain, 1975.

КИРИЛСКА ЕПИГРАФИКА

За разлика от други исторически дисциплини в областта на кирилската епиграфика има твърде голямо разнообразие на материала, върху който са нанесени надписите, на тяхното изпълнение и предназначение. Наблюдава се все по-голям интерес към стенописните надписи, надписите върху метал, графитите по различни повърхности, изследването на определени епиграфски комплекси - териториални, хронологически и т. н. Това поставя много сериозни проблеми пред методиката за изследване на епиграфския материал. Основна цел и задача на епиграфското изследване и анализ е документирането, разчитането, датирането и намирането на мястото на конкретния паметник в изворовата база за съответния хронологически период. Може уверено да се твърди, че в българската кирилска епиграфика се прилага проверена и добре работеща методика. Тук може да бъде използван богатия, натрупан във времето опит на гръцката и латинска епиграфика, както и новите достижения на науката.

Първоначално се извършва техническо документиране на паметника, което започва с локализирането на надписа - т. е. определяне на точното му място в определен обект или мястото, откъдето е пристигнал. Тези на пръв поглед незначителни подробности могат да дадат твърде интересни сведения за обекта, предназначението на надписа, психологията и мисленето на хората от съответното време и др. Не напразно Иван-Асеновият надпис от 1230 г. е изписан на колона в Търновската църква "Свети 40 мъченици". Също не е случайно мястото на ктиторските надписи над входа на храма, там, където според тогавашните разбирания той имал добра комуникационна позиция, но изпълнявал и защитната си функция. Мястото на един обикновен надпис или рисунка-графит може да обясни и причината, поради която той е бил издраскан - дали от желание за пряка комуникация с други хора, молитва към определен светец, подражание на видян надпис или стенопис и т.н.

Размерите на епиграфския паметник, разликите в големината на буквите, състоянието на редовете и наличието на предварително разчертаване дава не само възможност за по-добро представяне на паметника, но и спомага за по-точното му палеографско изследване, а оттам и за по-точното му датиране.

Фотодокументирането на епиграфските паметници е специфичен процес, свързан с немалко трудности. Много често паметниците са изписани на такива места, които правят почти невъзможна направата на качествена фотография. В други случаи самата форма на паметника, на който е изписан текстът (например колона) не позволява цялостното му заснемане. Ще спомена сполучливия опит на А. Попов, който след много добър естампаж, направен с каучук, представи и много добра фотография на пълния текст на Иван-Асеновия надпис от 1230 г. (Попов 1984, 8-17, обр. 4-7). При възможност за фотодокументиране, светлината трябва да е странична, за да може да излезе релефа. За съжаление в редица публикации срещаме фотографии на надписи, направени с пряко осветление, със засенчени места и т.н., което прави фотодокументацията негодна за ползване. Както беше споменато по-горе, фотография на паметника може да се направи и от естампаж. Много често се налага паметникът да се заснема на сектори, което носи риск за разминавания и значително оскъпява този процес. Задължително е при всичко това надписът да има мащаб. Добри възможности дават новите дигитални камери, които улесняват и ускоряват процеса на документиране и из-

следване. Нерядко добрата снимка допринася и за по-точното разчитане на надписа. Проблем при фотодокументирането в някои случаи е некачественото отпечатване при издаването на иначе добрата фотографска обработка на паметника.

Много важна и може да се каже най-съществена част при техническото изследване на епиграфските паметници е направата на качествен естампаж или копие. Отдавна е известен естампажът с филтърна хартия. Осъществява се като се налага лист върху текста, след което със слабо намокряне се набива с четка с по-твърд косъм. След доброто проникване на хартията в жлебовете на буквите се слага друг лист филтърна хартия и се повтаря операцията. От паметника зависи от колко пласта да е естампажът. След приключване на налагането на филтърната хартия се изчаква до пълното й изсъхване. Този метод е добре познат и дава добри резултати, но е бавен и се прилага за по-големи надписи. При по-малки паметници могат да се използват и други пластични материали (пластелин, метално фолио и др.). Техният избор зависи от конкретния случай. Много добри резултати дава естампирането с каучук (латекс, силикон и др.). Този метод позволява да се проявят и най-малките подробности от надписа. Недостатък е високата му цена и невъзможността да бъде използван върху стенописни повърхности. С особено внимание трябва да се работи върху надписи, намиращи се върху стенописи и други лесно нараними повърхности. Не са малко случаите, в които неправилното боравене с такива материали е довеждало до засягане повърхността върху която е изписан надписът или самият текст.

През последните години зачести и използването на прозрачно полиетиленово фолио. Този метод позволява точни, бързи и многократни копия на врязани, релефни и стенописни надписи. Фолиото се поставя върху текста и се копира с химикалка или флумастер с размер в зависимост от големината на буквите. Интересното е, че в научната литература този метод на копиране на епиграфски паметници е известен като Бернски метод на проф. Валсер от началото на 80-те години на XX в. Той предлага копирането да се извършва на прозрачно полиетиленово фолио. Може да се твърди, че в България тази методика, независимо от дефицита на полиетиленово фолио по това време, се използва активно далеч преди 80-те години.

Накрая се прави препис (факсимиле) на надписа. Задължителен за него е мащабът. Преписът може да бъде изпълнен по фотопът или чрез копиране. Доброто изпълнение на гореописаните методи много допринася за по-нататъшното изследване на паметника.

Следващото стъпало е епиграфският анализ, включващ разчитане, датиране и определяне на надписа като исторически извор. Известно е, че по-голямата част от епиграфските паметници по една или друга причина са достигнали до нас силно разрушени. Щастливо изключение са изцяло запазените надписи. Друга по-голяма част са кратки текстове, религиозни формули, лични послания. Трети са официални поръчки и при тях адресът и посланието са съвсем различни. Различна роля и функция изпълняват надгробните надписи. Всичко това неимоверно затруднява работата на изследователя. Разделението на надписите и тяхната класификация е съвсем друга тема, и това е въпрос, който тяма да засягам тук.

По принцип, когато се разглежда комплекс от паметници в един обект, е препоръчително те да се разглеждат заедно - рисунки, надписи, находки и самият обект, тъй като те са в неразривна връзка. Откъсването на отделен текст от комплекса може да подведе изследователя и примерите за това са много. Много често рисунката е допълнение към текста. В други случаи текстът е свързан пряко със стенописната композиция или просто е подражание. Текстовете, оставени от зографите, дават сведения за техния произход, познания, обучение и ред други интересни и любопитни данни. В голяма част от текстовете липсващите части биха могли да се възстановят при сравнения с други текстове, защото известно е, че в средновековието често се използвали готови формули, клишета, заимствани от литературата, от други подобни паметници. Според мен при разчитането на средновековните български паметници изпъква една трудно забележима слабост - понякога непознаването на езика на съответната епоха. Това понякога води до фантастични разчитания и възстановки (дори по принципа - колкото по-нелепо, толкова по-добре), натоварвайки текста на разшифровката с каквото е угодно и удобно съдържание. От такива резултати не един път са се правели странни изводи относно политическата история и развитието на езика. Убеден съм, че на всички е известно, че най-трудно се опровергават подобни свободни разчитания и изводи. Датировката на епиграфския паметник, наред с правилното му разчитане, е фактор за правилното му интерпретиране като исторически извор. В българската епиграфика от Първото и Второто царство сигурно датираните надписи не надвишават 30 на брой (изключвам необнародваните до този момент). Това поставя проблема за датировката на епиграфските паметници като основен. Освен точно хронологически определените надписи - с дата в текста, по известни исторически лица и събития, в датировката помагат и резултатите от проучванията на конкретния обект-археологически, стенописен или друг. Тя може да бъде уточнена от стратиграфията, стила на предмета носител на текста, по особености на текста на надписа и не на последно място по палеографските данни, които може да предостави той. В тази насока през последните години беше направено много за кирилската епиграфика. Трябва да се знае, че датировката на даден недатиран епиграфски паметник

се извършва на базата сериозен анализ, включващ данните, които може да предостави историята, археологията, историята на езика, текстологическият анализ, палеографията и др., което означава комплексен подход към този проблем. Убеден съм, че прилагането му при изследване на обекти със значително струпване на епиграфски паметници, при наличието на необходимите данни, биха прецизирали, а в други случаи и коригирали датировката на цели групи надписи. Може да се заяви категорично, че датировката на един или група надписи се осъществява по съвкупностите от конкретни признаци, но в крайна сметка зависи от историко-филологическите и културологически знания на конкретния изследовател.

Не всеки епиграфски паметник може да бъде разглеждан сам по себе си като важен исторически извор. Наред с неоценимите за историята, езика и културата паметници има и такива, чието значение се разкрива само в комплексно изследване. Разглеждането на надписите като исторически извор зависи изцяло от нагласата на конкретния изследовател, от неговата подготовка и начина на поднасяне на материала. Към това трябва да се добави, че изкушенията са твърде големи и понякога недопустими. Става въпрос за често срещаното желание за възстановяването на текст на всяка цена. Докато в някои случаи това се оказва удачно, в други звучи комично. Стига се до произволни възстановки, основаващи се на случайни предположения, взети за истина и следващите от тях исторически построения, които освен, че са извън всяка логика, но и подбиват значението на иначе значим паметник. В този смисъл конкретно трябва да се спомене Търновският надгробен надпис от втората половина на XIV в., подложен неколкократно на подобни експерименти.

Задачата на епиграфиката е не само прочитането и датировката на конкретен надпис. Целта й е да се намери неговото място в конкретната историческа ситуация, да се уточни смисъла му, връзката с времето и обекта и да се направят съответните изводи, които биха помогнали за решаването на конкретни исторически проблеми. И тук е мястото да повторя известното открай време за всеки историк и изследовател на миналото, че няма малки и незначителни исторически извори. При правилното им изучаване и интерпретиране винаги биха могли да се получат неочаквани и значими резултати.

Коста Хаджиев

Цитирана литература:

Попов 1984: А. Попов. Средновековни надписи, монограми, букви и знаци от Търновската "Велика Лавра". - В: Царевград Търнов, 4. София, 1984.

Международна научна конференция "Професор Станчо Ваклинов и средновековната българска култура", Велико Търново, 18-19 май 2001 г.

През 2001 г. проф. д. и. н. Станчо Ваклинов щеше да навърши 80 години, ако българската наука не се бе лишила от него в най-творческа му възраст. Бележитият археолог, проучвател и теоретик на средновековната българска култура остави поколение свои ученици в науката, свои следовници и почитатели. Повече от 30 годишната му дейност в Археологическия институт с музей при БАН беше свързана и с активна дейност за изграждане на висшето образование. Той беше един от създателите и между първите ректори на Великотърновския университет "Св. Св. Кирил и Методий". Днес негови възпитаници са сред водещите учени в историческата наука и археологията.

На 18 и 19. 05. 2001 г.. във Велико Търново се проведе научна научна конференция, посветена на 80-годишнината от рождението на Станчо Ваклинов. За втори път след 1981 г. висшето училище, катедрата по археология и Историческият факултет, с които тясно е свързано името и дейността му, събраха учени на двудневна конференция.

Особен знак на уважение беше наименуването на голямата 321 аудитория в Университета "Проф. д.и.н. Станчо Ваклинов". На тържественото освещаване в присъствието на бивши и настоящи възпитаници на Великотърновския университет, на преподаватели и общественици от града, Великотърновският митрополит Григорий изрече забележителни вълнуващи слова за смисъла на живота на учения, за неговата отдаденост на науката и обществото. За значението на делото на проф. Ваклинов в изграждането на Университета говори и ректорът Иван Харалампиев. Станчо Ваклинов-ученият – на терена и в кабинета, организаторът на обучението по археология, учителят и приятелят оживя в словата на К. Попконстантинов (ВТУ) и на Зл. Гочева –

първата негова асистентка. В пленарното заседание беше изнесен доклад за проучванията на Преславския дворец след Ст. Ваклинов от членовете на колектива, работил под негово ръководство и продължил делото му – М. Ваклинова, И. Щерева и С. Горянова (АИМ). В. Гюзелев представи проучванията си върху малко известен период от историята на българските земи – втората половина на XII в. и събитията по това време. Й. Андреев (ВТУ) се спря на политическите взаимоотношения между цар Иван Шишман и влашкия владетел Дан на базата на анализ на малко известен изворов материал.

През първия ден на конференцията заседанията продължиха в две секции: Archaeologia Paleochristianica, historia et archaeologia protobulgarica и Historia et archaeologia medievalia.

Сред изнесените доклади вниманието беше привлечено от представеното от Георгиус Веленис (Солунски университет "Аристотел", Гърция) изследване върху надпис в ротондата "Св. Георги" в София. Той представлява изключителен интерес със стихотворната си форма и информацията за датата на изписването му – XII в., името на сградата и личностите, свързани с историята на българските земи. За принадлежността на няколко скални гробници при Калугерово, Шуменско към ранновизантийската епоха, говори Г. Атанасов (ИМ-Силистра). Интересен паметник на късноантичната металопластика представи Б. Думанов (СУ).

Група доклади бяха посветени на проблеми, свързани с политическата идеология и владетелската институция, както и на различни прояви на прабългарската култура. Ст. Йорданов (ВТУ) се занима с общите въпроси на владетелската институция, Ц. Степанов (СУ) приведе изключително интересни паралели между българската и уйгурската история с оглед на владетелското поведение и политическа идеология. Опити за нова интерпретация върху съкровищата от Малая Перешчепина и Вознесенка направиха Б. Павлов (СУ) и Н. Хрисимов (ИМ-Омуртаг).

Многообразието на останалите доклади от тази група включваше въпроси на въоръжението – Ив. Лазаров (ВТУ) "Сабята като феномен във въоръжението на българите"; С. Стойчев (Шумен) "Трипериите върхове за стрели от Шуменския регион". Металопластиката беше разгледана в докладите на Ст. Станилов (АИМ), В. Плетньов (АМ-Варна), Н. Димитров (филиал на АИМ-Шумен), К. Тотев (филиал на АИМ-В. Търново). Д. Станчев (РИМ-Русе) представи ранносредновековни накити от Русенския музей, а Г. Атанасов (РИМ-Шумен) и Т. Крумова (ЦЕУ-Будапеща) - нов паметник на печенежката металопластика от Стан, Новопазарско. Въпросите на писмеността бяха разгледани от С. Венелинова (РИМ-Шумен) и Р. Рашев (филиал на АИМ-Шумен) с ексцентрична хипотеза за тълкуване принадлежността на седмолъчната розета с руни, открита в Плиска, към прабългарския календар.

Оживена дискусия и сериозни възражения предизвикаха представените от А. Делева (СУ) и З. Ждраков (НХА) нови идеи за интерпретация на надписите върху съдовете от съкровището от Нагъ Сент Миклош като извор за ритуалния контекст на сервиза.

Динамика не липсваше не само при обсъждането на тези нови хипотези, но и при изказването на съображения във връзка с някои нови открития. Така премина обсъждането на докладите на П. Георгиев (филиал на АИМ-Шумен) за градовете-убежища, на С. Бонев за Царския дворец във В. Преслав и на Т. Михайлова (АИМ) за "административната сграда" в Преслав.

Й. Йорданова (ИЕМА) представи достатъчно доводи в интересния си доклад за това, че костните останки на чъргубиля Мостич са били препогребани след донасянето им от друго място. Върху два новооткрити печата и тяхната интерпретация спряха вниманието си К. Попконстантинов и И. Йорданов (филиал на АИМ-Шумен) – този на цар Петър и на византийския монах Арсений Цамблак. Н. Овчаров (АИМ) представи резултатите от дългогодишните си проучвания в средновековната област Ахридос.

През втория ден конференцията протече в една секция: Historia et Archaeologia mediaevalia. Изнесените доклади могат да бъдат обвързани тематично в няколко групи.

Най-значима по брой и интерес към изнесените доклади се очерта тази, свързана с християнските култове, култура, църковно и манастирско строителство през българското средновековие. С опит да изясни генезиса на плана на Кръглата църква във връзка с ранносредновековното арменско строителство се занима Б. Толиджян (Библиотека на Конгреса, Вашингтон, САЩ), която приведе множество образци на централния конхален план в предарабското строителство на Армения. Цялостно проучване и реконструкция на новооткритата кръстокуполна църква в околностите на Велики Преслав представиха в докладите си Т. Балабанов (АИМ) и С. Дончева (филиал на АИМ-Шумен). Изключителен интерес предизвика изнесеният от Р. Костова (ВТУ) доклад върху скалния манастир при Крепча, свързан с монашеските практики по българските земи през X в. С детайлите в устройството му и интерпретация на надписи, оставени от неговите обитатели, този манастир, известен със запазения най-ранен кирилски надпис (921 г.), намиращ се на 80 км от В. Преслав, дава големи възможности за проучване на пръвите стъпки и характера на монашеската практика, както и за отношенията на монасите с останалото население след християнизацията на България.

Спорни се оказаха доста от изложените от К. Койчева (Габрово) съображения, отнасящи представеният в нейния доклад манастир в Средния Предбалкан (Батошево) като възникнал през X-XI век.

Авторите на два много интересни доклада занимаха аудиторията с проблемите на култовите места в Царевград Търнов. И. Чокоев (РИМ-В. Търново) чрез привеждане на досега неизползван текст доказа, че мощите на Св. Петка били съхранявани в дворцовата църква. Х. Вачев (РИМ–В. Търново) засегна сериозни въпроси не само около мястото на

съхранение на мощите на Св. Иван Рилски в Търновград, но и такива, свързани с Търновската архиепископия. Нови три църкви по поречието на Струма, представи В. Матуски (Кюстендил). Пример за изчерпателно изследване с интердисциплинарен характер показа в доклада си Н. Мердземекис (Археологически филиал за византийски древности, Солун, Гърция). То обхващаше новите данни за метосите на манастира "Св. Георги Зограф" на Халкидическия полуостров през XVI-XVII век.

Градът и съдбата на селищата, различните аспекти на живота в него също приковаха вниманието със значителен брой доклади. Добър преглед направи В. Бараков (АИМ) с "Проучвания на града на Второто българско царство. Постижения и перспективи". Данни за устройството и топографията на Търновгарад предложиха Й. Алексиев (филиал на АИМ-В. Търново) в доклада си "Трапезица" (към топографията на средновековния Търновград)", Т. Овчаров с "Археологическо проучване на южния склон на Царевец" и Е. Дерменджиев (РИМ–В. Търново) с проучването "Северозападната порта на средновековната крепост на хълма Царевец, В. Търново".

Общ поглед върху византийското село от XI-XII век по археологически данни от Югоизточна България представи Б. Борисов (АМ "Марица-Изток", Раднево). Интересни съображения и данни имаше и в докладите на Ж. Аладжов за цар Иван Александър и средновековния Перперек, и на Е. Койчева (Институт по балканистика-БАН) относно балканските селища в представите на западните хронисти и първите кръстоносци.

Нови податки за развитието на различни творчески дейности, за битовата и художествената култура в България през средновековието, за монетната циркулация и мерните единици представиха Г. Шейлева (АМ "Марица-Изток", Раднево), Ж. Жекова (РИМ-Шумен), М. Робов (филиал на АИМ –В. Търново), Д. Янков (ИМ–Ст. Загора). К. Стефанова-Георгиева (ИМ "Искра", Казанлък) говори за средновековните накити от Крън, Казанлъшко като елемент на материалната култура през XII–XIV в. С. Йорданов (РИМ-Русе)представи ново съкровище от средновековни накити от Русенско, а С. Александрова (филиал на АИМ–В. Търново) – неизвестен медальон с изображение на грифон от църквата "Св. 40 мъченици" във Велико Търново.

Особен интерес представляваха два доклада от тази група. За пръв път неизвестни средновековни писмени сведения за обработката на кост приведе М. Станчева (РИМ-В. Търново). Л. Квинто, и този път показа изключителната си ерудиция в интерпретацията на две "полулунни" пластинки от южния склон на Царевец, изработени от нефрит. Според авторката те могат да се свържат с търговията и теглилките на уйгурите през средновековието.

Определен интерес, макар и извън общата тематика на конференцията, предизвика докладът на И. Тютюнджиев (ВТУ) с данни за антиосманската и антиимперска съпротива на българите извън пределите на страната през XV–XVIII век.

Изнесените по време на конференцията 62 доклада, бурните дискусии по изложените в тях тези, нестандартните подходи към проблематиката, я нареждат сред успешните и значими форуми на българската медиевистика през последните години. Разбира се, за този успех и отлична организация не е малък делът на домакините от Великотърновския университет, осигурили творческа и спокойна атмосфера по време на конференцията.

Венелин Бараков

100 години разкопки в Никополис ад Иструм. Международна научна конференция "Римският и късноантичният град"

Градът на победата Никополис ад Иструм беше обект на честване по повод 100-годишнината от първите археологически проучвания, 15 години от началото на българо-британските разкопки и 25 години археологическа практика на Великотърновския университет. Юбилеят бе ознаменуван с международна научна конференция на тема "Римският и късноантичният град Никополис ад Иструм", която се проведе от 26 до 30 юли 2000 г. във Велико Търново.

Изследванията на Никополис ад Иструм, са свързани с имената на плеяда световно известни учени, чиито интереси били привлечени от античната история на българските земи. При посещението си в Никополис през 1871 г., австроунгарският пътешественик и археолог Феликс Каниц наред с описанията на видимите по терена руини, открива първият епиграфски паметник с името на града. Варовиковият постамент за бронзова статуя с гръцки посветителен надпис на Юлия Домна, издигната от "...най-свещения градски съвет и най-могъщото народно събрание на Улпия Никополетеос тес прос Естрон ", разрешава научния спор за мястото на града и потвърждава мнението на френския картограф д'Анвил, локализирал го век по-рано при с. Никюп. Богатството на архитектурните паметници отбелязва и чешкия историк Карел Шкорпил. По време на пътуванията си из България през 1878 г, посещавайки Никополис, той не скрива изумлението си от гледката "обрасъл в храсти и бурени, но още повече

от използване на римския град за кариера на каменен материал за съвременните тогава строежи в Никюп и близката околност". Унищожаването и разграбването на паметниците е коментирано и от архитектите А. Торньов, Г. Козарев и инж. Ф. Билабел (1882 и 1898 г.). Те съобщават за използване на 2000 камъка от античния град в строежа на моста на р. Росица при Поликрайще, като правят официално предложение "да се забрани употреблението на развалините за кариера". На архитект Г. Козарев дължим първия план на Никополис ад Иструм. Определен от автора като приблизителна ситуация, той показва площта му от 23 ха, разграничаването територията на града и южното разширение, отбелязва видимите крепостни стени с кули на централната част и улиците. Следват сведенията на чешкия учен Карел Шкорпил от края на XIX в., изработил една поточна ръчна скица на града, измерена в стъпки.

За начало на археологическите разкопки в Никополис ад Иструм се приема инициативата на Негово царско височество Князът, който на 12. XI. 1899 г., по време на пребиваването си в манастира "Св. Троица" посетил античния град и "заповядал да се направят разкопки, където се намирали дялани камъни с надписи". През лятото на следващата година - 1900 г. Разкопките започнали под ръководството на Жорж Сьор от френската школа в Атина по "заповед и на средствата на Н. Ц. В." Ж. Сьор публикува единствено епиграфските паметници.

През 1906-1909 г. разкопките са продължени от В. Добруски, директор на Народния музей. Отново не разполагаме с достатъчно данни за резултатите. Следват проучванията на М. Бръчкова - 1920 г., на архитект С. Бобчев - 1927 г., който изработил един обобщен план на града и разширението му, заснемания на форума и реконструкция на сградите.

След известно прекъсване, през 1945 г. изследванията са подновени от Т. Иванов и арх. С. Бобчев, а от 1966-68 г., работи голям екип от АИМ, НИПК, ИМ В. Търново, под ръководството на Т. Иванов, с участието на А. Балканска, Цв. Дремсизова, Д. Джонова, Д. Димитрова, М. Цочев, Н. Недялков, Р. Иванов и със съдействието на А. Каменаров - геодезист и Св. Бояджиев - арх. техник. От 1985 г. започват българо-британските археологически проучвания, продължаващи и до днес, по инициатива на проф. В. Велков, директор на АИМ. В изпълнението на проектите по теми "Римският и късноантичният град Никополис ад Иструм" и "Никополис ад Иструм и селото в неговата територия" работят екипите от АИМ-БАН, ИМ В. Търново и Нотингамския университет - Великобритания.

Изследователската работа през последните години обедини резултатите на столетието и се насочи към разкриване и доизясняване на проблематиката по градоустройството, укрепителната система и архитектурата, към бита и културата на античния град и разширението му, както и на късноантичното укрепено селище при Дичин. С теренните обхождания и геофизическите изследвания се допълват и прецизират данните за регистрираните селища в територията на античния град.

На тази 100-годишна изследователска дейност беше посветена и международната научна конференция на тема "Римският и късноантичният град". Нейни организатори бяха Българска академия на науките, Археологически институт с музей, Британска академия, Нотингамски университет, община В. Търново, Исторически музей Велико Търново, Великотърновски университет "Св. Св. Кирил и Методий" под патронажа на областния управител К. Дочев и Негово Превъзходителство Р. Стаг - посланик на Великобритания. Спомоществователи на тържествата бяха Британска академия, Отворено общество, "Мобиком", проект "Красиво В. Търново", Информационно-документален център "Съвет на Европа" В. Търново и др. Тържественото откриване с пленарно заседание се проведе в зала Учредително събрание на Историческия музей Велико Търново, в присъствието на над 200 участници и гости, официални лица, студенти и граждани. Специален гост беше и Великотърновския митрополит Григорий.

В конференцията взеха участие над 140 български и чуждестранни специалисти от АИМ, ИМ В. Търново, СУ "Св. Климент Охридски", ВТУ " Св. Св. Кирил и Методий", Института по тракология - БАН, Института по изкуствознание - БАН, НИПК, НБУ, от музеи в страната - Пловдив, Ст. Загора, Кюстендил, Варна, Свищов, Ловеч, Габрово; колеги от Великобритания, Германия (българо-германската експедиция в Ятрус), Румъния, Украйна, Полша (българо-полската експедиция Нове), Сърбия, Македония, Гърция, Франция - с общо 31 чуждестранни участници. Изнесените 77 доклада бяха разпределени в три основни секции: проучвания на Никополис ад Иструм и неговата територия, проблеми на проучванията на римския и късноримския град.

Археолозите и специалистите от българо-британския екип отразиха цялостно последните резултати от изследванията на Никополис и селището при Дичин. Особеният принос в изясняване на стратиграфията на агората на Никополис ад Иструм, чиято най-ранна дата се отнася към последната четвърт на I - 30-те години на II в., показа П. Владкова. Не по-малък интерес представляваха новите данни за западния акведукт на града (И. Църов - В. Търново), изследванията на монетите (П. Гест, Великобритания), както и на палеоботаническите и остеологически материали (Цв. Попова, П. Гринтер, Л. Нинов, О. Хамън). Късноантичната история на града и територията му бяха застъпени в докладите на В. Динчев и А. Поултър, допълнени с теренните обхождания и геофизическите изследвания на М. Бойд. Проблемите на реставрационно-консервационните работи на града представи екип от НИПК (арх. Г. Пировска и инж. В. Тодоров), а Г. Мавров разгледа повторната консервация на статуята на Асклепий. С тематиката на Никополис бяха свързани още над 20 доклада, разглеждащи монетосеченето, паметници на изкуството, религията и др.

Отделни аспекти в развитието на римските и късноантични градове в Долна Мизия и Тракия бяха отразени от българо-полския екип в Нове (П. Ди-

чев, А. Бернацки, Е. Кленина, З. Калиновски, Д. и М. Маковиецки), българо-германския екип в Ятрус (Г. фон Бюлов); резултати от проучванията в Дуросторум, Одесос, Марцианопол, Афродизия, Августа Траяна, Ескус, Пауталия, Никополис ад Нестум. Едно прекрасно допълнение бяха докладите на чуждестранните колеги, разглеждащи селища от съседните римски провинции: за урбанизацията на Хераклея, римския Скупи (Т. Янакиевски и Л. Йованова, Македония), топографията на Виминациум (Г. Милошевич, Белград), раннохристиянски комплекс в Дион, Македония (А. Менцос, Солун), късноантичните градове в Източна Тракия - провинция Европа (Дж. Кроу, Великобритания), изследвания във Филипи (С. Провост, Френската школа в Атина), изследванията на румънските колеги за промяна на укрепителната система по левия бряг на Долния Дунав (А. Панеит, А. Магуреану, Д. Бондок). С интерес бяха посрещнати докладите на английските колеги Дж. Уилкс "Последни археологически изследвания на римска Спарта и византийската Лакедемония" и на У. Менинг "Легионния лагер в Уск, Южната укрепителна линия".

По време на конференцията беше открита Археологическа изложба с материали от проучванията на Никополис ад Иструм, късноантичното укрепено селище при Дичин, римския акведукт и Арбанаси, както и посещение на спектакъла "Звук и светлина" на Царевец, на експозициите на ИМ В. Търново.

Тържествата и научната конференция по случай 100-годишнината от археологическите разкопки на Никополис ад Иструм се превърнаха в истински празник за античната археология. Присъстващите изразиха с благодарност възможността си за научни контакти, обмяна на мнения и дискусии. Предстои публикуване на специален том с докладите от конференцията.

Людмила Слокоска

Изложбата "Етруските" във Венеция, 2000-2001 г

През 2000-2001 г. в Италия бяха организирани две важни изложби, посветени на етруската цивилизация - едната в Болоня, наречена "Етруски владетели между Средизимноморието и Европа", а другата във Венеция - "Етруските". В първата се разглеждат основните черти на етруската култура през един определен исторически период - периодът, през който тя се намира под силно източно влияние (VIII-VI в. пр. Хр.). Във втората изложба е развита темата за произхода и за различните изражения на властта, като се акцентира върху появата на властващата класа, нейното елинизиране и упадък.

Венецианската изложба, съставена от М. Торелли, беше оформена в експозиционното пространство на Палацо Граси - тридесет и шест просторни зали, разположени на двата етажа на ренесансовата сграда. В нея участваха около седемстотин експоната, предоставени от музеи от Австрия, Белгия, Ватикана, Италия, Русия, Швейцария, Холандия и САЩ.

Залите на първия етаж са посветени на възхода на господстващата класа в Етрурия. В една от тях е изложено обособяването на правилановската цивилизация (края на бронзовата епоха - 1200-1000 г. пр. Хр.), представена с поселения от малки групи колиби и с произведения на металургията - оръжия, церемониални предмети. В следващите три зали е представена вилановската цивилизация (началото на желязната епоха - 720 г. пр. Хр.). Каменна циста от гроб във Волтера, датирана в последната четвърт на VIII в. пр. Хр. свидетелства за появата на аристократическата класа. Други експонати показват образуването на семейството като обществено ядро и появата на частната собственост като следствие от преминаване на управлението на земите от клана, от големите общности към един-единствен собственик. Погребална урна във форма на колиба от Вулчи, датирана в първата половина на VIII в. пр. Хр. дава представа за вида и за структурата на етруските жилища от този период. Бронзова церемониална кола от Бисенций от втората половина на VIII в. пр. Хр. илюстрира богатството и духовния свят на етруската аристокрация. Сцените, изобразени върху тази кола и върху урна, произхождаща също от Бисенций, представят живота й през вилановския период.

Петата и шестата зала са посветени на периода, в който етруската цивилизация е била под силно източно влияние (720-580 г. пр. Хр.). Това е период на икономически апогей, представен в рамките на изложбата в пълното му многообразие. Основни теми в пета зала са земеделието и експлоатацията на миите, важно място е отделено на една статуетка на орач, сега намираща се в колекциите на музея на Вила Джулия в Рим, датирана в 400 г. пр. Хр. В следващата зала са представени търговията и пиратството с находки от различни места на Средиземноморския басейн: бронзова пластика от о-в Сардиния, египетски бръмбари, гръцка керамика и др. Оръжията от гробницата при Поджио ди Роколо и двуколката от некропола при Поджио ди Кастро в същата зала илюстрират и военната тема.

В няколко зали е представено консолидирането на олигархията, като е показан разкошът на господстващата класа. Емблематични в това отношение са златното котле с изображение на сфинксове и купата със змийски глави, и двете произхождащи от гробницата Бернардини в Палестрина. Тези творби, шедьоври на античното златарство, са част от голям гробен инвентар, представен цялостно чрез прожекции на филми в същата зала. Възстановката на колесницата от Вулчи предоставя още едно внуши-

телно свидетелство за богатството на господстващата класа.

В рамките на същия исторически период е поставена и темата за ролята на жената в етруското общество, като е подчертана нейната важност във връзка с майчинството и с две други дейности, имащи голямо значение за етруската икономика - предачество и тъкачество. Сред най-ценните находки, експонирани в този отдел, трябва да се спомене един бронзов трон от средата на VII в. пр. Хр, сега в колекциата на Лувъра в Париж, представляващ церемониален трон с облегалка във формата на полулуние, обикновено свързвано с мъжете. Интересни са и облицовките на колесницата от Кастел Сан Мариано, на която е направена възстановка в центъра на залата.

Темата за култа към предците и за приемствеността на рода е представена в четири зали. Култът към предците, позволяващ на аристокрацията да усили авторитета и законността на обществената си роля е бил много силен у етруските. Предците били почитани приживе като герои - заради военните им подвизи и като пазители на авторитета на семейството. Именно затова те заемат привилегировано място в семейните гробници. В четирите зали са изложени различни типове урни, както и всичките форми за възпоменание на предците, като се започне с дървена глава на мъж, вероятно от Вулчи, датирана в VII в. пр. Хр. Тя е една от редките запазени дървени находки, особено важна, поради желанието да се изобразят предците с естествените им черти, т. е. представлява опит за портрет. Тук обществеият статут на индивида е подчертан чрез златна пластинка, която вероятно е покривала цялата глава. Значително място е отделено и на канопите - погребални урни с капак във формата на човешка глава, характерни за Египет и присъстващи в Етрурия предимно на територията на Кюзи. Експонираните канопи с реалистично изображение на покойника от една страна обогатяват представите за култа на силите - покровителки на дома, а от друга илюстрират основните етапи на производството им в Кюзи. Специално място е отделено на известния "Плутон", сега намиращ се в колекциите на Археологическия музай в Палермо, както и на каменната урна с изображение на Матер Матута, (Археологически музей във Флоренция) и на един излегнал се младеж (Ермитаж, Санкт Петербург), притежаващ иконография, често изполвзвана в етруското погребално изкуство. С тези находки е показано и развитието на етруското изкуство, в началото характеризиращо се със схематизъм в трактовките, а по-късно с търсене на повече естественост и красота според гръцките виждания.

Две зали са посветени на предсказанията и на гадателските практики. Темата за предсказанието е илюстрирана само с една бронзова статуетка от 550 г. пр. Хр., изобразяваща авгур. Два фрагмента от други находки, прожектирани върху стените на същата зала, пресъздават атмосферата на тайнственото пространство. Значителен е и броят на експонатите, илюстриращи гадателските практики. Най-внушителен сред тях е малкият модел на овчи черен дроб, използван от оракулите от Сетима, датиран към края на II - началото на I в. пр. Хр.

В залите на втория етаж на сградата от XVIII в. особено внушително, чрез хроматично нарастване, са изтъкнати многобройните аспекти в процеса на елинизиране на вкуса на етруските. Първата зала показва по-прозаичните форми на елинизацията, като симпозиума с употребата на съдове за вино - кратер, ойнохое, киликс. Отбелязват се и разликите между Етрурия и Гърция - при етруските не са се различавали пиршеството и симпозиума, а жените участвали със същите права като мъжете. След това е очертана и религиозната среда, в която се е извършвало приемането на нови митове, както и приложението на гръцките иконографии при изобразяване на етруските божества. Атически червенофигурен кратер от Черветери, датиран в 520-510 г. пр. Хр. (Лувър, Париж), със сцена на борба между Херакъл и Антей, отразява популярността на този мит, тясно свързан с темата за хероса и за хероизацията. Сред изложените творби изпъква скулптурната група на Латона и Аполон от светилището на Портоначио при Вейо. В останалите зали е подчертано елинското влияние при избора на нови държавни форми, съдействало за появата на града-държава в Етрурия, приет като пример за поселение в цялата територия. Процесът на елинизация е илюстриран в изложбата чрез четирите керамични облицовъчни плочи от Велетри, които вероятно са били част от украсата на храм, датиран в 530 г. пр. Хр.

В отделна зала е изложена една от най-любопитните теми на етруската цивилизация - тази за езика и писмеността. Върху една от стените на залата е съпоставена етруската азбука с гръко-евбейската, от която всъщност тя произлиза, като е обърнато внимание на посоката от дясно на ляво при етруската писменост. Звукът на някои етруски думи, съдържащи се в надписите, се разнася в залата посредством запис. Изложени са и трите пластинки от светилището при Пирджи, две на етруски и една на финикийски език. Особен интерес предизвикват две находки с букви от етруската азбука - съдче в букеро с необичайна форма на петле (мастилница, шише или играчка ?) и един прешлен. Връзката на предачеството с жената, фигура, играеща важна роля в етруското общество, е позволило разпространението на азбуката през началната фаза в Етрурия да се свърже с женската обществена среда.

Голямото възобновяване през IV в. пр. Хр. е показано чрез група фронтонни скулптури, украсявали един от най-известните храмове в Етрурия - храма на Белведере в Орвието.

Развита е и темата за упадъка на Етрурия и за прогресивната романизация на културата й с експониране на стенописите от гробницата Франсоа при Вулчи от 340 г. пр. Хр. и статуята на т. нар. Аринга-торе от края на II-началото на I в. пр. Хр.

На римското завоевание и на trsnslatio imperii е посветена предпоследната зала, в която важно място заема портрет на мъж от Черветери (първата четвърт на I в. пр. Хр.), предаден много реалистично. В последната зала са представени темите за диаспората и за носталгията, подсказани от известния трон Корсини - типично етруски трон от 40 г. пр. Хр.

Изложбата включва и мултимедийна зала, снабдена с пет екрана за прожектиране на филми без звук, отразяващи местата, от където произхождат

находките, оформянето на изложбата реставрацията на някои предмети. В малко помещение са поставени три компютъра, съдържащи няколко заглавия: интерактивен атлас с географска карта и маркирани градове; маршрути в етруското изкуство - оръжия, бронз, букеро, чернофигурна керамика, червенофигурна керамика; археологически ситуси - етруските играят под формата на викторина; виртуални възстановки - къщата при Розеле, дворецът при Мурло, светилището при Пирджи.

Тази изложба представлява важен момент в рамките на обща програма, подкрепена от Министерството на културата, за инвестиране в националната идентичност, която си поставя за цел оценяването и познаването на италианското културно наследство. Именно поради това венецианската изложба, както и тази в Болоня са придружени от различни туристически маршрути в страната на етруските, с грижливо подготвени посещения в археологически резервати и музеи, позволяващи да се проникне в сърцето на етруската цивилизация.

Връката с териториите и с археологическите контексти, към които принадлежат експонираните находки, се търси непрекъснато както в рамките на изложбата, в самите зали, така и чрез филмите, на които способът на прожектор, покрит частично с назъбен картон, придава "ретро" облик.

С изложбата "Етруските" ръководството на Палацо Граси предостави на широката публика възможност за запознаване с етруската цивилизация. Едновременно с това то има и заслугата за финансиране на реставрационните работи върху стенописите на гробницата Франсоа и по погребалната урна, известна като Плутон, представени в Палацо Граси в първоначалната им свежест. Важна, макар и спорна от експозиционна гледна точка, е и реализираната за пръв път след откриването ѝ през 1965 г. триизмерна възстановка на гробницата с колесница от Вулчи.

Палацо Граси предостави богато информативен материал, съдържащ текст и снимки за Интернет. Подобно на други големи италиански държавни музеи, и тук с успех се експериментира гъвкаво работно време, продължено до 22 ч. в петъчните и съботните дни.

Лаура Бумбалова

Научни публикации на специалисти от АИМ-БАН и катедрите по археология в СУ "Св. Кл. Охридски" и ВТУ "Св. св. Кирил и Методий" през 2000 г.[1]

Археологически институт с музей-БАН

Д. Агре. Тракийска могила от римската епоха в кв. Дружба, София. - Археология, 2000, 1-2, 51-59.

Д. Агре. Теракотова играчка от могила край град Ябланица. - Археологически вести, 2000, 2, 16-18.

Д. Агре. Семейна гробница в м. Пропада, Малкотърновско. - Археологически вести, 2000, 3, 17-22.

Д. Агре, Д. Дичев. Гроб на тракийски войн от римската епоха в долината на река Вит. - Археология, 2000, 3-4, 35-48.

Ж. Аладжов. Въртящ се каменен печат от Плиска. - Нумизматика и сфрагистика, 1999, 1, 73-77.

Ж. Аладжов. Къде се е намирал центърът на прабългарската войска на юг от Балкана в Тракия и Хемимонт? - Археологически вести, 2000, 2, 27-30.

Ж. Аладжов. Паметници на българското езичество. София, 1999

Д. Аладжова, И. Прокопов. Монетна колекция на ИМ - Шумен. Монети и монетни съкровища от II-I в. пр. Хр. - Нумизматика и сфрагистика, 1999, 2, 13-66.

Й. Алексиев. За бъклиците в Средновековна България. - Българите в Северното Причерноморие, 7. Велико Търново, 2000, 191-197.

Й. Алексиев. Култът към Света Петка в столичния Търнов. - Епохи, 1997, 1-2, 266-275.

Й. Алексиев. Средновековни селища и манастири в землището на с. Самоводене. - В: Самоводене (от древността до наши дни), Велико Търново, 2000, 37-54.

Й. Алексиев. Хотница през Средновековието (1). - Известия на Историческия музей Велико Търново, 14, 1999, 163-177.

Й. Алексиев. Трапезица - разкопките на Жорж Сьор и сто години след тях. - В: Дни на науката 2000. Великотърновски клон на Съюза на учените в България. Велико Търново, 2000, 11-23.

Й. Андреев, М. Робов. Една интересна находка от манастира "Св. 40 мъченици". - Епохи, 1997, 1-2, 104-108.

Р. Анчева. Чешки военен кореспондент за първите археологически разкопки в Княжество България. - Археология, 1999, 3-4, 100-108.

П. Балабанов. Тракийски ритуални ями край с. Дебелт, Бургаско. - Археология, 1999, 3-4, 62-77.

П. Балабанов. Крепостното строителство в Древна Тракия. - В: П. Балабанов, С. Бояджиев, Н. Тулешков. Крепостно строителство по българските земи. София, 2000, 5-45.

Т. Балабанов. Некрополът при северната порта и източната крепостна стена на Плиска. - Плиска-Преслав, 8, 2000, 93-103.

С. Бонев. Царският манеж във Велики Преслав. - Плиска-Преслав, 8, 2000, 181-185.

[1] *Библиографията е изработена въз основа на годишните отчети на АИМ и двете катедри по археология, с някои допълнения. При желание, в библиографията за 2001 и всяка следваща година могат да участват и музеите в страната; списъкът с публикациите (представен според изискванията на списанието) трябва да бъде получаван в редакцията не по-късно от м. март всяка година (с библиографските данни на публикациите от предходната).*

Б. Божкова. Култът на Херакъл в Сердика (по нумизматични данни). - Нумизматика и сфрагистика, 1999, 2, 67-76.
Б. Божкова. Сердика в своите монети. - В: София - 120 години столица. София, 2000, 138-142.
Я. Бояджиев. Развитие на погребалния обред от култура Хаманджия към култура Варна в некропола при с. Дуранкулак. - В: Тракия и съседните райони през неолита и халколита (Карановски конференции за праисторията на Балканите, 1). София, 2000, 77-84.
Л. Вагалински. Амфитеатърът на Марцианопол. - В: Jubilaeus III. Юбилеен сборник в памет на проф. Б. Геров. София, 2000, 54-59.
М. Вакланова. София - градът на Божията Премъдрост. - В: София - 120 години столица. София, 2000, 23-28.
Р. Василев. Функции и развитие на масовото жилище в средновековна Плиска. - В: Плиска-Преслав, 2000, 8, 103-107.
Е. Генчева. Части на войнишкото снаряжение от Нове (на полски). - Novaensia, 2000, 12, 49-99.
П. Георгиев. Градът Плисков (произход и значение на името). - Трудове на катедрите История и Богословие към Шуменския университет "Епископ Константин Преславски", 3, 1999, 12-31.
П. Георгиев. Оловни печати с руноподобни знаци. - Нумизматика и сфрагистика, 1999, 1, 81-90.
П. Георгиев. Земленте укрепления на Плиска. – Плиска- Преслав, 8, 2000, 19-30.
П. Георгиев. За един международен договор от средата на IX в. - В: Договори, хора, съдби. Варна, 2000, 25-37.
П. Георгиев. Статуетката ключ от Плиска. – Старини, 2000, 1, 79-86.
П. Георгиев. Плискова-Плисков и прабългарите в Източното Приазовие и Северното Причерноморие. - Българите в Северното Причерноморие, 7. Велико Търново, 2000, 43-59.
П. Георгиев. Селищната структура на Абоба-Плиска.- Археология, 2000, 3-4, 16-30.
В. Герасимова. Каменната летопис на Сердика. - В: София - 120 години столица. София, 2000, 142-152.
В. Григоров. Обеците в старобългарската култура на север от Дунав. - Археология, 1999, 3-4, 21-42.
В. Григоров. Археоастрономически изследвания на средновековни археологически паметници в България. - Минало, 2000, 3, 18-24
В. Григоров. Графити върху източната стена на църквата "Св. Богородица" в Драгалевския манастир. - Историческо бъдеще, 1998, 2, 136-146.
М. Гюрова. Трасологически анализ на ранноеолитни кремъчни колекции от Тракия. - Старини, 1999, 2, 66-76
М. Гюрова. Елементи от сърп и елементи от дикаля - праисторически и етнографски контекст. - В: Тракия и съседните райони през неолита и халколита (Карановски конференции за праисторията на Балканите, 1). София, 2000, 133-139.
В. Динчев. Градището край с. Дичин, Великотърновско (Проучванията в сектор F през 1997 и 1998 г.). - Известия на Историческия музей Велико Търново, 1999, 14, 98-114.
В. Динчев, Й. Гатев. Разкопки при Археологическия музей в София. - Археология, 1999, 3-4, 49-61.
Л. Дончева-Петкова, Л. Нинов, В. Парушев. Одърци. Селище от Първото българско царство. София. 1999.
Л. Дончева-Петкова. 100 години археологически разкопки в Плиска. - Списание на БАН, 2000, 3, 56-58.
Л. Дончева-Петкова. 100 години археологически разкопки в Плиска.- Плиска-Преслав, 8, 2000, 9-18.
Р. Иванов. Берое - Иринополис - Ески Заара в западноевропейски карти от 17-18 в. - Известия на музеите в Югоизточна България, 19, 1998, 83-92.
С. Иванова, Н. Сираков, А. Лавил, В. Попов, Е. Анастасова, Ц. Цанова. Нови данни за средния и късния палеолит в Карлуковския карст - пещера Скандална. - Годишник на Департамент Археология - Нов български университет, 4-5, 2000, 7-30.
И. Йорданов. Печати на византийски сановници от арменски произход, намерени в България. - Античная древность и средние века, 31, 2000, 123-156.
И. Йорданов. Неизвестен византийски императорски печат от XIII в. - Нумизматика и сфрагистика, 1999, 1, 91-95
И. Йорданов. Печати на Йосиф Вринга, намерени във Велики Преслав. - Трудове на катедрите История и Богословие към Шуменския университет "Епископ Константин Преславски", 3, 1999, 51-57.
И. Йорданов. Монети и печати от Плиска 1899-1999 г. - Плиска-Преслав, 8, 2000, 135-167.
И. Йорданов. Печат на Теофилопул (XIII в.) намерен в Търново. - Известия на Историческия музей Велико Търново, 14, 1999, 183-188.
И. Йорданов. Византийски комеркиарии за България (681-971). - В: Зимни понтийски четения на Варненски Свободен университет "Черноризец Храбър", Варна, 2000, 17-25.
Г. Кабакчиева. Oescus. Castra Oescensia. Раннорим-ският легионен лагер при устието на р. Искър. София, 2000.
Г. Кабакчиева и др. Антична колекция Арес. Каталог. София, 2000.
Г. Китов. Амфората-ритон и произходът на Панагюрското съкровище. - Анали, 1999, 1-4, 12-34.
Г. Китов. Панагюрското златно съкровище отблизо. - Анали, 2000, 1-2, 1-116.
К. Кънчев. Родопският кремък в живота на древнотракийският град Евмолпия. - Минало, 2000, 3, 12-17.
К. Кънчев. Относно проучването на кремъчните артефакти. - В:Тракия и съседните райони през неолита и халколита (Карановски конференции за праисторията на Балканите, 1). София, 2000, 141-145.
В. Нешева. Богоспасният Цариград - Търнов. Дворцовият площад на Царевец и църквата на Св. Параскева (Петка) Търновска. София, 2000.
В. Николов. Културно-хронологически проблеми на ранния неолит в днешна Западна България. - Старини, 1999, 2, 59-65.
В. Николов. Още за контактите между Анатолия и Балканите през VI хил. пр. Хр. - В: Тракия и съседните райони през неолита и халколита (Карановски конференции за праисторията на Балканите, 1). София, 2000, 7-13.
В. Николов. Началото. – В: София – 120 години столица. София, 2000, 118 – 123.
В. Николов. Българската археология през последното десетилетие на XX век. – Старини, 2000, 1, 95-97.
Д. Овчаров. Произход и предназначение на един рядък ахитектурен план в средновековието. - Археология, 2000, 1-2, 16-26.

Д. Овчаров. Нови наблюдения върху прабългарското шаманство. - Археология, 2000, 3-4, 53-56.
Д. Овчаров. Прабългарската религия. Произход и същност. Второ допълнено издание. София, 2000.
Н. Овчаров. Победите на цар Калоян. Изборът на България между православие и католицизъм. София, 2000.
Н. Овчаров. Епохата на цар Иван Шишман (1371-1393) - време на героизъм или предателство. - В: История на българите: потребност от нов подход. Преоценки. София, 2000, 174-216.
Н. Овчаров. Развитие на олтарната част на главната църква на манастира"Св. Йоан Подром" в Кърджали. - Археологически вести, 2000, 1, 39-45.
Н. Овчаров. Надписите графити и записи по стенописите на църкви и манастири от Западните покрайнини на СР Югославия (Темска, Долна Каменица, Поганово). - Известия на Държавния архив, 75, 2000, 198-232.
Н. Овчаров. Малко известни представители на фамилията на Асеневци и проблемът за официалния монограм на великата династия. - Минало, 2000, 1, 36-49.
Н. Овчаров. Рисунки-графитти из Новгорода (XII-XV вв.). - Slavia Antiqua, 2000, 37, 181-201.
Н. Овчаров. Рицарски хералдически украси от XIII-XIV в. - Археология, 2000, 1-2, 60-65.
Н. Овчаров. Средновековни надписи и рисунки-графити в Търновската църква "Св. Св. Петър и Павел". - Археология, 2000, 3-4, 79-83.
Л. Перничева. Две раннонеолитни пещи от праисторическото селище Българчево, Благоевградско. - В: Тракия и съседните райони през неолита и халколита (Карановски конференции за праисторията на Балканите, 1). София, 2000, 15-21.
Б. Петрунова. Теренни обхождания в Знеполе. - Археологически вести, 2000, 2, 43-48.
Х. Прешленов. Политически отношения на античните градове по българското Черноморие (I в. пр. Хр. - I в. сл. Хр.). - Годишник на Департамент Археология - Нов български университет, 4 – 5, 2000, 225-234.
Х. Прешленов. Пътят Анхиало - Марцианопол: късноантични селища и укрепления в проход Дюлино на Източна Стара планина. - В: Сборник в памет на член-кореспондент В. Бешевлиев. София, 2000, 101-106.
Р. Рашев. Отношението на преславските книжовници към бойните подвизи на цар Симеон. - Трудове на катедрите История и Богословие към Шуменския Университет "Епископ Константин Преславски", 3, 1999, 32-37.
Р. Рашев. Тронната палата в Плиска. - Плиска-Преслав, 8, 2000, 35-43.
Р. Рашев. За човешкия образ в Северното Причерноморие през ранното средновековие. - Българите в Северното Причерноморие, 7. Велико Търново, 2000, 37-42.
Р. Рашев. Прабългарите през V-VII век. Велико Търново, 2000.
М. Робов, Й. Андреев. Една интересна находка от манастира "Св. 40 мъченици". - Епохи, 1997, 1-2, 104-108.
М. Робов. Производство на строителна керамика в Търново през втората половина на XII век. - Известия на Историческия музей Велико Търново, 14, 1999, 151-162.
М. Робов. Крепостта при средновековния Килифаревски манастир в отбраната на столичния Търнов. - Научни трудове на Висше военно общо-войсково училище "Васил Левски", 60, 1998, 305-312.
Б. Русева. Съкровище с тетрадрахми и драхми от с. Драгоево, Преславско. - Нумизматика и сфрагистика, 1999, 1, 3-18.
Б. Русева. Два фрагмента от златни съкровища със статери, намерени около Перник и в Радомирско. - Нумизматика и сфрагистика, 1999, 2, 3-12.
С. Станилов. Накрайниците за колани с петлици и проблемът за производството на художествен метал в езическа България. - Плиска-Преслав, 8, 2000, 172-178.
Т. Стефанова. Късноенолитна керамика от м. Турското гробе край с. Рогозиново, Харманлийско. - В: Тракия и съседните райони през неолита и халколита (Карановски конференции за праисторията на Балканите, 1). София, 2000, 37-42.
Т. Стойчев. Гравюри на псилоцибни гъби в находище на скално изкуство Царевец, България. - Археологически вести, 2000, 3, 3-6.
Т. Стойчев. Скално изкуство - обща класификация. - Годишник на Департамент Археология - Нов български университет, 4-5, 2000, 30-54.
Т. Стойчев. Скално изкуство - проблеми на датирането. - Годишник на Департамент Археология - Нов български университет, 4–5, 2000, 96-101.
Т. Стойчев. Ситовски надпис - нова гледна точка към проблема. - Годишник на Департамент Археология - Нов български университет, 4–5, 2000, 269-289.
Б. Томова. Пропуск за атлетически състезания. - Археологически вести, 2000, 2, 22-24.
С. Торбатов. Функционално и типологическо съдържание на късноантичната фортификационна терминология. - Археологически вести, 2000, 1 (Приложение No 3), 1-40.
С. Торбатов. Късноантичният град Залдапа. София, 2000.
К. Тотев. За един сребърен пръстен-печат от Търново. - Епохи, 1997, 1-2, 175-179.
К. Тотев. Новооткрити галерии на църквата "Св. 40 мъченици" във Велико Търново. - Археологически вести, 2000, 2, 28-33.
К. Тотев. Още веднъж за процесийния кръст от средновековния Ветрен на Дунав. - Българите в Северното Причерноморие. Изследване и материали, 7. В. Търново, 2000, 187-189.
К. Тотев, Е. Дерменджиев, Д. Косева. Наосът и притворът на търновската църква "Св. 40 мъченици" (архитектура, живопис, периодизация). - Минало, 1999, 4, 23-49.
К. Тотев, Д. Станчев. Византийски процесиен кръст от с.Нисово, Русенско. - Археология, 1999, 3-4, 93-96.
К. Тотев, Д. Косева. Стенописите от наоса и притвора на търновската църква "Св. 40 мъченици" в светлината на последните проучвания. - Известия на Историческия музей Велико Търново, 1999, 200-229.
К. Тотев, Ив. Чоков. За някои исторически факти в творбите, посветени на Иларион Мъгленски. - В: Светогорска обител Зограф. София, 1999, 159-167.
К. Хаджиев. Още веднъж за датировката на Кремиковския надпис. - Археология, 2000, 1-2, 66-70.
К. Хаджиев. Надпис с името на "Света Параскева" от дворцовата църква в Търново.- В: В. Нешева. Богоспасният Царевград-Търнов. Дворцовият площад на Царевец и църквата на Св.Параскева (Пет-

ка) Търновска. София, 2000, 228-231.
Й. Юрукова. Отзвук от миналото на Сердика в столичния герб. - В: София - 120 години столица. София, 2000, 34-39.
J. Bojadziev. Entwicklung der frühneolitischen bemalten Keramik in Bulgarien. - In: S. Hiller, V. Nikolov (Hrsg.). Karanovo, III. Beiträge zum Neolithikum in Südosteuropa. Wien, 2000, 327-342.
I. Gatsov. Chipped Stone Assemblages from South Bulgaria and North-West Turkey (Epipalaeolithic-/Mesolithic and Neolithic). - In: L. Nikolova (ed.). Technology, Style and Society. Contributions to the Innovations between the Alps and the Black Sea in Prehistory. BAR International Series 854. Oxford, 2000, 1-28.
M. Gürova, I. Gatsov. Research Problems of the Early Neolithic Flint Assemblages from Thrace (Bulgaria). - In: S. Hiller, V. Nikolov (Hrsg.). Karanovo, III. Beiträge zum Neolithikum in Südosteuropa. Wien, 2000, 155-163.
M. Daskalov. Einpaar anthropozoomorphe Bugelfibeln (des sog. Dnjeprtyps) aus Südbulgarien. - Archaeologia Bulgarica, 1999, 3, 75-80
V. Dinchev. Area F. - In: (Slokoska/Poulter ed.) The Bulgarian/British Archaeological Programme: The Ancient City and its Territory. Report on the 1998 season. Nottigham, 2000, 8-16.
V. Dinchev. About the Limit of the Urban Form of Life in the Late Antique Dioceses of Thracia and Dacia: the Overestimated Centers. - Archaeologia Bulgarica, 2000, 2, 65-84.
E. Gencheva. Cześci wyposażenia woikowego z Novae - Novaensia, 2000., 12, 49, 99
Ivanov. Romans on the Danube. Ulpia Oescus. - Athena Review, 2000, 3, 25-30.
R. Ivanov. Romans on the Danube. Novae. - Athena Review, 2000, 3, 37-43.
R. Ivanov. Romans on the Danube. Durostorum. - Athena Review, 2000, 3, 57-63.
R. Ivanov. Abritus. - Athena Review, 2000, 3, 49-53.
G. Kabakčieva. Perspektiven und Projekte fur archaeologische Parks in Bulgarien. - In: Kulturparks. Erbe und Entertaiment. St. Polten, 2000, 59-65.
G. Kitov. The Valley of the Thracian Kings. - Il Mar Nero III, 1997/98, Roma, 9 - 35.
G. Kitov, D. Dimitrova. New Discoveries in the Thracian Valley of the Kings in the Region of Kazanluk. Excavations by a Thracian Expedition for Tumuli Investigations "TEMP" in the Region of Kazanluk from 1995 till 1997. - ТАЛАНТА, 30-31, 1998-1999, 31 - 54.
K. Kunchev, N. Gizdova. The Kalugerovo late Neolithic ceramic complex. - In: S. Hiller, V. Nikolov (Hrsg.). Karanovo, III. Beiträge zum Neolithikum in Südosteuropa. Wien, 2000, 125-129.
G. Kuzmanov. A residence from the late Antiquity in Ratiaria (Dacia Ripensis). - Archaeologia Bulgarica, 2000, 1, 27-43.
M. Lichardus-Itten, J.-P. Demoule, L. Perniceva, M. Grebska-Kulova, I. Kulov. Zur bemalten Keramik aus der frühneolithischen Siedlung von Kovacevo (SW-Bulgarien). - In: S. Hiller, V. Nikolov (Hrsg.). Karanovo, III. Beiträge zum Neolithikum in Südosteuropa. Wien, 2000, 27-50.
A. Milčeva. Terra sigillata und dünnwandige Keramik aus Moesia Inferior (Nordbulgarien). NOUS, Sofia, 2000.
S. Torbatov. The Roman Road Durostorum - Marcianopolis. - Archaeologia Bulgarica, 2000, 1, 59-72.
S. Torbatov. Procop. De aedif. IV, 7, 12-14 and the Historical Geography of Moesia Secunda. - Archaeologia Bulgarica, 2000, 3, 58-77.
T. Tsonev. Knapping technology vs. pattern of raw material supply (on the example of early Neolithic flint assemblages from the Orlovets and Koprivets sites, Northern Bulgaria). - In: L. Nikolova (ed.). Technology, Style and Society. Contributions to the Innovations between the Alps and the Black Sea in Prehistory. BAR International Series 854. Oxford, 2000, 29-35.
T. Tsonev. Factors for Middle/Upper Palaeolithic Transition in Eastern Balkans In Jorg Orschiedt and Gerd-Christian Weniger (eds) Neanderthals and Modern Humans - discussing the transition central and eastern Europe from 50 000 - 30 000 B.P. - Wissenschaftliche Schriften des Neanderthal Museums, 2000, 2, 183-190.
L. Vagalìnskì. Ein römischer Marmorkopf eines Athleten aus Almus (Lom) an der unteren Donau in Nordwestbulgarien. - Nikephoros, 12, 2000, 227-229.
L. Vagalinski, G. Atanasov, D. Dimitrov. Eagle-head Buckles from Bulgaria (6th - 7th c.). - Archaeologia Bulgarica, 2000, 3, 78-91.
M. Vaklinova. An unpublished Byzantine Seal from Veliki Preslav. - Archaeologia Bulgarica, 2000, 1, 87-93.
I. Youroukova. Contribution to Odessus Coinage - a New Medallion from the Age of Gordian III (238-244).- Archaeologia Bulgarica, 2000, 2, 30-32.

Катедра по археология в СУ "Св. Климент Охридски"

К. Лещаков. Изследвания върху бронзовата епоха в Тракия. I. Сравнителна стратиграфия на селищните могили през РБЕ в Югоизточна България. - Годишник на Софийския Университет - Исторически факултет, 84-85, 2000, 6-119.
К. Рабаджиев. Евмолп. и (в) Тракия? - В: МИФ, 5. Културното пространство, София 2000, 362-381
Т. Стоянов. Контакти на Североизточна Тракия с Анатолия Кавказ и Близкия изток през гръцката колонизация. - В: Известия на Народния музей Бургас, 3, 2000, 50-61
Т. Стоянов. Тракийският град в Сборяново / The Trakian city at Sborianovo. София, 2000
S. Angelova. Study of Wall Paintings In Bulgarian Monasteries by Spectroscopic Methods. - In: K. Paraskevopulos (ed.), Physics In Culture. Thessaloniki, 2000.
L. Ghetov. On the chronology of amphora stamps of ANTIFILOS. - Thracia, 13, Studia in honorem Velisari Velkov, 2000.
J. Lichardus, A. Fol, L. Ghetov u. a. Forschungen in der Mikroregion von Drama (Sudostbulgarien). Bonn. 2000.
K. Leshtakov. New Data for the Karanovo III-IV Sites in the Maritsa Valley and the western Sakar region. - In: S. Hiller, V. Nikolov (Hrsg.). Karanovo, III. Beiträge zum Neolithikum in Südosteuropa. Wien, 2000, 141-154.
K. Leshtakov. The Pottery from Maltepe near Ognyanovo (Characteritics, Chronology and Innerelations). - In: L. Nikolova (ed.). Technology, Style and Society. Contributions to the Innovations between the Alps and the Black Sea in Prehistory. BAR International Series 854. Oxford, 2000, 241-272.
K. Rabadziev. The Royal Palace (?) in Seuthopolis. - Thracia (Studia in honorem Velisari Velkov), 13, 2000, 387-397.
T. Stoyanov. Notes on the Toreutic Workshops:

Production in Northeastern Thrace 4th-3rd Centuries BC. - In: Civilisation grecque et cultures antiques périphériques. Hommage Petre Alexandrescu. Bucarest, 2000, 88-93.
T. Stoyanov. Reflections on the "Parmeniscos' group". - Thracia (Studia in honorem Velisari Velkov), 13, 2000, 409-415.
N. Teodosiev. North-Western Thrace from the Fifth to First Centuries BC. - In: L. Nikolova (ed.). Technology, Style and Society. Contributions to the Innovations between the Alps and the Black Sea in Prehistory. BAR International Series 854. Oxford, 2000,
N. Teodosiev. The Dead with Golden Faces. II. Other Evidence and Connections. - Oxford Journal of Archaeology 19/2, 2000, 175-209
N. Teodosiev. Monumental Tombs and Hero Cults in Thrace during the 5th-3rd Centuries B.C. - In: V. Pirenne-Deforge, E. Suarez de la Torre (eds.), Kernos Supplement, 10 (Héros et héroines dans les mythes et les cultes grecs), 2000, 435-447

Катаедра по археология във ВТУ "Св. Св. Кирил и Методий"

Р. Костова. Скалният манастир при Басараби, Северна Добруджа: някои проблеми на интерпретацията. - В: Българите в Северното Причерноморие, 7. Велико Търново, 2000, 131-153.
К. Попконстантинов. Два средновековни амулета от Добруджа. - В: Българите в Северното Причерноморие, 7. Велико Търново, 2000, 181-187.
К. Попконстантинов. Авгарово послание върху оловен амулет от X. в. - Плиска-Преслав, 8, 2000, 208-211.
Т. Овчаров. Керамиката на Второ Българско царство. Велико Търново, 2000.
Т. Овчаров. Средновековни обекти от Търновско. Велико Търново, 2000.
С. Чохаджиев. Периодизация на енеолита от басейна на река Струма. - В: Тракия и съседните райони през неолита и халколита (Карановски конференции за праисторията на Балканите, 1). София, 2000, 69-75.
I. Dončeva. Le témoignage le plus ancien du culte d'Asclepios dans les terres bulgares. - Thracia, 13, 2000, 73-79.
R. Kostova. From the Secular to the Monastic World: Where Was the Frontier and Who Crossed it in Tenth-Century Bulgaria?.- In: Annual of Medieval Studies at CEU. Budapest, 2000, 6, 181-193.
R. Kostova. Bulgarian Monastiries 9th to 10th c. Interpreting the Archaeological Evidebce. - Плиска-Преслав, 8, 2000, 190-202.
S. Cohadziev. Developement of the Graphite Ornamentation in the Cooper Age (In the Light of Evidence from the Struma Cultures). - In: L. Nikolova (ed.). Technology, Style and Society. Contributions to the Innovations between the Alps and the Black Sea in Prehistory. BAR International Series 854. Oxford, 2000, 97-111.
S. Cohadziev. Periodisierung des Neolithikums im Strumatal. - In: S. Hiller, V. Nikolov (Hrsg.). Karanovo, III. Beiträge zum Neolithikum in Südosteuropa. Wien, 2000, 415-422.

Събрала и подготвила за печат:

Мария Гюрова

Красимир Ников. Културни контакти на Южна Тракия с Егейския свят през ранната желязна епоха по данни на керамиката.

Дисертация за получаване на научната и образователна степен "доктор". София, 2000.

Дисертационният труд се състои от въведение, пет глави, заключение, каталог с карти и сравнителни таблици. Основните цели на изследването са чрез анализ на най-масовия археологически материал от ранната желязна епоха - керамиката, да се приведат данни за преки или косвени контакти, както и да се изясни същността и механизмите за тяхното осъществяване. Географският обхват на изследвания ареал е очертан вследствие на данните, извлечени от керамиката.

Авторът подлага на критичен преглед книжнината по въпроса, смята, че досега темата е била разработвана неравностойно. Той се спира и на изясняването на термините, обозначаващи разглеждания период.

Първа глава е посветена на керамичното производство в Южна Тракия през ранната желязна епоха. Според К. Ников именно керамиката пресъздава точно процесите и явленията в древното общество. Авторът отчита минималния брой многослойни селища в района, отразяващ начина на живот на населението и практикуваната от него мобилност. Тази специфика налага да се търси друг подход при проследяване на развитието в откриваната керамика - според украсата и формата на съдовете. Дисертантът доказва, че част от съдовете са били работени на грънчарски кръг, друга - на бавно колело, а е имало и такива, моделирани на ръка. Формите им предполагат съществуването на известна стандартизация в Южна Тракия. Като типичен белег той посочва два основни мотива - концентрични кръгчета, свързани с тангенти и отпечатани есове. Широко е била застъпена и канелюрната украса.

Втората глава на труда акцентира върху ранните контакти между Тракия и Егейския свят. Специална част е отделена на проблема за букел керамиката от Троя, като авторът се спира детайлно на известната информация за украсата на съдовете - съчетание от букели, врязани мотиви, канелюри,

бразди, кръгчета, изслъскване, инкрустация с бяла материя на украсата др. Анализирайки многобройните данни от Южна Тракия, той развива хипотезата, че явно дълго време е съществувала традиция, позволила появата на едни и отзвучаването на други черти от украсата на съдовете. Следователно, внушителното присъствие на букел керамиката в Южна Тракия не може да получи еднозначно решение и да се обясни единствено като резултат от преки контакти между Троя и Тракия. Именно затова и при украсата на съдовете в двата района се забелязват съществени различия и специфики. К. Ников разкрива отликите на разглежданата керамика от Южна Тракия и от тази, произхождаща от друг обект, смятан за родина на букел керамиката - Бабадаг.

В трета глава е разгледана ролята на Южна Тракия и рисуваните керамични стилове в Егейския басейн. Изграждането на украсата е било тясно свързано и съобразено с тектониката на съдовете. Особено впечатление според автора създава мотивът концентрични кръгове с вписан кръст - откриван е в обекти по долината на Сазлийка и отчасти по долината на Марица. Други интересни мотиви от Южна Тракия са меандър и редуването на "празни" и "пълни" правоъгълни полета - т. нар. метопна система. Специално внимание той е отделил на мотивите с изображения на стилизирани птици. Географското им разпространение обхваща долината на средна Марица, част от Сакар и отчасти долините на Сазлийка и Блатница. Често тези фигури са имали централна, дори самостоятелна роля в оформянето на украсата. Във втората част на трета глава са анализирани паралелите между художествените стилове на Южна Тракия и тези на гръцката рисувана керамика от протогеометричния и геометричния период. Авторът се спира подробно на спецификите в украсата на съдовете през протогеометричния период в неговите главни центрове - Атика и Атина, и на аналогиите им с декорацията по южнотракийските съдове. През късногеометричния период пък най-близки паралели на украсата от Южна Тракия той открива с тази от о-в Родос, където главен мотив са изображенията на птици. К. Ников изразява мнението, че част от идеите, свързани с декорацията на съдовете, са били предавани чрез накити или други предмети.

Предпоследната част на дисертацията е посветена на късните контакти на Южна Тракия с Егейския свят като вниманието тук е насочено към група съдове с отпечатана украса (питоси или други съдове за съхранение на храни). Те биват следните видове: питоси с есовидни щампи; с изображение на птици; питоси с украса от концентрични кръгове; такива с големи, кръгли щампи; с големи правоъгълни печати; с украса hering bone и питоси с врязана украса. К. Ников проследява географското разпространение на посочените по-горе групи, както и паралелите им с подобни съдове от Гърция. Доказва и впечатляващата близост с мотивите на съдове от Родос от периода VII-V в. пр. Хр. Авторът смята, че Фригия също предлага изобилен материал за сравнения - там масово, както в Южна Тракия, присъстват отпечатаните есовидни спирали, различни са обаче декоративните схеми, в които те са били използвани.

В пета глава К. Ников представя сивата керамика в Южна Тракия и по-специално се спира на въпросите за нейния произход и разпространение през ранножелязната епоха. Обстойно е разгледана керамиката от съоръжение № 18 от поле с ями край Раднево, съдържащо керамика със сив, сивочерен и черен цвят с метален блясък. Според дисертанта съществуват преки аналогии между някои от профилите, оформянето на устията и украсата с керамиката от Лесбос и Троя. Той смята, че не бива да се пренебрегва и възможността за връзки с района на Фригия - например прототип на урната от Болярово са били някои фригийски метални съдове.

Принос на настоящия труд е предложеният тук модел за функциониране на керамичното производство в Тракия. Направен е сериозен опит за разграничение на преките и косвени контакти на Южна Тракия с културите от Егейския басейн и са изведени декоративните мотиви с вероятен общ произход.

На 20. 04. 2000 г. Специализираният научен съвет по стара и средновековна история, археология и етнография при ВАК присъди на кандидата научната и образователна степен "доктор".

Христо Попов. Урбанизация във вътрешните райони на Тракия и Илирия през VI - I век преди Христа.

Дисертация за получаване на научната и образователна степен "доктор". София, 2001.

Дисертационният труд се състои от въведение, две текстови части, библиография и приложения от 14 карти и 91 образа. Във въведението са посочени основните цели и задачи на изследването - да се съпоставят селищните процеси в Тракия и Илирия, показващи редица сходства. Темата поставя и някои сериозни теоретични проблеми като тези за дефиницията на процеса на урбанизация, както и за неговите характеристики. Направен е преглед на основните въпроси в изследването на града в историографията, като са обособени следните групи подходи: социално-икономически; дихотомен подход; подход чрез обособяване на комплекс от качества; теория за централните населени места и динамично-еволюционен метод. С последния посочен авторът обозначава подхода, при който се проследяват отделните фази, през които преминава едно селище, за да се превърне в град.

Първата част на труда е посветена на урбанизационните процеси в Тракия през VI-I в. пр. Хр. В началото са представени хронологически и проблемно достиженията в областта на селищните проучвания, направен е и анализ на обектите в Тракия. Авторът се спира подробно на всички селища, като започва от тези, при които има основания за най-

ранно определяне на градски функции. Сред тях са Копривлен, Васил Левски, Пистирос, Филипополис, Кабиле, Севтополис, Перник, Кършевица, Шуменска крепост, Коцофени дин Дош и обекта "Водна централа"- Сборяново. Прегледът на данните от представените обекти показва, че най-ранният етап, от който може да се говори за селища с градски функции, е VI в. пр. Хр. Х. Попов посочва оформянето на два типа обекти - такива, с наличие на урбанизационни процеси още от VI-V в. и градски центрове, оформили се през елинистическата епоха. Интерес представлява и въпросът за приемствеността между селищната система през ранножелязната и късножелязната епоха. Дисертантът отчита, че от разгледаните по-горе обекти този процент е много малък - за приемственост може да се говори единствено в Кабиле, Филипополис и Копривлен. Намира подкрепа и тезата, че културните места са били основните опорни точки, около които са се организирали селищата. Той анализира факторите, водещи до генезиса на дадено селище, наречени от него урбогенни фактори. Една част от тях възникват заради ролята на селищата като политически център - Севтополис, Сборяново, при други пък решаващо значение имат религиозни, производствени и търговски функции (именно при вторите дисертантът отчита и по-голяма устойчивост в обитаването). По-особена група селища са тези, създадени в резултат от проникването в Тракия на чужди групи насаление - например Писиторс, а може би и Кършевица и Копривлен. Дисертантът се спира и на особеностите в местоположението и концентрацията на градските центрове в Тракия. Най-голяма концентрация отчита в Южна Тракия, в двуречието на Хеброс и Тонзос, докато в Северозападна и централна Северна България не е отчетено нито едно голямо селище.

Втората част на дисертационния труд е посветена на урбанизацията в областта Илирия и анализ на обектите в нея. Разгледани са детайлно Димал, Клос, Амантия, Селце, Билис, Антигонея, Маргълич, Згърдеш, Лисос, Метеон, Ошаница (Даорс?), Под - общо 12 предримски градски селища. Авторът защитава тезата, че тук първите селища, които могат да бъдат определени като градски центрове се формират в края на V в. пр. Хр. и са концентрирани в най-южните райони на Илирия. Вторият етап на развитие се свързва с елинистическия период (втората половина на IV в. - I в. пр. Хр.). Дисертантът търси аналогии между дълго обитаваните селища от типа на Гайтан и Трен, и подобни селища в Босна и Херцеговина, Черна Гора, Косово - това са т. нар. gradina. Той доказва, че при голяма част от градовете няма пряка приемственост от по-ранна селищна форма, или пък ако има такава, тя е била само топографска. Водещи урбаногенни фактори са тези от политическо естество. По такъв начин са били образувани най-ранните градове в Илирия - Амантия и Клос, те са били оградени с монументална крепостна стена. Във вътрешните райони обаче, редица обекти като Под, Сански мост, Доня Долина вероятно са се зародили поради специфичната обвързаност на районите с металодобива и металообработката. Х. Попов отделя внимание и на вътрешната организиция и архитектурата на градовете, както и на пътната мрежа в областта. Накрая авторът прави твърде задълбочен сравнителен анализ в урбанизационните процеси на територията на Илирия и Тракия. Той посочва отлики в периода след средата на III в. пр. Хр. , когато градските центрове в Тракия рязко намаляват или прекратяват съществуването си.

Принос на настоящия труд е предложеният нов модел за анализ на селища от градски тип, изведени са основните прилики и разлики в урбанизиционните процеси в двете области. Разкрита е и стопанската инфраструктура в Тракия и Илирия, засегнат е и проблема за приемствеността от селищните структури през първата половина на I хил. пр. Хр.

На 05. 06. 2001 г. Специализираният научен съвет по стара и средновековна история, археология и етнография при ВАК присъди на кандидата научната и образователна степен "доктор".

Станислав Станилов. Художественият метал на езическа България (VII-IX век) опит за емпирично изследване.

Дисертация за получаване на научната степен "доктор на историческите науки". София, 2001.

Дисертационният труд съдържа увод, осем глави и заключение, включени са 91 илюстрации. Цел на автора е организацията на целия достъпен материал най-вече според стилистичната характеристика на паметниците. Първоначално е обоснован терминът "художествен метал", под който авторът разбира паметниците, представящи различна пластика.

Първата глава третира въпросите за генезиса на художествения метал, т. е. коментирани са паметниците, свързани със славянското и прабългарското разселение. Коментиран е и нов археологически материал от VIII-IX в. от Плиска - тигли за топене на цветни метали, свидетелстващи за силно развито производство на вещи от цветни метали. В следващата част на дисертацията е извършен подробен анализ на два известни средновековни паметника с дискусионен характер - Вторият коланен накит от Мадара и гарнитурата от Ветрен. Направено е детайлно стилистично, морфологично и технологично изследване на паметниците и е предложена нова датировка. За коланния накит авторът смята, че е бил носен твърде дълго и е попаднал в гроба около края на VII - началото на VIII в. Относно гарнитурата от Ветрен е изразено мнението, че в технологично и морфологично отношение тя се свързва с гарнитурите от Вознесенка. Отделна глава е посветена на особеностите на стила за гарнитури, известен с термините "ластари от кръгови лица "или"грифони-ластари". В българските земи такива гарнитури за колани са открити през последните години при Велино, Шуменско и при Каменово, Разградско, на ко-

ито авторът се е спрял подробно и им е направил сериозен орнаментален анализ. Той защитава тезата, че стилът "грифони-ластари" е въведен в двора на хан Кубер още от времето, когато последният е бил васал на аварския хаган. По-късно занаятчиите прехвърлили и в Плиска тази орнаментика, където се произвеждали вещи в този стил през целия езически период.

Четвъртата глава на дисертацията проследява един български вариант на стилистичната група от ляти бронзови накрайници с прорези за закрепване - т. нар. превързани палмети и грифони, датирани от края на VII - нач. на VIII в. Според Ст. Станилов тази група паметници в известен смисъл представлява оригинален продукт на старобългарския художествен метал, а през следващите IX-XI в. орнаменталните мотиви се проявяват върху цяла серия гарнитури за колани, което е сигурна проява на континуитет. В отделна част е разгледан византийския орнаментален стил, въведен и в България през VIII -IX век . Като елитарен представител на този стил е посочен пръстенът от Мътница, изработен от масивно злато, с орнамент от "пръчици-ластари". Към тази група авторът причислява и Първия коланен накит от Мадара, заради спояването на ковани детайли и използването на емайли в орнаменталната му декорация. В тази глава е направена и пълна технологическа характеристика на гарнитурите, което дава много възможности за сравняването им с други паметници, изпълнени по подобен начин.

Специално внимание в дисертацията е отделено и на антропоморфните изображения в художествения метал на езическа България. Разгледан е един наскоро открит паметник - сребърна и позлатена гарнитура за ремък, имаща кръгла апликация с релефно изобразено човешко лице. Ст. Станилов я датира в началото на езическия период на старобългарската култура, намира аналогии и със съкровището от Нагъ Сент Миклош. Авторът се спира и на въпроса за аварските гарнитури за колани в българските земи, както и на въпроса доколко навлизането на аварски вещи е оказало влияние върху производството на старобългарските ателиета за художествен метал. Последната част на дисертацията разглежда спорните въпроси около известното съкровище от Нагъ Сент Миклош и ширещите се в чуждата преса атаки срещу тезите на Н. Мавродинов. Като се базира на детайлен стилов анализ, дисертантът изказва сериозни възражения срещу виждането, че то е било продукт на аварската култура - сравнява кана № 7 от съкровището с керамична кана от Плиска, имаща аналогично разположение на изображенията на птиците.

Ст. Станилов определя и порядъка на стиловете - първият е от "грифони-ластари", вторият е "декор от пръчици-ластари", следва стилът на грифоните и превързаните палмети, а специфично и изолирано място имат антропоморфните изображения. За първи път е направено детайлно изследване на паметниците на художествения метал в езическа България след 40-те години на XX век. Друг важен принос е въвеждането в научен оборот и коментарът на редица нови паметници, както и идентификацията на две нови стилистични групи. По нов начин са интерпретирани и познатите аварски паметници по Долен Дунав, сравнявани са с паметниците от групата Врап-Велино.

На 17. 06. 2000 г. Специализираният научен съвет по стара и средновековна история, археология и етнография при ВАК присъди на кандидата научната степен "доктор на историческите науки".

Мария Узунова

ИВАН СИМЕОНОВ ИВАНОВ (1944-2001)

На 26 март 2001 г. след кратко боледуване неочаквано почина н. с. I ст. Иван Симеонов Иванов, директор на Регионалния исторически музей-Варна.

Роден е на 1 август 1944 г. в Голям Извор, Ловешка област. Основно образование получава в родното си село, а гимназиално - в гр. Ябланица. През 1965-1969 учи и завършва история във Великотърновския университет "Св. св. Кирил и Методий". По време на следването си стажува на археологически разкопки - подводни проучвания на Варненския археологически музей под ръководството на Г. Тончева и на праисторическата могила при Голямо Делчево, Варненско под ръководството на Х. Тодорова. След дипломирането си, на 5 юли 1969 г. е назначен във Варненския музей, отначало като екскурзовод, след това като пръв уредник-праисторик, а от 1974 г. става научен сътрудник по праистория. През 1995 г. е определен за завеждащ Археологическия музей към дирекция "Културно-историческо наследство" - Варна, а от 1. II. 2001 г. след конкурс е назначен за директор на Регионален исторически музей-Варна - длъжност, която изпълнява преди това временно от юли 2000 г. Още веднага след назначаването му във Варненския археологически музей, през 1969 г. Ив. Иванов се включва в разкопки в Девненската низина под ръководството на Д. Ил. Димитров. Там се заема с проучването на запазената част от халколитно светилище и малък некропол от бронзовата епоха, с което той се справя отлично и по-късно публикува резултатите в "Известия на Народния музей-Варна". На следващата година събира праисторически материали при прокопаването на новия канал между Варненското езеро и морето, и от потъналото халколитно селище при Страшимирово, Варненско. Участва и в разкопките, организирани от Варненския археологически музей на средновековен некропол и елинистическо селище край Девня, както и на раннохристиянска базилика във Варна. През 1971 г. И. Иванов извършва подводни проучвания на потънало селище от раннобронзовата епоха в м. Балтата край Девня, а през 1972 г. е в екип за спасителни разкопки на ранносредновековен български некропол в кв. Трошево-Варна.

Краят на 1972 година е повратен момент в неговия живот. Случайното откриване при изкопни работи на първия гроб от прочутия по-късно Варненски къснохалколитен некропол свързва проучването на този обект с името на Иван Иванов до края на живота му. Още през декември 1972 г. той започва спасителните разкопки на обекта, отначало под номиналното ръководство на М. Лазаров, а след няколко години - като ръководител. Те продължават почти без прекъсване през 1973-1978, а след това през 1980-1986 и 1991 г. През това време той проучва по-голямата част от некропола - 294 гроба, в които се откриват няколко хиляди златни, медни, керамични, кремъчни, каменни и др. предмети, повечето уникални за времето си. Те променят коренно представите на световните учени за праисторическото общество и по-специално за халколита на Балканите, тъй като става ясно, че (за разлика от съществуващото до тогава мнение) още по това време е имало ясно изразена социална диференциация. През 1976 г. Ив. Иванов разкопава и няколко ранно-халколитни гроба (V хил. пр. Хр.) вероятно от малък некропол при Домостроителния комбинат край Варна, където са открити и най-древните златни предмети в света - две обеци. Отличен археолог и организатор, той прави прецизни разкопки, с много подробна и точна документация, през годините при него стажуват редица известни днес български праисторици. Резултатите от разкопките му бързо стават известни на научния свят у нас от публикациите му и предизвикват интереса на редица големи учени в чужбина. През 1976 г. в следствие на този интерес, във Варна с решаващата дейност на Ив. Иванов е организиран международен симпозиум за некропола, на който присъстват много известни български и чуждестранни учени. Докладите се издават в сборник - том 1-2 на Studia Praehistorica, 1978 г. и славата на Варненския халколитен некропол тръгва по света. Част от материалите - от два гроба - пътуват с изложбата "Тракийска култура и изкуство" между 1974 и 1999 г. по всички континенти, организирани са и няколко специални изложби с най-ценните експонати от некропола, на които той е комисар: в Япония - 1982 г., Германия - 1986-1987 и 1988 г., Франция - 1989 г. и Израел - 1994 г., като каталозите или брошурите към тях в значителна степен са дело на Ив. Иванов. Наред с разкопките и публикациите за некропола, той не забравя и първата си любов - потъналите селища във Варненските езера. По време на специализацията си във Франция през 1979 г. участва в разкопки на пещерата Лазарет край Ница и в подводни проучвания на праисторически селища в езерото Паладрю. Използва наученото там и през 1980-1982 и 1984-1986 г. прави разкопки под водата на потъналото халколитно селище в района на Арсенала във Варненското езеро - най-мащабните и прецизни проучвания от този вид у нас. През 1983 и 1988 г. разкопава и раннохалколитно селище край Суворово, Варненско, при което се доказва тясната връзка на населението и праисторическата култура от това време и в региона с тази край Варна. През тези години Ив. Иванов участва в над 10 международни конференции и конгреси у нас и в чужбина: Румъния - 1974, 1976, 1994 и 1996 г., Австрия - 1981 г., Англия - 1981 г., Грузия - 1983 г., Германия - 1988 г., Франция - 1989 г., Испания - 1995 г., в които разглежда редица проблеми, свързани с праисторията на България и Балканите: различни аспекти на Варненския халколитен некропол, живота и съдбата на потъналите селища във Вар-

ненските езера през халколита и раннобронзовата епоха, търговските връзки, производството и търговията с метал и метални произведения, социалния и икономически живот по това време и др.

След 1991 г., поради липса на средства, а и заради идеята му за направа на малка музейна експозиция с гробове in situ, текстове и илюстрации на мястото на Варненския некропол, разкопките там са преустановени, като за тази цел се оставя част от терена нарочно непроучен. Усилията на Ив. Иванов се насочват към изследване съвместно с френски учени на кремъчната индустрия и източниците й във вътрешността на Североизточна България. Той извършва редица обхождания в Разградска и Русенска област през 1994-1995 г., както и разкопки при Равно, Разградско - 1997 г. и на селищната могила при Каменово, Русенско през 1999 г.

Научната продукция на Ив. Иванов надхвърля 50 заглавия: студии, статии, книги, каталози, голяма част от които в реномирани чуждестранни издания - френски, немски, английски, американски, японски и др. През последните години той работеше усилено върху темата на живота си - цялостната публикация на Варненския некропол, която за съжаление остана недовършена. Огромен е броят на научно - популярните му статии - над 150 - по проблеми на праисторията във Варненско и България, публикувани в централния и местен печат и в други научно-популярни издания. Той е автор и консултант на доста документални и научно-популярни телевизионни и кино-филми, детски рисувани книжки и др., свързани със специалността му. Беше един от авторите на тематичните планове за националното участие на България в световните изложения в Севиля - Испания през 1992 г. и Лисабон - Португалия през 1998 г., където беше и един от комисарите.

Иван Иванов направи много за развитието на музейното дело във Варна и Варненско, както и за представянето на българските музейни богатства по света. Негово дело е праисторическия раздел на експозицията във Варненския археологически музей през 1969, 1982-1983 и 1996 г., като всяка следваща беше обогатявана с нови експонати, начин на оформление и информация. Особено представителна и съвременна по своя облик е сегашната експозиция на Археологическия музей, което се признава от всички колеги и гости от чужбина. По негова идея и план (и с материали от неговите разкопки) беше създаден и осъществен археологическия раздел в музея на гр. Суворово. Той подреди праисторическата част в новата експозиция на музея в гр. Дългопол през 1984 г., осъществи редица изложби с материали от некропола - Аладжа манастир край Варна - през 1976 г., в страната през 1993-1996 г. - в Стара Загора, Силистра, Казанлък, Разград и във Варненския музей - над 10. Международните изложби в Япония, Германия, Франция, Израел Италия и САЩ с участието на предмети от Варненския некропол или само с такива са осъществени също по негови тематични планове и с неговото дейно участие. Във Варненския археологически музей той бе инициатор за компютъризацията на дейностите в него, за създаването на първата музейна страница в страната в Интернет, спечели заедно с други колеги от музея и от чужбина няколко международни проекта, в резултат на което бе издаден модерен пътеводител на музея, а напоследък работеше по създаването на CD-ROM за халколита на Балканите заедно с колеги от Франция и Гърция.

Иван Иванов беше общественик и културен деец с широки интереси и голяма инициативност. Членуваше или беше сред основателите на различни обществени организации и фондации, свързани с културния живот на Варна и беше председател на Алианс франсез в града. В различни периоди след 1989 г. се включваше активно и в политическия живот на града с присъщия му демократизъм, занимаваше се и с публицистика. Макар че не беше роден край морето, той го обичаше и милееше за Варна и нейната култура много повече от редица издигнали се в града и страната потомствени варненци.

Колегите му от Варна и страната, както и всички, които са имали досег с него ще запомнят неговата огромна работоспособност, общителност, веселия му нрав, чувството му за хумор, неизменна отзивчивост и готовност да помогне и - разбира се - голямата му ерудиция в областта на праисторията. С преждевременната смърт на Иван Иванов българската археологическа наука и музейно дело загубиха човек, който даде и можеше да даде още много за тяхното развитие и модернизиране. Неговото име ще остане завинаги свързано с най-старото злато в света, открито във Варненския къснохалколитен некропол, с неговото проучване и популяризиране. Вечна му памет!

Александър Минчев

Научни публикации на Иван Иванов

Праисторическа лодка от Варненското езеро. - Корабостроене и корабоплаване, 1971, 1, 33-34.

Енеолитно селище и гробове от бронзовата епоха при град Девня. - Известия на Народния музей - Варна, 8 (23), 1972, 246-253.

Праисторическо наколно селище Страшимирово - 2. - Известия на Народния музей - Варна, 9 (24), 1973, 256-288.

Най-старият плавателен съд в българските земи. - В: ФАР. Варна, 1973, 55-9.

Енеолитният некропол при Варна. - Музеи и паметници на културата, 1974, 2-3 , 44-47.

Разкопки на Варненския енеолитен некропол през 1972 година. - Известия на Народния музей - Варна, 11 (26), 1975, 1-17.

Енеолитният некропол при Варна. - Векове, 1975, 1, 106-111.

"Золотой" некрополь Варны. - Природа, 1976, 2, 50-57.

Животновъдството на жителите на наколните селища и откритото поселение във Варненско от края на енеолитната и началото на бронзовата епоха (в съавторство). - Животновъдни науки, 1977, 4, 132-140.
La nécropole chalcolithique de Varna. - Obzor, 1977, N 38, 87-96.
Раннохалколитни гробове до град Варна.- Известия на Народния музей - Варна, 14(29), 1978, 81-93.
Съкровищата на Варненския некропол. София, 1978, 126.
Les fouilles archéologiques de la nécropole chalcolithique a Varna (1972 - 1976). - Studia Praehistorica, 1-2, 1978, 13-26.
L'or de la nécropole de Varna en Bulgarie (avec J.-P. Demoule). - Archeologia, N 137, 1979, 52-59.
Quelques résultats foundamentaux des fouilles de la nécropole chalcolithique de Varna. - In: Actes du II e congrès international de Tracologie. 1. Bucaresti, 1980, 25-28.
Варненският некропол и неговото място в праисторията на Източното Средиземноморие. - В: България от древността до наши дни, 1. София, 1981, 94-102.
Наколните селища - резултати и проблеми.- В: ФАР. Варна, 1981, 268-291.
Новые данные о погребалном ритуале Варненского Енеолитического могильника. - In: Thracia Praehistorica. Suplementum Pulpudeva 3. Sofia, 1982, 80-86.
The Varna Chalcolithic Necropolis. - In: The First Civilization in Europe and the Oldest Gold in the World - Varna, Bulgaria. Tokyo, 1982, 21-28.
Catalogue. - In: : The First Civilization in Europe and the Oldest Gold in the World - Varna, Bulgaria. Tokyo, 1982, 31-121.
Le chalcolitique en Bulgarie et dans la nécropole de Varna. - In: Ancient Bulgaria, 1. Nottingham, 1983, 154-164.
Le développement social et économique dans les terres bulgares a l'époque chalcolithique a la lumière des fouilles de la nécropole de Varna. - In: III International Thracologishes Kongress, Viena - Sofia, 1984, 147-150.
Екологични условия в района на Варненското езеро през енеолитната и бронзовата епоха според палинологични, палеоботанични и археологични данни (с Е. Божилова). - Известия на Народния музей - Варна, 21(36), 1986, 43-48.
Училището в музея (с Д. Димитров). - Музеи и паметници на културата, 1987, 3, 6-8.
Der kupferzeitlishe Friedhof in Varna. - In: Das erste Gold der Menschheit. Die älteste Zivilisation in Europa. Freiburg, 1986, 30-42.
Katalog (mit V. Nikolov). - In: Das erste Gold der Menschheit. Die älteste Zivilisation in Europa. Freiburg, 1986, 51-137.
Потопът и Варненската цивилизация. - Морски свят, 1988, 6, 47-51.
Die Ausgrabungen des Graberfeldes von Varna. - In : Macht, Herrschaft und Gold. Saarbrücken, 1988, 49-66.
Das Graberfeld von Varna - Katalog. - In: Macht, Herrschaft und Gold. Saarbrücken, 1988, 183-208.
La necropole chalcolithique de Varna et les cites lacustres voisines. - In: Le premier or de l'Humanite en Bulgarie-le 5 e millenaire. Paris, 1989, 49-56.
Les villages engloutis du lac de Varna. - Dossiers d'histoire et archéologie, 137, 1989, 64-68.
Der Bestattungsritus in der chalkolitischen Nekropole von Varna. - In: Die Kupferzeit als historische Epoche, 1. Bonn, 1991, 125-150.
Varna: Unterschungen zur kupferzeitlichen Goldverarbeitung (mit R. Echt und W. R. Thiele). - In : Die Kupferzeit als historische Epoche, 2. Bonn, 1991, 633-692.
Les objets métalliques de la nécropole chalcolithique de Varna. - In : Découverte du métale. Paris, 1991, 9-12.
The Birth of European Civilisation. Sofia, 1992, 18 p.
A la question de la localisation et des études des sites submergés dans les lacs de Varna. - Pontica, 26, 1993, 19-26.
The Oldest Gold in the World, Varna-Bulgaria. Jerusalem, 1994, 12 p. (with Osnat Misch-Brandl).
Les contacts commerciaux pendant l'epoque eneolithique - voies maritimes et voies fluviales. - Thracia Pontica, 6, 1995, 119-123.
Les trouvailles en or et en cuivre de la nécropole de Varna - une importance productive, sociale et de culte et une valeur de commerce. Santiago de Compostela, 1995.
La necropoli di Varna e l'origine della civita europea. - In: Glorie di Tracia, Firenze, 1997, 53-59.
Necropoli enelitica di Varna. - In: Glorie di Tracia, Firenze, 1997, 211-221.
Варненски некропол (с Мая Аврамова). София, 1997, 50.
Праисторическите изследвания във Варненско и братя Шкорпил. - В: Чехите в историята на България. Летни научни срещи. Варна, 1999, 169-174.
Археологическият музей - Варна - водач (съставителство и автор на раздел). Варна, 1999.
Varna Necropolis. The Dawn of European civilisation. (with M. Avramova). Sofia, 2000, 54 p.
Библейският потоп, Черно море и археологията. - В: Уилям Райън и Уолтър Питман. Новият потоп. София, 2000, 266-271.

ГОДИШНО СЪДЪРЖАНИЕ

СТАТИИ

№ стр.

Бояджиев, Явор. Пограбалната практика i*ntra muros* през неолита и халколита в българските земи: обичай или изключение? 3-4 16

Николов, Васил. Неолитни двуетажни къщи в Тракия 1-2 1

Овчаров, Димитър, Радина Богомирова. 80 години Български археологически институт 3-4 5

Овчаров, Николай. Ранният католикон от IX-X в. на манастира "Св. Йоан Продром" в Кърджали и неговата монументална декорация 3-4 25

Петрова, Светла. Фигурални капители с орел от Мизия и Тракия 1-2 13

Станев, Станислав, Зарко Ждраков. ΠΟΛΛΑ ΤΑ ΕΤΗΝ ΤΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΟΥ (за една акламация от сердикийската църква "Св. София") 1-2 20

Тотев, Константин. Царската църква "Св. Св. 40 мъченици" и манастирът Великата лавра в Търновград (Резултати от последните археологически разкопки) 1- 2 30

СЪОБЩЕНИЯ

Агре, Даниела. Ями и олтари в тракийските могили от Етрополско (V - IV в. пр. Хр.) 1-2 52

Агре, Даниела. Тракийски накити от района на Етрополе (V-IV в. пр. Хр.) 3-4 48

Атанасова, Евгения. Апликации за конска амуниция с изображения на Херакъл от съкровището от Кралево 1-2 48

Бояджиев, Стефан. Архитектурният образ и предназначението на късноантичната сграда под "Кореком" в София 1-2 70

Вълев, Петър. Слънчевият часовник от Пауталия 3-4 57

Георгиев, Павел. Кръстовидната постройка и манастира "Тузлалъка" край столицата Преслав 1-2 117

Гюрова, Мария. Функционален анализ на кремъчен ансамбъл от селищна могила Капитан Димитриево 3-4 38

Даскалов, Методи, Димитър Й. Димитров. За производството на накити през VI-VII век в българските земи 3-4 69

Инкова, Мариела. Три накрайника с прорези или към въпроса за "скитащите орнаменти в старобългарската металопластика 1-2 88

Лвова, Злата. Перешчепинската находка в светлината на новите данни от културната летопис от XIII в. на Гази-Барадж Тарихы 1-2 85

Овчаров, Димитър. Укреплението до църквата "Св. Св. Четиридесет мъченици " във Велико Търново 1-2 97

Порожанов, Калин. Моретата на траките или Тракия Понтика през древността 1-2 61

Чокоев, Иван. Текстилни материали от епископска гробница, открита в църквата "Св. Йоан Продром" в град Кърджали 1-2 103

Чонгарска, Мария. Нови наблюдения върху червенофигурните арибаловидни лекити от некропола на Аполония. Колекция от НАМ 1-2 45

Щерева, Ирина, Мери Радева. Колективна находка от ранновизантийски оръдия на труда от Сливен 1-2 79

ОТЗИВИ И РЕЦЕНЗИИ

Атанасов, Георги. Л. Дончева-Петкова, Л. Нинов, В. Парушев. Одърци. Селище от Първото българско царство, 1. С., 1999, 185 с., LXI табл. 3-4 76

Бонев, Александър. Ана Балканска. Тракийското светилище при "Дели Баба теке" (втората половина на първото хилядолетие пр. Хр. Сборяново II, ИК "Свят, Наука", С., 1988 1-2 126

Георгиев, Павел. Joelle Napoli. Recherches sur les fortifications lineaires romaines. (= Collection de l`Ecole francaise de Rome - 229). Roma, 1997, 532 p., 381 fig., 52 pl. 1-2 131

Манов, Методи. Отново по въпроса за Vicus Trullensium (по повод статията на Б. Александров. Vicus Trullensium. - Известия на Историческия музей -Ловеч, II, 1996, 38-42) 3-4 75

Овчаров, Димитър. Още за кръстовидната сграда в манастира "Тузлалъка" във Велики Преслав 1-2 125

Рашев, Рашо. Димчо Момчилов. Пътна и селищна система между Източна Стара планина и "Еркесията" IV -XIV в. (Върбишки, Ришки и Айтоски проходи). Варна, изд. "Зограф", 1999, 359 с. и ил. 1-2 133

Славова, Мирена. The Personal Names of the Latin Inscriptions in Bulgaria. By Milena Minkova. Studien zur klassischen

Philologie. Hrsg. Von M. Von Albrecht, Bd. 118. Peter Lang, 2000. Pp X + 345 1-2 135

ПРЕГЛЕД

Бараков, Венелин. Международна научна конференция" Професор Станчо Ваклинов и средновековната българска култура" 3-4 121
Богомирова, Радина. Първи археологически публикации за Русе (XIX в. - 20 те г. на XX в.) 1-2 137
Бумбалова, Лаура. Изложбата "Етруските " във Венеция, 2000-2001 г. 3-4 125
Гюрова, Мария. XL Национална археологическа конференция, Пещера, 21-23 май 2001 3-4 80
Българската археология през последното десетилетие на XX век *(Васил Николов, Алексей Гоцев, Румен Иванов, Станислав Станилов, Бистра Божкова, Василка Герасимова)* 3-4 84
Състояние и проблеми на методиката и методологията на българската археология *(Диана Гергова, Людмил Вагалински, Маргарита Ваклинова, Боряна Русева, Коста Хаджиев)* 3-4 105
Минчев, Александър. Иван Симеонов Иванов (1944-2001) 3-4 135
Слокоска, Людмила. 100 години разкопки в Никополис ад Иструм. Международна научна конференция "Римският и късноантичният град" 3-4 123
Цонева, Христина. "3200 години поселищна история на гр. Сандански" - принос към изследването на анонимното селище под сегашния град Сандански 1-2 143
Овчаров, Димитър. Археологически вести 1-2 144
Узунова, Мария. Защитени дисертации 1-2 146
Узунова, Мария. Защитени дисертации 3-4 131

STUDIES

Bojadzhiev, Javor. The *Intra Muros* Burial Practice during the Neolithic and Chalcolithic in the Bulgarian Lands: Custom or Exception? 3-4 16
Nikolov, Vassil. Neolithic Two-storey Houses 1 - 2 1
Ovcharov, Dimitar, Radina Bogomirova. 80 Years Bulgarian Archaeological Institute 3-4 5
Ovcharov, Nikolaj. The Early Catholicon from the 9th - 10th Century in the St. John Prodromos Monastery in the Town of Kurdzhali and the Problem of its Monumental Decoration 3-4 25
Petrova, Svetla. Figured Capitals with an Eagle Representation from Moesia and Thrace 1-2 13
Stanev, Stanislav, Zarko Zhdrakov. ΠΟΛΛΑ ΤΑ ΕΤΗ ΤΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΟΥ (for an Acclamation from the Church of St. Sophia in Serdica) 1-2 20
Totev, Constantin. The Forty Holy Martyrs Tsar's Church and The Monastery The Great Lavra in The Capital Turnov (The Rezults from the Latest Archaeological Excavation Works) 1-2 30

REPORTS

Agre, Daniela. Pits and Altars in Thracian Tumuli in the Region of Etropole (5th - 4th century B.C.) 1-2 52
Agre, Daniela. Thracian Decorations from the Region of Etropole (5th - 4th century B.C.). 3-4 48
Atanassova, Evgenia. Appliques for Horse Harness Bearing the Image of Herakles from the Kralevo Hoard 1-2 48
Bojadzhiev, Stefan. Architectural Appearance and Function of the Late Roman and Early Byzantine Building Situated under the Corecom in Sofia 1-2 70
Chokoev, Ivan. Textile Materials from a Bishop's Tomb Found in the St. John Prodromos Church in Kurdzhali 1-2 103
Chongarska, Maria. New Observations on the Red-figured Aribal-shaped Lekiths from the Necropolis of Apollonia. The Collection of the National Historical Museum 1-2 45
Valev, Petar. The Sun-Dial from Pautalia 3-4 57
Georgiev, Pavel. The Cross-shaped Building and the Tüzlaluka Monastery near the Capital City of Preslav 1-2 117
Gurova, Maria. Micro-wear Analysis of the Flint Assemblage from Tell Kapitan Dimitrievo 3-4 38
Daskalov, Metodi , Dimitar J. Dimitrov. On the Adornment Production in the 6th-7th Century in the Bulgarian Lands 3-4 69
Inkova, Mariela. Three Belt Tags with Slots: a Contribution to the Discussion on the so-called "Wandering" Ornaments in Old Bulgarian Art Metal-working 1-2 88
Lvova, Zlata. The Pereshchepina Hoard in the Light of the New Evidence Provided by the 13th Century Cultural Chronicle of Gazi-Baradzh Tarihi 1-2 85

R: 1991 —

Manov, Metodi. A Decree of Callatis (IGBulg. II, No. 780 ter) 3-4 63
Ovcharov, Dimitar. The Fortification by the Holy Forty Martyrs Church in Veliko Turnovo 1-2 97
Porozanov, Kalin. The Thracian Seas or Thracia Pontica in Ancient Times 1-2 61
Shtereva, Irina, Mary Radeva. A Collective Find of Early Byzantine Implements from Sliven 1-2 79

REVIEWS

Atanassov, Georgi. Л. Дончева-Петкова, Л. Нинов, В. Парушев. Одърци. Селище от Първото българско царство, 1. С., 1999, 185 с., LXI табл. 3-4 76
Bonev, Alexander. Ана Балканска. Тракийското светилище при "Дели Баба теке" (втората половина на първото хилядолетие пр. Хр. Сборяново II, ИК "Свят, Наука", С., 1988 1-2 126
Georgiev, Pavel. Joelle Napoli. Recherches sur les fortifications lineaires romaines (= Collection de I'Ecole francaise de Rome - 229) Roma, 1997, 532 p., 381 fig., 52 pl. 1-2 131
Manov, Metodi. Отново по въпроса за Vicus Trullensium (по повод статията на Б. Александров. Vicus Trullensium. - Известия на Историческия музей-Ловеч, 2, 1996, 38-42) 3-4 63
Ovcharov, Dimitar. Още за кръстовидната сграда в манастира "Тузлалъка" във Велики Преслав 1-2 125
Rasev, Racho. Димчо Момчилов. Пътна и селищна система между Източна Стара планина и "Еркесията" IV - XIV в. (Върбишки, Ришки и Айтоски проходи). Варна, изд. "Зограф", 1999, 359 с. и ил. 1-2 133
Slavova, Mirena. The Personal Names of the Latin Inscriptions in Bulgaria. By Milena Minkova. Studien zur klassischen Philologie. Hrsg. Von M. Von Albrecht, Bd. 118. Peter Lang, 2000. Pp X + 345 1-2 135

NEWS

Barakov, Venelin. International Scientific Conference "Professor Stancho Vaklinov and the Medieval Bulgarian Culture" 3-4 121
Bogomirova, Radina. First Archaeological Publications about Rousse (19th - the 20s of the 20th century) 1-2 137
Boumbalova, Laura. The "Etruski" Ehxibition in Venezia, 2000-2001 3-4 125
Gurova, Maria. XL National Archaeological Conference, Peshtera, 21-23 May 2001 3-4 80
Bulgarian Archaeology in the Last Decade of the 20th Century (*Vasil Nikolov, Aleksej Gotsev, Rumen Ivanov, Stanislav Stanilov, Bistra Bozhkova, Vasilka Gerasimova*) 3-4 84
Present State and Problems of the Methods and Methodology of Bulgarian Archaeology (*Diana Gergova, Ljudmil Vagalinski, Margarita Vaklinova, Borjana Ruseva, Kosta Hadzhiev*) 3-4 105
Gurova, Maria. Scientific Publications of Specialists from AIM-BAS and the Departments of Archaeology at the St. K. Ohridski University in Sofia and St. St. Cyril and Methodius University in Veliko Tarnovo 3-4 127
Minchev, Alexander. Ivan Simeonov Ivanov (1944-2001) 3-4 135
Ovcharov, Dimitar. Archaeologicals News 1-2 144
Slokoska, Ljudmila. 100 Years of Archaeological Research at Nicopolis ad Istrum: International Scientific Conference "The Roman and Late Roman City" 3-4 123
Tsoneva, Hristina."3200 Years of Settlement History of the Town of Sandanski" - a Contribution to the Study of the Anonymous Settlement under the Modern Town of Sandanski 1-2 143
Usunova, Maria. Dissertations 1-2 146
Usunova, Maria. Dissertations 3-4 131

UNIWERSYTECKA BIBLIOTEKA w Poznaniu

The journal is published four times a year. It publishes papers and reports about archaeological sites and materials concerned with excavations in Bulgaria, as well as papers on problems of more general concern in the field of prehistory, antiquity and medieval archaeology, numismatics, sphragistics and epigraphy. The journal also presents concise information about important new finds and acquisitions of Bulgarian museums, book reviews, comments on temporary or permanent archaeological exhibitions, scientific life and news. Papers are published in Bulgarian, with a summary in English.

Notes for contributors

Papers should not exceed 36000 characters (20 standard typescript pages), including notes and bibliography.

References are to be made according to the so-called Oxford system. They are placed in brackets in the text and contain: author's surname, space, year of publication, comma, page(s) or illustration(s); e.g. (Бонев 1998, 74), (Ivanova 1997, 5-14), (Игнатов 2000, обр. 4), (Hiller 1993, Abb. 8-10). The list of literature referred to is placed at the end of the text. It begins with the titles in Cyrillic alphabet, followed by those in Roman alphabet. Titles in other alphabets close the list. Transcription is allowed of titles in rare alphabets into Roman. The publications of each group are arranged in ascending alphanumeric order. In case of more than one publication of particular author in particular year and alphabet, small Cyrillic or Roman letters (*а, б, в* etc. or *a, b, c* etc.) are attached without space to the year of publication. Titles of periodicals are not abbreviated. If a monograph has been published in a series, the name and volume of the series are placed in brackets immediately after its title. If a paper referred to has appeared in a collection of studies or in a volume which forms part of a particular series, the title of the latter is preceded by "- B:" or "- In:", and followed by the other necessary information; e.g.:

Childe 1929: V. G. Childe. The Danube in Prehistory. Oxford, 1929.

Georgiev 1965: G. I. Georgiev. The Azmak Mound in Southern Bulgaria. - Antiquity, 39, N153, 1965, 6.

Velkov 1952: I. Velkov. Der Fels im Kultus der Thraker. - In: Festschrift Rudolf Egger, I. Klagenfurt, 1952, 28-36.

Explanatory texts and remarks are given as footnotes.

Illustrations (graphic representations of good quality or black-and-white photographs) should be in judicious numbers. Everywhere in the text they are marked as "Figures" (Fig.). All of them are to be numbered with Arabian figures on the back side. An arrow on the same side points the top end. The texts to illustrations should be plain and informative. Representation of linear scale is desirable. Graphic illustrations should not exceed A4 format and should be susceptible to reduction. The maximum size of photographs is 13 by 18 cm. The components of compound illustrations are numbered with Arabic figures.

Summaries of papers and reports should be at the most informative and their length should form about one eighth of the original text.

Manuscripts are delivered on a diskette, in any WinWord version, together with a print and the illustrations. Special signs and symbols, if any, are to be inserted in the print and marked in colour. Only manuscripts in full completion are accepted.

The annual subscription for **Arheologia** is $33 US for all countires, including postage. The subscription price must be paid in advance to: Biochim Commercial Bank, Bulgaria, Sofia 1000, 12 Batenberg Str., Batenberg Branch, Swift Code 66084219, BIN 7308000000, Bank Account No. 3010043108 - Institute of Archaeology with Museum, Journal Arheologia.